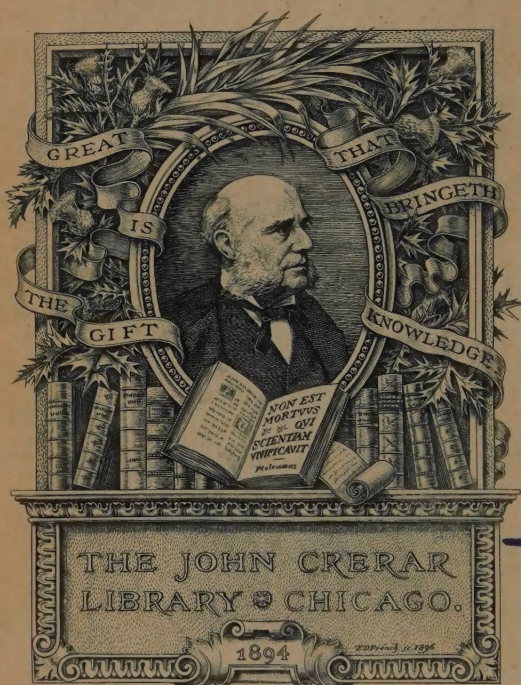

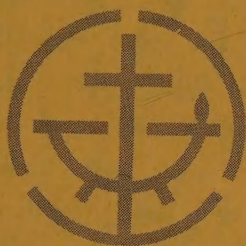
School of Theology at Claremont

1001 1362659

Withdrawn from Crerar Library

Theology Library

SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

HET WEZEN

EN

DE GESCHIEDENIS

DER

HERVORMING.

3R
305
-13128
v.4

142

HET WEZEN
EN
DE GESCHIEDENIS
DER
HERVORMING,

IN VERBAND BESCHOUWD MET DE VERSCHIJNSELEN VAN ONZEN TIJD.

IN VOORLEZINGEN,

DOOR

Dr. K. R. Hagenbach,

Hoogleeraar te Basel.

Mit het Hoogduitsch Vertaald.

VIERDE DEEL.

ROTTERDAM,
VAN DER MEER & VERBRUGGEN.

1839.

GM

I N H O U D.

TWAAALFDE VOORLEZING.

Inwendige toestand der Protestantse Kerk in *Duitschland*. Het oude en nieuwe keurvorstelijk huis, *Jena* en *Wittenberg*. Leer omtrent de zonde en de genade. AGRICOLA. AMSDORF en MAJOR. STRIGEL en FLACIUS. Verdere twisten. Osiandrische strijd. Twistzucht. Streng gedrag der overheden. Vernieuwing van den Sacrament-strijd in *Bremen* en den *Palts*. Heidelbergsche Catechismus. Kryptocalvinisten. Lotgevallen van PEUCER. Formula concordiae. . . . bl. 1.

DERTIENDE VOORLEZING.

Over de psychologischen indruk der strijdtheologie van dien tijd. Stand der Bazelse Kerk ten opzichte der Luthersche en Gereformeerde. Erzbergersche strijd en dergelijke. Verdere gevolgen van het eenigheids-formulier. Voortzetting van de Kryptocalvinistische onlusten. Strijd over het exorcismus. Regtsgeding en ter dood brenging van KRELL. De strijd over de genadige verkiezing in de Nederlanden. GOMARUS en ARMINIUS. Dordrechtse Synode. Dood van OLDENBARNEVELD. bl. 38.

VEERTIENDE VOORLEZING.

Over het wezen der Mystiek en van het Mysticismus. Terugblik op de oudere geschiedenis. CASPAR SCHWENKFELD. THEOPHRASTUS PARACELSUS. bl. 82.

138898
100079

Withdrawn from Cramer Library

330305

VIJFTIENDE VOORLEZING.

VALENTIJN WEIGEL (JEZAIAS STIEFEL. EZECHIEL METH. ROBERT FLUDD) EN JAKOB BÖHM. bl. 119

ZESTIENDE VOORLEZING.

Nog [iets over JAKOB BÖHM en zijne schriften. JOHAN ARND en het ware Christendom. bl. 154.

ZEVENTIENDE VOORLEZING.

Reformatiorische werking der wetenschap. JOHAN VALENTIJN ANDRAEAE en zijne schriften. De rozenkruisers. Uit het goede leven van een regtschapen dienaar Gods. De Christenburg. bl. 191.

ACHTTIENDE VOORLEZING.

FRANS BACO van *Verulam*. JOHAN KEPLER en de Kalender-strijd, benevens andere Protestantsche dogmatische ongeschiktheden. HUGO GROTIUS. bl. 228.

NEGENTIENDE VOORLEZING.

Nog een woord over GROTIUS en de Arminiaansche Godgeleerdheid. Geschiedenis der Protestantsche sekten. De Wederdoopers en Mennonieten. DAVID JORIS en zijn regtsgeding. Unitariërs. Hervorming in *Italie*. BERNHARDIN OCHINO. LAELIUS SOCINUS en zijn neef FAUSTUS. Hervorming in *Polen*. Leerbegrip der Socinianen. bl. 270.

TWINTIGSTE VOORLEZING.

Het Catholicismus na de Hervorming. Het Concilie van *Trente*. Nieuwe orden: Capucijners, Theatiners, Somaskers, priesters van het oratorium. VINCENTIUS VAN PAULA en de priesters der zending (Lazaristen). De barmhartige zusters, de Ursulinen en Visitantinen. IGNATIUS LOYOLA en de orde der Jezuiten. De zendingen der Catholijke Kerk. . bl. 302.

EEN EN TWINTIGSTE VOORLEZING.

Het Pausdom en de pausen na de Hervorming PAULUS IV. PIUS IV en V. GREGORIUS XIII. SIXTUS V. CARLO BORROMEO en Catholijk Zwitserland. FRANS VAN SALES en de Catholijke Mystiek. FRA PAOLO SARPI. MICHAËL BAJUS. bl. 342.

TWEE EN TWINTIGSTE VOORLEZING.

Overzicht over het behandelde. Over den invloed van het Protestantismus en Catholicismus op staatkunde, wetenschappen, kunsten, openbare Godsdienst-oefening en zeden. Het kerkgezag der Lutherschen en de psalmen der Gereformeerden. PALESTRINA. De predikwijze. Bijdrage tot de geschiedenis van de zeden der XVI^{de} en XVII^{de} eeuw. HANS VAN SCHWEINICHEN. DOROTHEA SIBYLLA. Slotbeschouwingen. bl. 379.

MISSTELLINGEN.

Bl. 5	reg. 12 v. b.	staat: JEZUS de	lees: JEZUS en de
— 14	— 16 v. b.	— stortte	— storte
— 21	noot (†) r. 3 v. o.	— waren	— ware
— 23	reg. 7 v. o.	— Calvinistisch	— Calvinistisch
— 27	— 10 v. o.	— op op	— op
— 72	voor het aanhalingsteeken (')	—	— (6)
— 129	reg. 10 v. o.	achter: rekening te plaatsen: (§)	
— —	— 1 v. o.	staat: (§)	lees. (**)
— 129	— 12 v. o.	— beroemden	— beroemde
— 152	— 1 v. o.	— verrasschende	— verrassende
— 161	— 7 v. b.	— voortarbereiden	— voortarbeide
— 188	— 14 v. o.	— loot	— lood
— 193	— 3 v. o.	— zelyken	— zedelyken
— 196	— 13 v. b.	— de laatste	— den laatsten
— 206	— 13 v. b.	— HERDES	— HERDER
— 258	— 4 v. b.	— de toekomstige	— den toekomstigen
		geleerden	geleerde
— 272	— 19 v. b.	— VATENIJN	— VALENTIJN
— 300	— 19 v. b.	— mogelijkde	— mogelijk de
— 307	— 13 v. o.	— Capucijners"	— » Capucijners"
— 310	in de noot	— TERRARI	— FERRARI
— 317	reg. 1 v. b.	— graf	— graaf
— 334	— 7 v. o.	— Malarabisch	— Mallabarisch
— 336	— 9 v. o.	— vroomen	— vrouwen

TWAALFDE VOORLEZING.

INWENDIGE TOESTAND DER PROTESTANTSCH Kerk IN DUITSCHLAND.

HET OUDE EN NIEUWE KEURVORSTELIJK HUIS, JENA EN WITTENBERG. LEER OMTRENT DE ZONDE EN DE GENADE. AGRICOLA. AMSDORF EN MAJOR. STRIGEL EN FLACIUS. VERDERE TWISTEN. OSIANDRISCHE STRIJD. TWISTZUCHT. STRENG GEDRAG DER OVERHEDEN. VERNIEUWING VAN DEN SAKRAMENT-STRIJD IN BREMEN EN DEN PALTS. HEIDELBERGSCH CATECHISMUS. KRYPTOCALVINISTEN. LOTGEVALLEN VAN PEUCER. FORMULA CONCORDIAE.

Wij beginnen met onze tegenwoordige zamenkomst de tweede Afdeeling onzer taak, welke de *inwendige geschiedenis* van het Protestantismus te beschouwen heeft, de ontwikkeling van het geloof en der leer, en daarmede vinden wij ons het allernaast weder op den bodem van *Duitschland* en wel bovenal in het engere vaderland van LUTHER verplaatst, waarin spoedig na den dood, ja ten deele reeds gedurende het leven van den grooten Hervormer die oneenigheden uitbraken, welke zich daarna verder over de Kerk verbreidden.

Wij moeten ook hier in weinige trekken eerst de staatkundige betrekkingen aanroeren, dewijl
IV. A

deze ook op den *inwendigen* strijd der partijen niet zonder invloed gebleven zijn. Wij weten, dat de leer van LUTHER zich van *Wittenberg* over *Duitschland* verbreid had, en dat de keurvorsten van *Saksen*, uit den Ernestijnschen tak de magtige bevorderaars der Hervorming werden, terwijl hertog GEORGE van den Albertijnschen tak als derzelver vijand opgetreden was. Alleen hertog MAURITS van *Saksen*, de broederszoon van GEORGE, was even als zijn vader HENDRIK het Protestantsch geloof toegedaan, zoodat nu beide vorstenhuizen de Augsburgsche confessie omhelsden. Nogtans had MAURITS aan het Smalkaldisch verbond der Protestantische vorsten geen deel genomen, hij had veeleer in het leger des keizers tegen hen gestreden, en het zoover gebragt, dat hem op den rijksdag te *Augsburg*, 1548, de keurvorstelijke waardigheid opgedragen werd, welke de ongelukkige keurvorst JOHAN FREDERIK, zijn bloedverwant, ten gevolge van den slecht gevoerden krijg verloor. Even zoo verkreeg nu de nieuwe keurvorst MAURITS het grootste deel der erflanden van zijnen arm geworden bloedverwant, welke zich bovendien sedert den slecht uitgevallen slag van *Mühlberg* in keizerlijke gevangenschap bevond. Zoo ging dan ook *Wittenberg*, de fiere zetel van het Lutheranismus, aan den Albertijnschen tak over. De universiteit bleef steeds in gelijken bloei en luister, ja verhieft zich dermate, dat zij in het jaar 1561 omtrent 2500 studenten telde (*). Tot schadeloosstelling voor het verlorene rigtte JOHAN FREDERIK ten jare 1547 in de bekoorlijke dalen der Sale eene nieuwe universiteit op, de universiteit *Jena*, welke spoedig

(*) Volgens voegt, Herzog ALBRECHT von Preussen und das gelehrte Wezen seiner Zeit, in RAUMERS hist. Taschenbuch. Jahrgang 2. 1831. Seite 266

van bekwame leeraren voorzien als eene gevaarlijke mededingster zich nevens *Wittenberg* verhief, schoon zij zich ook met een geringer aantal studenten moest vergenoegen. De naijver tusschen het oude en nieuwe keurvorstelijk huis aan de eene, gelijk ook tusschen de universiteiten *Wittenberg* en *Jena* aan de andere zijde, droeg veel tot de Godgeleerde verschillen bij, die wij te beschouwen hebben. De Lutherschen hadden zich nu eenmaal gewend, den geest van LUTHER bijna evenzeer aan den leerstoel van *Wittenberg* naauw verknocht te zien, als de Pausgezinden den geest der Apostelen aan den stoel van PETRUS te *Rome*. Welk een smaad was het nu voor die hoog beroemde stad, toen het bleek, dat zij van het strenge Lutheranismus afvallig geworden was, en welk eene welkome gelegenheid voor de nieuwe universiteit *Jena*, om zich als den onverwinnelijken burg van het Lutheranismus te vertoonen. Niet meer aan de *plaats* scheen thans de geest van LUTHER gebonden, doch veeleer aan het *oude keurvorstelijk huis van den Ernestijnschen tak*. Met hetzelfde ging de schim van LUTHER als het ware in de verbanning naar *Jena*, en slingerde van daar de banstralen van zijnen toorn op het afvallige *Wittenberg*. Inderdaad wierpen zich zoowel de keurvorst JOHAN FREDERIK de oude, als zijn zoon JOHAN FREDERIK de jonge tot de ijverigste verdedigers der oude, Luthersche regtgeloovigheid op en stelden alles in het werk, daar het hun aan uitwendige middelen om zich aanzien te verschaffen ontbrak, om des te meer door hunne theologische rigting eene eigene *staatspartij* te vormen (*), waarin zij bijzonder aan den kanselier CHRISTIAAN

(*) Zie MENZEL, S. 67.

BRÜCK een' ijverigen raadgever en aan onderscheidene hunner Godgeleerden van *Jena* maar al te bereidwillige werktuigen hadden. Nog leerde en leefde in *Wittenberg* de oude PHILIP MELANCHTON, die reeds langen tijd door zijne toegevendheid en vredelievendheid zich de berisping der strenge Lutherschen op den hals gehaald had, en op wien nu hun haat in steeds ruimere mate nederdaalde. Het was des te grievender voor den hoogbejaarden diep gebukten man, dat velen zijner voormalige leerlingen de eerste steenen tegen hem verhieven. Aan hun hoofd stond MATTHIAS FLACIUS ILLYRICUS te *Maagdenburg*, welke stad zich mede door haren ijver voor het zuivere Lutheranismus en door hare verknochtheid aan het oude keurvorstelijke huis onderscheidde.

Eer wij nu de verschilpunten zelve der leer van naderbij beschouwen, moeten wij ons nog eenmaal de hoofdleeringen van het Protestantismus vertegenwoordigen, wier verschillende opvatting, wier misverstand en overdrijving tot de geschillen aanleiding gegeven hebben. Wij moeten deze leeringen uit den toestand van den toenmaligen strijd zelve verstaan en ons daarom niet verwonderen, wanneer er vaste bepalingen omtrent de leer met eene scherpheid en beslistheid opgesteld werden, welke ons uit het standpunt der hedendaagsche beschaving als eenzijdige opvatting der alzijdige waarheid van het Christendom verschijnen kunnen. Dit was bijzonder het geval met de leer van den mensch, van de zonde en genade, van de vrijheid en voorbeschikking. Daar in de Catholieke Kerk van tijd tot tijd eene grove werkheiligheid ingedrongen was, alzoo dat de verblinde menschen geloofden, door

uitwendige werken, door vasten, bedevaarten en dergelijken den Hemel te verzoenen, ja daar het eindelijk zoover gekomen was, dat men de zonden voor geld afkocht, wat was toen natuurlijker, dan dat de Hervormers hunnen tijdgenooten de oogen te dien aanzien openden, welke vermolmden steunsels die zoogenoemde goede werken het door zondenschuld gepijnigd geweten aanboden; wat was gepaster en redelijker tevens, dan dat zij, het valsche spoor eener verderfelijke overlevering verlatende, tot den *Bijbel*, inzonderheid tot het N. T. terugkeerden en uit de woorden van JESUS de schriften van den Apostel PAULUS vooral de ongegrondheid van alle uitwendige werkheiligheid in het licht stelden? Doch niet slechts de grovere werkheiligheid des bijgeloofs, ook de fijne van het Godsdienstig ongelooft, die met hare koude wijsgeerige deugd, met hare ingebeelde eigengerechtigheid den hemel waande te verdienen, stelden zij als leugen ten toon, met het klare Woord Gods in de hand, hetwelk alle menschen en ook de beste, onder de zonde besloten verklaart, opdat God zich over allen ontferme.

Het gevoel der menschelijke ellende, hetwelk door het overhand nemend bederf der Kerk ook in bijzondere personen tot rijpheid gekomen was, riep ook tevens weder het gevoel van Gods ontfermende genade in CHRISTUS te voorschijn, en dit tweederlei gevoel was de hoofdzaak van het Godsdienstig leven der Hervormers. Dit waren als het ware de beide spillen, om welke de Protestantische Godgeleerdheid zich van nu af bewoog: de leer omtrent de zonde aan de ééne, de leer omtrent de genade aan de andere zijde. De Hervor-

mers stonden hierin in hunnen tijd op een ander standpunt, dan de eerste verdedigers van het Christendom in de Heidensche eeuw, hoeveel gelijkvormigs zij ook anders weder met hen hebben. Het was thans niet te doen, om uit de werken der schepping het bestaan van een' *eenigen* en levenden God aan te wijzen, ook niet de daadzaak te bevestigen, dat de Messias verschenen was in het vleesch, dat CHRISTUS de Godmensch was; want daaraan geloofde toch ook de Catholijke Kerk, en zoo bleef het geloof der eerste eeuwen, gelijk men het op de conciliën uitgesproken had, de gemeenschappelijke grondslag van beide leerstelsels, het Catholijke zoowel als het Protestantsche. Daarentegen kwam thans de groote twistvraag weder te voorschijn, die in den aanvang der V^{de} eeuw de Westersche Kerk in beweging gebragt had (1), toen PELAGIUS, meenende niet anders de vrijheid van 's menschen wil te kunnen verdedigen, te veel ja alles aan 's menschen natuurlijke krachten had toegeschreven, terwijl AUGUSTINUS (hetwelk ook op zich zelf regt was) alles uitsluitend aan de *genade* toekende. Gelijk intusschen het eerste gevoelen reeds dadelijk in zich zelf eene in het oog loopende en verregaande overdrijving was, zoo kon ook het laatste tot overdrijvingen aanleiding geven; en de strijd werd nog meer aangevuurd, wanneer men

(1) Ligtelijk ontdekt de opmerkzame lezer, bij vergelijking met het oorspronkelijke, hier en in hetgeen allernaast volgt eenige verandering, welke men tot eene naauwkeuriger en waarlijk onpartijdiger voorstelling van den strijd over de leer aangaande de zonde en genade, zoo ten tijde van PELAGIUS en AUGUSTINUS als ten tijde der Hervorming, noodig vond, schoon men vertrouwt, daarbij van het ware doel en den geest des schrijvers niet te zijn afgeweken.

alle raadsels, welke zich hier opdeden, volkomen wilde oplossen, gelijk diegenen zich verbeeldde te kunnen doen, die men den naam van halve Pelagianen gaf, en die half wat aan 's menschen natuurlijke krachten, half iets aan de genade toeschreven; schoon ook aan de andere zijde de zoodanigen te verre gingen, die den mensch uithoofde van zijne verdorvenheid tot zulk een door de zonde verhard en dooden klomp vernederden, dat hij, naar hunne gedachten, in het geheel voor geene betere opwekking meer vatbaar ware.

Een onbevooroordeeld Bijbellezer zal moeten erkennen, dat beide overdrijvingen zoowel de klare letter als den geest van het Evangelie tegenspreken; daar dit, in zijne zedelijke vorderingen aan ons, overal eenige vrijheid bij ons vooronderstelt, maar ook op elke bladzijde ons de zwakheid en het onvermogen des wils te gemoet voert, wanneer niet God met Zijn' levendigmakenden Geest de harten reinigt, wanneer Hij niet door de zonden-vergevende genade het geweten geruststelt en door Zijn' hooger en invloed den mensch opwekt, en opgewekt zijnde in zijn streven ondersteunt. Hoe nu, het is waar, die beide dingen zich vereenigen, het menschelijke en het Goddelijke, in welk een' trap en maat zich 's menschen vermogen dadelijk of lijdelijk gedrage, daaromtrent geeft ons Rede en Openbaring niet zoo ligt eene der menschelijke weetgierigheid volkomen genoegdoende oplossing. Maar dat kon ook het oogmerk eener *Openbaring* niet zijn, welker doel reeds bereikt was, wanneer slechts den menschen de middelen werden aan de hand gegeven, door welker redelijke aanwending hij gewis kan zijn, zijne zaligheid voor tijd en

eeuwigheid uit te werken. Een getrouw gebruik van alle redelijke vermogens, waarmede de Schep- per ons voorzien heeft, vooral van dien bovenna- tuurlijken invloed Zijns Geestes, welke Hij ons door het Evangelie toezegt en mededeelt; en daarbij eene ootmoedige erkenenis, dat alles, wat wij goeds hebben en verrigten niet ons eigen werk, niet onze verdiensten is, maar een werk van God in ons, waarvoor wij Hem onophoudelijk danken moeten — dat is voor ieder onbeneveld oog en voor elk on- bevooroordeeld hart de heilsleere, welke zich hem uit den Bijbel opdringt, wanneer dat oog niet op- zettelijk aan eene eenzijdige beschouwing dezer leer is gewend.

Beschouwen wij nu even onbevooroordeeld, als wij de leer der H. Schrift betrachten moeten, ook de leer van onze Hervormers, zoo mogen wij ons niet verbergen, dat zij wel eens door de hitte van den strijd, uit ijver om de noodwendigheid der genade vast te houden, tot uitdrukkingen zich lie- ten vervoeren, welke den mensch van alle vrijheid schenen te berooven, en hem in het Goddelijk raads- besluit als vast te ketenen. Vooral had dit met LUTHER plaats: ook ZWINGLI was er somwijlen niet vrij van (2), en wat men ook gewoon is, hier vooral CALVIJN te beschuldigen, bij een onbevoor-

(2) Wat men ook ten onzen tijde moge in het werk stellen, om CALVIJN harder gevoelens dan ZWINGLI omtrent de leer van Gods beslui- ten toe te schrijven, waartoe ook de schrijver in het oorspronkelijke overhelt, in vorige tijden die naast aan de hunne grensden, heeft men zulks geenszins beweerd, en ons komt het tegendeel bij eene on- partijdige overweging der zaak zeker voor, hetwelk dan ook de reden is, dat ook hier ons eenige afwijking van het oorspronkelijke in de vertaling noodig scheen.

oordeeld lezen zijner schriften moet men integendeel erkennen, dat zijn bezadigd en wel wikkend oordeel, zoo wel te dien opzichte als in den strijd over het Avondmaal zich het meest voor zulke overdrijvingen gewacht heeft (*), ofschoon het is waar vele van zijne navolgers in die Kerk, welke zich bijzonder naar zijne leer geschikt heeft, vooral onder den gemeenen man, voor zulke diepe beschouwingen onvatbaar, dezelve misbruikt en overdreven hebben. De Hervormers konden toch ook bij hunnen practischen zin niet voorbij, ook weder een gering overblijfsel van ontvangbaarheid voor de genade in den verdorven mensch toe te geven, waaraan dezelve hare heilzame werkingen vastmaakt. Ook moet men zeggen, dat, wanneer de Protestantsche leer den mensch het vermogen ten goede ontzegt, zij juist dit goede zelf in deszelfs hoogste kracht en beteekenis begrijpt, dat is in zijne volmaking, zoodat aan dezen maatstaf der onbevleete heiligheid Gods gemeten, de deugden van den natuurlijken mensch slechts als blinkende zonden moesten voorkomen. Zelfs MELANCHTON had zich in de eerste geestdrift voor de nieuwe heilleer tot beweringen laten vervoeren (†), wier diepere waarheid zich wel onder zekere bepalingen en voorwaarden laat regtvaardigen, doch die echter ook al te ligt misverstaan kunnen worden, wanneer men daarbij de in omloop zijnde begrippen medebrengt, gelijk zij te allen tijde onder het meerderdeel der menschen

(*) Men raadplege hierbij het schoone werk van dien Hervormer: *Institutio Religionis Christianae*, waar deze leerstukken uitvoerig en in juiste orde worden behandeld.

(†) In de eerste uitgave der *Loci*.

geheerscht hebben, weshalve ook de Hervormers zelve zich genoodzaakt zagen de gevolgen af te wijzen die een onbeschaafd verstand of een onbeschaafd gemoed uit zulke beweringen trekken konde. Ja, MELANCHTON vond het zelfs in zijne rijpe mannelijke jaren noodig, door verzachtende verklaringen dit misverstand voor te komen, doch juist daardoor bedorf hij het bij diegenen, welke de letter der leer hooger stelden dan derzelver geest, en wie aan de uitwendige regtzinnigheid meer gelegen was, dan aan het ware heil der Kerk. — Doch niet alleen MELANCHTON, ook de strenge LUTHER zag zich somwijlen genoodzaakt, het misverstand voor te komen, hetwelk uit eene eenzijdig opgevatte genade-leer konde voortspruiten. „Zeer velen,” zegt hij ergens (*), „misbruiken heden ten dage de Christelijke vrijheid en roepen genade! genade! als ware het niet meer noodig, goed te doen en kwaad te lijden. Deze maken uit de genade een' overmoed, dat is eene willekeur, om datgene te doen wat hun behaagt, en uit de vergeving der zonden eene vrijheid tot zondigen.” Zoo daarom iets, dunkt mij, ten bewijze der menschelijke verdorvenheid dienen kan, dan is het juist dit, dat ook de erkenenis van deze verdorvenheid, dat ook de heilleer zelve, welke van deze verdorvenheid verlossen moest, misbruikt konde worden, gelijk al wat heilig is. En zoo vinden wij het dan reeds in de tijden der Hervorming. Naauwelijs was de werkheiligheid der Catholijken teruggedrongen, of er deed zich eene nieuwe werkheiligheid op, de werkheiligheid des geloofs of

(*) Zie RAUMERS Gesch. III, S. 271. (Volgens SECKENDORF III. 187.)

veelmeer der uitwendige belijdenis, der orthodoxie. Of was het niet even zoo goed eene doode werkeiligheid, als die, welke men met de mis, de vaste en de bedevaarten drijft, wanneer velen zich nu diets maakten, dat reeds de bloot verstandige, uitwendige toeëigening van het leerbegrip en de verdediging van hetzelfde met den mond en de pen het ware Christendom uitmaakt? Kon niet in de plaats van den Farizeeuwschen hoogmoed, die zich op zijne deugd beroemt, even zoo goed een Farizeeuwsche hoogmoed, die zich op zijn geloof en wetenschap verheft, komen? En werkelijk waren velen doorgaans trotsch op hunne regtgeloovigheid en geloofden daardoor eene niet geringe verdienste te verwerven, dat zij de heilzame waarheden, die slechts zoo lang waarheid blijven, als zij met een vroom gemoed verstaan worden, tot karrikaturen verdraaiden en zich ten laatste verstoutten, de met de rede-strijdigste beweringen in de plaats der reine Bijbelleer te stellen.

Strenger Luthersch dan LUTHER zelf te zijn, dit streelde de ijdelheid der napraters, die zijne grootheid niet bereiken konden, of het was ook weder eene werkelijke angstvalligheid en eene waanwijze kleingeestigheid, welke bij de betergezinden het gebrek aan oorspronkelijkheid trachtten te vergoeden. Zoo had reeds in LUTHER's tijd JOHANNES AGRICOLA van *Eisleben* beweerd, dat de wet over het gemeen geene beteekenis meer voor den Christen had, en ook de zedelijke geboden derzelve hun niet meer aangingen, want de wet „behoorde op het raadhuis, niet in de kerk.” NIKOLAAS AMSDORF, hoogleeraar te *Jena*, dreef de Evangelische stelling van de onverdienstelijkheid der goede werken tot zulk

een uiterste, dat hij beweerde, dat de goede werken *schadelijk* waren voor de zaligheid, terwijl GEORGE MAJOR meende, dat zij nuttig waren. — Tegen VICTORINUS STRIGEL in *Jena*, die wel is waar aannam, dat de mensch door de erfzonde in den hoogsten graad bedorven was, doch echter nog een punt wilde open laten, waaraan de Goddelijke genade zich konde aanknoopen, beweerde de reeds genoemde FLACIUS, dat de erfzonde de eigenlijke *zelfstandigheid* van den mensch uitmaakte, d. i. dat hij door en door uit erfzonde bestond, dat hij als ware het tot een persoon geworden erfzonde zelve was. Maar ook daaraan hadden de aanhangers van dezen ijveraar nog niet genoeg. Zij zochten den meester nog te overtreffen, en dreven het tot de bewering, dat de erfzonde ook der geloovige Christenen als eene onuitdelgbare ziekte-stof in hunne ligchamen bleef huisvesten tot aan den dag der opstanding (*). Door zulke overdrijvingen werd der Evangelische waarheid voorzeker geene dienst bewezen, en met regt moesten ten laatste de meer bedachtzame Catholijken vragen, waar het met zulk eene leer heen moest? Ja, het moet ons niet bevreemden, wanneer zelfs Protestanten van verlichten geest tot de Catholijke Kerk terugkeerden, dewijl zij zich bij deze eenzijdige strekking niet bevredigd vonden (†). Inderdaad geraakte men

(*) MENZEL V. S, 81, 82. Men noemde ze de Cadaveristen, en inderdaad werd onder hunne handen het Woord des levens tot een cadaver gemaakt!

(†) Zoo was het met WICEL en THAMER. Ook tot den bloei der universiteit *Jena* droeg de strijd geenszins bij; integendeel verloor daardoor die universiteit zooveel, dat zij in het jaar 1564 slechts 500 studenten telde, een zeer gering aantal, in vergelijking met *Wittenberg*. Zie voer, t. a. p.

op dezen weg, gelijk een nieuwe geschiedschrijver (*) met regt opmerkt » van het loffelijk streven, om den mensch van den hoogmoed op eigene verdienste en van de uitwendige werkheiligheid af te brengen, in eene verwarde tegenover elkander stelling van het Godsdienstige en zedelijke, en opende zoo voor de vertwijfeling, waaraan geen Christen meer moest prijs gegeven worden, slechts eene andere deur.”

Ware het slechts bij de schooltwisten gebleven, zoo had dit minder te beduiden gehad, doch niet alleen werden deze drooge en stekelige basten der schoolsche Godgeleerdheid in plaats van de gezonde vrucht der Evangelische leer het volk van den kansel opgedischt, zoodat op dien tijd van geestelijken overvloed een jammerlijke hongersnood dreigde te volgen, maar de Christelijke liefde werd ook zoo zeer geschonden, dat de hatelijkste verdenkingen, de smadelijkste beledigingen, ja de wreedste en gruwzaamste vervolgingen daaruit ontsproten. Het kan ons oogmerk niet zijn, deze onstichtelijke twisten, wier beloop de geleerde theoloogant kennen moet, hier in het bijzonder te vervolgen; doch echter wil ik wel eenige bijzondere trekken opgeven, die ons ook van de *wijze*, waarop er gestreden werd, eenig begrip kunnen geven. Het schimpen was eene kunst, die menig blinde aanhanger van LUTHER hem beter afleerde en waarin zij hem des te ligter overtroffen, hoe verder zij ten aanzien van zijne verlichte vroomheid en diepzinnig verstand bij hem achter stonden. Niet slechts in de Saksische landen, maar ook in het hertogdom *Pruis-*

(*) RAUMER, t. a. p. S. 269.

sen en elders vertoonde zich dezelfde geest van onrust en dogmatische woelziekte. In *Koningsbergen* had ANDREAS OSIANDER daardoor twist verwekt, dat hij de regtvaardiging des zondaars voor God en zijne heiliging met elkander vermengde, terwijl LUTHER ze als twee afzonderlijke dingen van elkander gescheiden had, daar de heiliging eerst kon beginnen, wanneer de regtvaardiging geschied was. Tegen dezen OSIANDER liet zich nu ANDREAS MÖRLIN in eene predikatie dus uit (*): „Osianders gerechtigheid is een droom, en ik wenschte wel te weten of men ze (van achteren of van boven) ingieten of intrechteren moet. Zulk eene gerechtigheid is noch in den hemel, noch op aarde. Foei u, gij zwarte duivel met uwe gerechtigheid, God stortte u in den afgrond der hel. De duivel hale deze gerechtigheid, ik begeer ze niet.” Op dezen toon ging de prediker voort, gelijk dan in het gemeen de gemeenste scheldnamen (†) niet te gering waren, om er den vijand mede te betitelen. Men kan denken, hoe deze predikwijze op de stemming des volks werkte. Dit was zoo verbittert op OSIANDER, dat zich het gerucht verspreidde, dat hij met den duivel in verbond stond. Wie bij OSIANDER ter kerke ging, stelde zich aan het gevaar bloot, dat men hem op de straten met den vinger nawees, uitjouwde, of nog onbeschofter teekenen van misnoegen van zich gaf (§). Einde-

(*) MENZEL IV, S. 319 (naar SALIG.)

(†) Zoo noemde OSIANDER een' zijner vijanden een' groven lomperd en een' ander een' onbeschaamden ezel, die in plaats van zielenhoeder een zwijnenhoeder was. RAUMER, t. a. p. S. 272.

(§) Voor hem uitspuwde.

lijk kwam het zoover, dat men van de kerkangers van OSIANDER niet meer koopen of aan hen verkoopen wilde. Doch de Luthersche paus MÖRLIN sloot eigenmagtig al diegenen van het Avondmaal en van de doopvonte uit, welke hij voor aanhangers van OSIANDER hield, en toen de hertog ALBRECHT hem zulks verweet, ruide hij het volk op, terwijl hij het in eene predikatie dus aansprak (*): »Gordt u aan, lieve kinderkens! en duldt dezen gruwel niet langer in het land. Draagt zorg, niet om uwentwille, maar om uwer kleine kinderen wille, die nog in de wieg liggen, (en om diergenen wille, welke gij nog in de lendenen draagt) dat zij niet van deze duivelsche ketterij vergiftigd worden. Het ware u duizendmaal nuttiger, dat gij tot over de knieën door het bloed baaddet, dat de Turken voor de stad kwamen en ■ allen vermoordden, ja, het ware ■ zelfs nuttiger, dat gij Joden en Heidenen waart, dan dat gij zulks duldt: want gij zijt zoowel met deze leer verdoemd, als de Heidenen. Ik wil ■ gewaarschuwd hebben, wie zich nog wil laten waarschuwen. Doch wie niet wil, die vare naar den duivel. Ik behoef hen niet eerst den duivel over te geven: want zij behooren hem reeds te voren toe, allen, die deze leer aannemen. En ik wil het weder openlijk bekend maken, dat ik niemand hunner, welke die leer aanneemt of bij hem ter kerke gaat, tot het Sakrament wil laten gaan, zij mogen heenloopen, waar zij willen. Gij moet hen ook niet groeten, geene gemeenschap met hen hebben, maar hen vlieden, als waren zij de duivel zelf.” — En

(*) Volgens MENZEL t. a. p. S. 322.

vraagt men nu, waarom de verholgen man dan ijverde, zoo betrof het eene fijne en spitsvindige bepaling in het artikel der regtvaardiging, welker onderscheiding het hedendaagsch geslacht naauwelijks scherpzinnig genoeg zijn zoude te bevatten, zoo men zich niet door opzettelijke studie daarin geoefend heeft (*). Doch toenmaals was alles Godgeleerde, gelijk heden ten dage alles staatkundige is. Die tijden der IV^{de} en V^{de} eeuw schenen weder te verschijnen, toen men, naar de getuigenis der kerkleeraars, te *Constantinopel* niet over de straat gaan, zich geen bad bestellen, geen brood koopen of geld wisselen konde, zonder in de twisten over de generatie des Zoons en over de betrekking der Goddelijke natuur tot de menschelijke in CHRISTUS betrokken te worden (†). Zoo was het ook thans in den strijd over de regtvaardiging en heiliging (3).

(*) In eenige streken voorzeker, waar de Godgeleerde twistzucht op dergelijke wijze onderhouden wordt, als toenmaals, mag eene uitzondering van onze bewering plaats vinden. Doch bij zulke verbittingen kunnen wij geen »levendig Christendom» erkennen.

(†) Zie ULLMANN'S Gregor. van Nazianz., S. 159 en NEANDER'S Chrysostomus Bd. II, S. 118.

(3) Schoon ook wij, zoo min als de schrijver, de openbare straten, baden, bakkerswinkels of dergelijke plaatsen voor de geschiktste houden, om zoodanige belangrijke onderwerpen te bespreken, veel min daarover te twisten, en wij in dat opzigt ons verheugen, dat zulks thans geen plaats meer heeft, te ver echter zou men in de onverschilligheid gaan, wanneer men in de juiste bepaling dier zoo belangrijke waarheden geen deel nam. Nog komt het ons steeds hoog gewigtig voor, de ware betrekking tusschen de Goddelijke en menschelijke natuur des Heilands volgens den Bijbel juist te weten; en zoo ook mede, het onderscheid tusschen regtvaardiging en heiliging, en de betrekking waarin zij tot elkander staan.

Men heeft onze eeuw menigmaal het gebrek aan kerkelijkheid, en wel niet altijd ten onregte verweten, en het is altijd een slecht teeken, wanneer de wereldlijke belangen zoozeer boven de geestelijke behartigd worden, dat men zich niet bekommert over het begrip der geloofswaarheden. Zulk een tijd loopt immer gevaar, eene prooi te worden van iederen wind der leer, en in *dit* opzigt verdient de levendige deelneming der oude tijden aan al wat de Kerk beroerde, onze achting. Doch de Godsdienstige, de practisch-Christelijke belangstelling, welke de ziel van het volksleven is, moet niet verwisseld worden met de bloot *theologische*. Het is reeds erg genoeg, wanneer zulke twisten de wetenschap verdonkeren; doch waar zij eenmaal in het volksleven ingedrongen zijn en de zaden van ontevredenheid in de huisgezinnen strooijen of zelfs den geest van oproer aankweeken, daar zijn zij even zoo gevaarlijk als de onnutte staatkundige twisten. Zoo min deze den staat helpen en goede burgers voortbrengen, even zoo min bevoordeelen gene de Kerk en even zoo min brengen zij goede Christenen voort.

Men verwissole echter niet den strijd om het *geloof* met den blooten strijd om bijzondere gevoelens. Wij hebben in eene reeks onzer vorige zamenkomsten gezien, hoe wel is waar ook het vernieuwde Godsdienstige leven in de eeuw der Hervorming menigmaal de huisgezinnen verdeelde en zelfs menig een op den brandstapel bragt, en ons werd daarbij het woord herinnerd, dat de Heer niet gekomen was om den vrede te brengen, maar het zwaard. Doch dáár gold het den laatsten grond van Godsdienstige overtuiging, daar

IV. B

heette het inderdaad (ten minste in de meeste gevallen): Wie vader of moeder meer lief heeft dan mij, is mijns niet waardig, of wie zoon of dochter meer lief heeft dan mij, is mijns niet waardig. Maar *hier* gold het niet het inwendige leven, niet den grond der zaligheid, het gold het uitwendige leerbegrip, de uitwendige schaal; niet het Woord Gods, dat voor ieder duidelijk spreekt, die het wil aannemen, maar het gold de kunstig uitgedachte menschenleer, en er behoorde eene goede maat van eigenzin en verblindings toe, in deze uitwendige bepalingen het eenige heil te vinden. Mogten wij dit toch te allen tijde behartigen, wanneer dergelijke twisten zich weder in de Kerk opdoen! Er bestaat een zeker punt, waar de waarheid zich van de dwaling en van de leugen scheidt, en dit kan ieder, schoon ook niet altijd met het verstand, echter met het hart erkennen. Daaraan moet men vasthouden, en daarvan moet men zich niet laten berooven, noch door list, noch door geweld. Daarvoor op leven en dood te strijden, is geene dweeperij, is veeleer pligt der heiligste gehoorzaamheid. Maar wat dit punt niet raakt, wat de veranderlijke meening aangaat, daarin laten wij echter ieder zijne vrijheid. Wie hier alles gelijkmatig bepalen, alles met geweld in denzelfden vorm brengen wil, dien willen wij wel de getuigenis laten, dat hij ijvert, maar hij ijvert zonder verstand.

Bij het bloot ijveren met woorden, bij geestelijke banvloeken en opentlijke lasteringen liet men het echter niet berusten: menigmaal was afzetting, verbanning, gevangenis het lot van diegenen, wier partij bij het hof onderlag, en bij het aangematigd regt der vorsten, om in geloofszaken te beslissen,

herhaalden zich dezelfde tooneelen, gelijk zij zich in de twisten der oude Kerk vertoond hadden, dat heden eene partij als de regtgeloovige en door het hof beschermde haar hoofd verhief, welke morgen weder als eene kettersche vervolgd, voor de andere plaats maakte. Bij de geschillen tusschen de beide vorstenhuizen in *Saksen* gebeurde het dan gewoonlijk, dat degenen, die uit de keur-Saksische landen verbannen werden, in het hertogdom *Weimar* hunne aanstelling vonden en omgekeerd (*). Even zoo was het in het Roomsche rijk, ten tijde toen de eene keizer in het Oosten, de andere in het Westen regeerde en beide dikwijls een verschillend Godgeleerd stelsel volgden. Ook stemde de wijze van regtshandel geenszins met de anders plaats hebbende hoogachting voor den geestelijken stand overeen. Wie wegens dwaalleer aangeklaagd was, werd als de gemeenste misdadiger behandeld. Zoo werden VICTORINUS STRIGEL en de prediker HUGEL te *Jena*, welke zich tegen de leer van FLACIUS aangekant hadden, krachtens het hertogelijk bevel tot inhechtenisneming (†) des nachts overvallen, uit hunne bedden gehaald, half naakt op een' wagen gezet en onder vele mishandelingen eerst naar *Leuchtenburg* en daarna naar *Grimmenstein* gevoerd. De vrouw van VICTORINUS STRIGEL, die zich tegen de gevangenneming van haren man wilde verzetten, werd op het ruwst van de krijgsknechten mishandeld; spiesen en snaphaan-loopen haar op de borst gezet en de grofste vloeken en

(*) RAUMER. t. a. p. S. 268, Anm.

(†) Van den 24sten Maart 1559. Zie MENZEL S. 170, en volgt t. a. p. S. 285.

beschimpingen tegen haar uitgebraakt. Intusschen hielden eenige honderden ruiters en hoogschutters de stad bezet, om de studenten in toom te houden. De Wittenbergers treurden over dat schandelijk gedrag, en stelden gebeden voor de gevangenen in. Maar dit alles was nog niets in vergelijking met het einde van den Osiandrischen strijd in *Pruissen*. Ten gevolge van denzelfden werden de hofprediker JOHAN FUNK (schoonzoon van OSIANDER), en nog anderen door het geregt der schepenen ter dood veroordeeld en op de openbare markt onthoofd, bij welke gelegenheid het door de predikers opgeruide volk deze liederen zong: „Nu bidden wij den Heiligen Geest” en: „Beschijn gij ons, o dierbaar Licht (*).” De meeste opschudding veroorzaakte nevens de gemelde twisten de nog altijd voortdurende strijd over het Avondmaal. Niet genoeg, dat de verscheidenheid in de opvatting dezer leer eene scheuring tusschen de zoogenoemde Lutherschen en Gereformeerden veroorzaakt had, — ook midden in de Luthersche Kerk zelve werd thans een hevige, ja bloedige strijd gevoerd. Wij weten, hoe weinig toegevendheid LUTHER in dit punt getoond had. Nog bij LUTHERS leven was MELANCTON iets verzoenlijker, en toen CALVIJN eindelijk eene wijze van uitdrukking gevonden had, welke het geloof aan de geestelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS in het Avondmaal zijn regt liet, zonder daarom dit geloof tot het ligchamelijke en stoffelijke over te brengen, zoo toonden zich van tijd tot tijd ook andere Luthersche Godgeleerden geneigd, aan dezen bemiddelenden vorm zich aan te sluiten. Doch

(*) MENZEL S. 333.

juist dit verwekte een geweldig alarm onder de ijveraars voor het zuivere Lutheranismus, daar LUTHER zelf nog kort vóór zijnen dood de leer der Gereformeerden als eene leugenachtige en duivelsche leer aangeduid had (*). Hoe onbarmhartig en onchristelijk zelfs regeringen tegen hunne Protestant-sche geloofsbroeders uit de Calvijsche school te werk gingen, daarvan slechts één voorbeeld (†). Een aantal Fransche en Nederlandsche familiën (175 zielen sterk), die wegens het Protestantsch geloof uit hun vaderland naar *Engeland* gevlugt waren, alwaar zij onder de regering van EDUARD VI bescherming vonden, werden onder de Catholijke MARIA ook van daar verdreven en vlugten naar het vasteland, vergezeld van hunnen prediker, JOHANNES À LASCO, een' geleerden Pool. Zij landden in *Dene-marken* in het gestrengste van den winter. Doch naauwelijks hadden zij den voet aan land gezet en waren bij den koning ten gehoor toegelaten, of spoedig bekwamen zij ook het onherroepelijk bevel, zich weder in te schepen en zich aan de kust van *Duitschland* te laten uitzetten. Dringend smeekten de verdrevenen met hunne vrouwen en kinderen, toch ten minste gedurende den winter in het land te mogen blijven. Maar te vergeefs!

(*) Inzonderheid was het de prediker WESTPHALUS te *Hamburg*, die met onstuimigheid CALVIN aanviel.

(†) Zie het belangrijk verhaal van UTENHOVEN: *Simplex et fidelis narratio*, etc. Bas.-1560, verkort bij PLANCK, *Geschichte des protestantischen Lehrbegriffs* Buch VI. Cap. 2. S. 36 ff. en bij MNZEL, t. a. p. S. 119 ff. Wanneer ook, gelijk PLANCK aantoon, dit bericht eenzijdig luidde, zoo waren er toch reeds aan de helft van het verhaalde genoeg, om een beeld van de stemming te geven, die toenmaals heerschte.

Zij werden met geweld verwijderd, ja op levensstraffe werd hun verboden, zich weder aan de Deensche kusten te laten zien, zelfs wanneer zij door een' storm daar mogten heen gedreven worden. Doch in *Duitschland* aangeland ondervonden zij dezelfde behandeling. In *Wismar* en *Rostock*, in *Lubeck* en *Hamburg* werd hun aangezegd, dat zij hunne reis terstond moesten voortzetten, ja, in *Hamburg* werd allen burgers op zware straffen verboden, een' der bannelingen in hun huis op te nemen. En vragen wij naar de reden — zoo weergalmt het van de kusten van *Denemarken* en *Duitschland*: „Sakramentarissen! ketters!” En wie was het wel, die regering en volk tegen hen ophitste? Niemand anders, dan de predikers, welke het woord der liefde moesten verkondigen. Zij waren het, die de besmetting, welke deze lieden met zich bragten, erger dan de pest vreesden; zij waren het, die alles aanwendden, om de nog menschelijker gestemde overheden zoover te bewegen dat zij den toegestanen tijd van verblijf nog verkortten, en hun eindelijk als verbannen land, lucht en water weigerden (*).

Naar zulke gebeurtenissen kan men zich wel voorstellen, hoe *diegenen* hunner ambtsbroeders aangezien werden, die zelve tot de Calvijsche leer overhielden. In *Bremen* was een prediker, met name HARDENBERG, een vertrouwde vriend van MELANCHTON. Deze werd, dewijl hij zich in de

(*) Iets dergelijks meldt ons de oude Kerkgeschiedenis. Zoo werd gedurende den Monophysitischen strijd in de Vde eeuw aan de Egyptische kooplieden in hout de landing in *Tyrus* verboden, uit vrees dat zij de ketterij daar zouden overbrengen. Zie NEANDERS Kirchen-ges. II. 3. S. 1133.

leer van het Avondmaal aan de Calvijsche verklaring aansloot en van geen ander gezag, dan dat der Heilige Schrift weten wilde, door zijnen tegenstander *TILEMANN HESSHUSIUS*, een' strengen ijveraar, die juist uithoofde van zijne twistzucht bereids uit den *Palts* gebannen was geworden, van zijne plaats verdreven. Ook deschoolleeraren, die van het Hardenbergsche gevoelen verdacht waren, werden zonder veel omslag van hunne ambten ontzet, en de burgers die bij *HARDENBERG* ter kerke gingen, noch tot het heilig Avondmaal, noch als getuigen bij den Doop toegelaten. Het kwam te dien aanzien tot langdurige twisten tusschen geestelijkheid, overheid en burgerij. Toen de burgemeester *BÜREN* van *Bremen* zich door de geestelijke gezaghebbers niet wilde laten vervaard maken, dienden twaalf hunner hun ontslag in en een groot gedeelte hunner aanhangers volgde hen na. Er werd tot een' uitdrukkelijken kruistogt tegen het kettersche *Bremen* besloten. *Hamburg* en *Lubeck* zeiden de bondstad alle handelsbetrekkingen op. *Dantzic* leide beslag op alle Bremer schepen en waren, en onderscheidene staten van den Nedersaksischen en Westfaalschen kreits verboden den Breemschen burgers hun gebied. Eindelijk werd de strijd, in het jaar 1568, door een vergeelijk bijgelegd, doch de Godgeleerden voeren voort, de stad *Bremen* als Calvinistisch uit te krijten, totdat eindelijk werkelijk het onbewimpelde Calvinismus aldaar de overhand kreeg en het Lutheranismus verdrong.

Een dergelijk lot als in *Bremen* onderging de Luthersche leer in den *Palts*. Ook dáár had de genoemde *TILEMANN HESSHUSIUS* voor de leer ge-

ijverd, dat het ware ligchaam van CHRISTUS *in*, *met* en *onder* het brood des Avondmaals tegenwoordig zij. Toen zich een ander Godgeleerde, de diaken WILHELM KLEBISS, tegen hem aankantte en de Calvijn'sche leer eener bloot *geestelijke* tegenwoordigheid van CHRISTUS in het Avondmaal verdedigde, kwam het zoo ver, dat beide kampvechters na vergeefsche waarschuwing, om den opentlijken strijd daarover te laten varen, uit het land verbannen werden. Ook hier had de onstichtelijke strijd zich in het volks- en het bijzondere huishoudelijke leven ingedrongen, zoodat de aanhangers van het eene gevoelen aan die van het andere zelfs de herberg in de daarvoor bestemde huizen ontzeiden (*). Keurvorst FREDERIK III van den *Palts* liet zich daarop door MELANCHTON een oordeel opstellen, hetwelk in vele opzichten naar den Calvijn'schen kant overhelde, en na eenen te *Heidelberg* gehouden en redetwist zeggepraalde werkelijk het Calvinismus. FREDERIK III stelde ook wat het uiterlijke betrof de *Gereformeerde* Godsdienst in de plaats der Luthersche, terwijl hij altaren, doopvonten, orgels en andere uitwendige dingen afschafte, welke de Lutherschen in wezen hadden gelaten, en aan de beide Calvijn'schgezinde Godgeleerde ZACHARIAS URSINUS en CASPAR OLEVIANUS den last opdroeg een nieuwen Catechismus te vervaardigen, waarin dan de Protestant'sche leer naar Calvijn'sche grondstellingen voorgedragen werd. Het is de beroemde *Paltsische* of *Heidelbergsche Cathechismus*, die een zoo groot aanzien in de Hervormde Kerk verkreeg, dat hij

(*) MENZEL S. 146.

schier in alle talen overgezet en tot op de nieuwste tijden als grondslag van het Christelijk Godsdienst-onderwijs gebruikt werd. Deze afscheiding van den keurvorst van de Augsburgsche geloofsvereeniging en zijn overgang tot de Zwitsersche leer maakte groot opzien (*). Een vloed van schriften verspreidde zich tegen de gevaarlijke nieuwigheid, en op den rijksdag van Augsburg, 1566, zochten zelfs de naaste bloedverwanten van den keurvorst, die strenge Lutherschen waren, het zoover te brengen, dat hij van den rijksvrede uitgesloten werd.

Maar ook in *Saksen*, het vaderland van het eigenlijk Lutheranismus, kwam de strijd over het Avondmaal bij de aanwezige twisten over wet en goede werken, over genade en vrijen wil. De aanhangers van MELANCHTON werden als *geheime Calvinisten* (Kryptocalvinisten) beschuldigd, en deze Krypto-calvinistische strijd gaf tot de wreedste vervolgingen aanleiding. Het hoofd der gematigde partij in *Wittenberg* was de schoonzoon van MELANCHTON, GASPAR PEUCER, een geneesheer, die echter even zoo ijverig de Godgeleerdheid beoefende, als de eigenlijke Godgeleerden van beroep. Van den keurvorst AUGUST van *Saksen*, wiens lijfarts hij was, werd hij met groote onderscheiding behandeld, en verkreeg van tijd tot tijd een' grooten invloed op de school te *Wittenberg*. Stoutmoedig gemaakt door het vertrouwen, dat hij genoot, trad hij en zijne aanhangers eerst bedekt en daarna steeds opentlijker met hunne, het Calvijsche leerbegrip toegedane, gevoelens te voorschijn. Het gelukte hun inderdaad, de strenge Luthersche ijve-

(*) Zie MENZEL. S. 165.

raars te verdrijven, waarbij zij echter altijd den keurvorst in de meening wisten te houden, dat zij het *ware* Lutheranismus verkondigden. Doch toen nu eindelijk bij de toenemende stoutmoedigheid dezer partij den misleiden keurvorst de oogen opengingen en hij bespeurde dat PEUCER en zijn aanhang niets anders in den zin hadden, dan werkelijk de Calvijnsche leer van het Avondmaal in de plaats van het zuivere Lutheranismus te stellen, toen trad ook de gevoeligste wraak in de plaats van de tot hiertoe genotene gunst.

Wanneer namelijk keurvorst AUGUST tot hiertoe PEUCER begunstigd had, zoo geschiedde het altijd in de meening, dat deze voor het ware Lutheranismus streed en alleen de dwaling van onverstandigen tegenwerkte; want dus uitte zich de keurvorst. »dat wanneer hij ook slechts ééne Calvijnsche ader in het lijf had, hij wenschte dat de duivel hem die mogt uitrukken (*).» Hoe groot was nu zijn schrik, toen hij bevond dat de listige PEUCER hem zelve aan den afgrond der gruwelijke dwaalleer gebragt had. De toorn van den vorst trof behalve PEUCER ook den kanselier CRACOV, den Consistoriaalraad STÖSSEL en den hofprediker SCHÜTZ. Allen werden gevat, hunne papieren in beslag genomen en een lijfstraffelijk regtsgeding tegen hen gevoerd. Ook van de overige leeraren te *Wittenberg* werd eene verklaring geëischt, en die geene voldoende gaf, werd afgezet of insgelijks vervolgd. Vier leden der Theologische faculteit te *Wittenberg* (†) werden, daar zij met hun antwoord

(*) RAUMER, t. a. p. S. 276.

(†) WIDEBRAM, CRUCIGER, PEZEL en MOLLER. Zie MENZEL, S. 455.

draalden, in hechtenis genomen en als staatsmisdadigers met eene wacht van 50 soldaten naar den *Pleissenburg* vervoerd, doch later uit het land verbannen. Men handelde het gestrengste met den kanselier CRACOV, die zoolang gepijnigd werd, dat hij eindelijk aan de gevolgen van het pijnlijk verhoor in den kerker stierf. De bevelhebber der vesting, die hem schrijfgereedschappen geleverd had, werd met stokslagen uit de stad gejaagd. De prediker STÖSSEL werd insgelijks in de vesting Senftenberg zoo lang gemarteld en het hem zoo benaauwd gemaakt, dat hij in eene hevige koorts verviel, welke met krankzinnigheid en eenen wanhoopigen dood eindigde.

Doch het langste werd PEUCER rondgesleept. Eerst werd hij naar het slot *Rochlitz* gebragt en versmachtte aldaar in den kerker, nadat men hem insgelijks met de pijnbank bedreigd had. Toen keizer MAXIMILIAAN II (*) in het jaar 1575 den keurvorst in *Dresden* bezocht, bad hij om loslating van den gevangene, dien hij tot zijn lijfarts maken wilde. AUGUST antwoordde: „Ik zelf kan zijne hulp niet ontberen.” En op op 's keizers verdere vraag, waarom hij hem dan gevangen hield, daar hij op die wijze hem niet helpen kon, antwoordde de keurvorst: „Dewijl ik alleen zulke dienaren gebruiken wil, die in de Godsdienst slechts dat gelooven en belijden, wat ik geloof en belijde, en onder elkander allen eendragtig in geest en geloof zijn.” MAXIMILIAAN antwoordde hem met zachten ernst: „Dat matig ik mij niet aan, en ik wil noch mag zoo iets ondernemen, daar ik geen magt

(*) Volgens MENZEL, S. 461, ff.

over het geweten heb, en niemand tot het geloof dwingen mag." Zoo antwoordde de *Catholijke* keizer eenen *Lutherschen* vorst en was in dit stuk meer Protestansch gezind, dan deze. (En werkelijk gebruikten ook zoowel FERDINAND I als MAXIMILIAAN II zonder bedenking Protestantsche artsen (*), eene onpartijdigheid welke toenmaals naauwelijks een Protestansch vorst ten aanzien van een' Catholijk, laat staan dan ten aanzien van een' Gereformeerde zou bewezen hebben!) PEUCER bleef in de gevangenis. Zijne echtgenoot mogt hij sedert zijne inhechtenisneming niet meer zien. Zij stierf in dien tusschentijd. Hij zelf werd steeds harder behandeld. Alle schrijfbehoeften werden hem onthouden; alle boeken weggenomen, *zelfs de Bijbel werd hem niet vergund*. Het eene jaar na het andere zat hij zoo in een' dompigen, morsigen kerker, welks kosten zijn vermogen verteerden, met het vooruitzicht dat dezelve steeds zouden blijven voortduren, en gepijnigd door de zorgen voor zijne ouderlooze in de wereld verstooten kinderen, zoodat onder den voortdurenden kommer zijn eigen ligchaam tot een lijk uitteerde. Erger handelden waarlijk de Catholijke inquisiteurs niet met hunne offers, dan deze regtzinnige Lutherschen met hunne verdachte geloofsbroeders! En deze treurige zegepraal van het Lutheranismus liet de ijdele en kleinhartige keurvorst nog door een gedenkpenning ver-
eeuwigen (†), waarop CHRISTUS over den duivel en de rede zegepralend wordt voorgesteld. Dat

(*) Alzoo den Protestant KRATO, zie MENZEL V. 63.

(†) Over de smakelooze schikking van het zinnebeeld zie men MENZEL, S. 464.

de rede in dezen strijd onderlag, was voorzeker maar al te waar; doch of die zegepraal eene zegepraal van CHRISTUS geweest zij, zulks is eene andere vraag. Toen PEUCER lang genoeg in den kerker te *Rochlitz* gesmacht had, werd hij naar *Zeiz* (*), en van daar naar *Leipzig* in den Pleisenburg gevoerd. Door krankheid nedergedrukt, smachtte hij naar het genot des Avondmaals. Maar hoe mogt men dit aan eenen man uitdeelen, die naar de voorstellingen der regtzinnigen dat Sakrament gelasterd had! De Godgeleerden, die zich om die reden bij hem in de gevangenis vervoegden (ANDRAE EN SELNECKER), zochten hem tot eene lakenswaardige herroeping zijner leer over te halen, en toen hij in dit aanzoek niet toestemmen wilde, kreeg hij eindelijk het eens Spaanschen inquisiteurs waardig antwoord (†), men zoude er wel middelen op vinden, al moesten het ook gloeiende tangen zijn! — In plaats van den Bijbel, dien hij bij herhaling verlangde, werd hem alleen een afdruk van het in der tijd door de regtzinnigen vervaardigd eenigheids-formulier gebragt, en zóó dat *menschenwoord* in plaats van Gods Woord hem opgedrongen. Doch PEUCER, van alle schrijf behoeften beroofd, bereidde zich uit bier en verbrande broodkorsten eenen inkt, rukte daarna de schachten uit eene ganzenvleugel, welke hem tot het afkeeren der spinnewebben gegeven was geworden (de nood maakt vindingrijk), en schreef op het bij hem gehate boek zijne belijdenis en de geschiedenis van zijn lijden neder. Het Sakrament werd hem voortdurend geweigerd. — De bevelhebber van het slot

(*) MENZEL, S. 540. ff.

(†) Dit antwoord gaf Dr. RAUSCHER.

sloeg zelfs voor, den gevangene ingevalle hij kwam te sterven een ezels begrafenis aan te doen, en zelfs een hoogwaardig consistorium raadde deze laatste wreedheid slechts daarom af, dewijl de Catholijken iets dergelijks tegen de regtgeloovige Protestanten mogten ondernemen, doch meende echter, dat het niet konde schaden, wanneer de keurvorst hem ten minste bedreigde, dat, wanneer hij stierf, hij niet nevens andere eerlijke Christenen begraven zoude worden. PEUCER herstelde echter van zijne ziekte. Wederom verliepen er vijf jaren van zijne gevangenschap, eer de keurvorst zijner weder gedacht. Eindelijk liet hem deze weder eene belijdenis afvorderen. Doch daar PEUCER standvastig bleef, roerde eindelijk deze standvastigheid den keurvorst en hij begon op zijne „papen” te schelden, „die hem geheel onzeker gemaakt hadden, van dag tot dag iets nieuws smeedden en hem van de eene dwaalleer in de andere lokten;” doch echter bleef PEUCER gevangen. Het was bijzonder de keurvorstin ANNA, welke PEUCER om verschillende redenen haatte en die gezworen had, dat zoo lang zij leefde, hij niet zoude vrij worden. Maar nu werd de keurvorstin krank en reisde op den raad der artsen met haren gemaal naar de Schwalbacher baden. Toen de hooge personaadjen door *Leipzig* kwamen, werd de gevangene PEUCER door den bevelhebber van het slot ook naar *zijn* gevoelen gevraagd. PEUCER raadde het gebruik van het bad af met de woorden: „degenen die hunne hoogheden dit geraden hebben, bereiden hun beiden den dood.” — Doch zij reisden echter voort (want de kettersche arts moest ook in *dit* geval onregt hebben) maar kwamen beide zwaar ziek

terug, en moesten zoo ten minste den scherpzinnigen blik van den arts regt laten wedervaren, schoon zij ook den Godgeleerde in hem als een' dwaalgeest smaadden. In den nacht op den 1sten October 1585 droomde de gevangene, dat het geheele hof in eene prachtige lijkstaatsie langs hem voorbij trok en dat hij zelf de klok luidde. Op eens brak het touw der klok, en PEUCER ontwaakte met de woorden van den Psalmist: „De strik is gebroken, en wij zijn ontkomen.” In denzelfden nacht, toen PEUCER dit droomde, was de keurvorsting gestorven; echter werd de voorzegging van den droom met betrekking tot zijne gevangenschap nog niet vervuld. Doch spoedig daarna trad de zestigjarige keurvorst weder in het huwelijk met de dertienjarige prinses VAN ANHALT, de dochter van den vorst JOACHIM ERNST, die een vijand dier overdrevene regtzinnigheid was, en op zijn aanhouden en nog meer op dat der jonge bruid werd PEUCER eindelijk uit eene twaalfjarige gevangenschap verlost. De regtzinnigen waren daar woedend over, en als tegenhanger van de vroeger vermelde gedenkpenning verscheen er thans eene andere, waarop het keurvorstelijk echtpaar als ADAM en EVA voorgesteld werd, in het oogenblik dat de vrouw den man den appel toereikt, met het onderschrift: „ADAM overtrad Gods gebod door EVA's raad.” Kort daarna stierf de keurvorst zelf, den 11^{den} Februarij 1586. PEUCER verscheen op den dag van het overlijden des vorsten voor het eerst weder in het land der levenden, in de kerk van *Zerbst*, met zijne lange haren, zooals hij ze in de gevangenis had laten groeijen, verrigtte onder een' stroom van tranen de Godsdienst en dankte God voor het einde van zijn lij-

den, onder hetwelk bij alle lasteringen en mishandelingen zijn echt Christelijk geloof, het vertrouwen op op God, en het vertrouwen op de zegepraal der waarheid niet geschokt was geworden. Maar nog nam de onzalige strijd geen einde, en ook het middel, dat men tot opheffing van denzelven aanwendde, diende slechts om nieuwe kampgevechten te veroorzaken. Door de voornaamste Godgeleerden van Duitschland was namelijk intusschen alles beproefd geworden, om de in de Kerk heerschende strijdvrage te vereffenen. Er was inzonderheid één man, die zich als bemiddelaar onderscheidde, de kanselier der universiteit *Tübingen* JAKOB ANDREÄ. Hij was een smids zoon van *Waiblingen* en werd daarom ook door zijne vijanden spottender wijze het smidje genoemd. Deze stelde alles in het werk, om de Duitsch-Protestantsche Kerk eenen door hem gesmeden vorm op te dringen, welken hij voor den geschikten hield om aan alle twisten een einde te maken. Hij knoopte eene ver uitgebreide briefwisseling aan, reisde alle hoven rond, schreef boeken over die zaak en beschikte onderscheidene zamenkomsten der Saksische en der buitenlandsche Godgeleerden te *Maulbronn*, te *Torgau* en eindelijk in het klooster *Bergen* bij *Maagdenburg*. Hier eerst gelukte het na onderscheidene proefnemingen, een formulier tot stand te brengen, hetwelk onder den naam van *formulier van eenigheid* of *formula concordiae* in het licht verscheen (*). Dit formulier was nu geenszins geschikt, de eendragt werkelijk te

(*) In deszelfs voltooiden staat 1580, onder den titel: *Concordia, Christliche, wiederholte, einmüthige Bekenntniss nachbenannter Kurfürsten, Fürsten und Stände Augsb. Conf. und derselben zu Ende des Buchs unterschriebenen Theologen Lehre und Glaubens u. s. w.*

bevorderen (waarom ook de vijanden haar de tweedragtige eendragt noemden (*)) want zij behield meest die harde bepalingen, welke de overdrevene partij der strenge Lutherschen tegen de meer gematigde aanhangers van MELANCHTON verdedigd had. Doch met geweld moest nu een werk doorgezet worden, dat zooveel moeite en onnoemelijke kosten veroorzaakt had (†). Alle predikers en schoolleeraren moesten hetzelfde onderteekenen, en wie zulks weigerde, werd afgezet; waarom dan inzonderheid de predikers vrouwen hunnen echtgenooten, wanneer zij met de onderteekening wilden dralen, (zooals men zegt) zouden hebben toegeroepen: „Schrijf, lieve man, schrijf — opdat gij bij de gemeente blijft!” En werkelijk lieten velen zich uit hoofde van hunne vrouwen en kinderen bewegen, hunne handteekening aan een formulier te geven, hetwelk zij in hun hart afkeurden. Een eenig predikant en twee schoolonderwijzers hadden den moed, de onderteekening te weigeren (§). Even als in *Saksen* werd dit formulier, hetwelk men met regt bij eenen papieren paus vergeleken heeft, in het *Brandenburgsche*, in het *Brunswijksche*, in *Lunenburg*, *Mecklenburg*, *Oldenburg*, *Wurtemberg*, het markgraafschap *Baden* en onderscheidene rijkssteden doorgedrongen, en de huichelarij zelfs daardoor bevorderd, dat er in het *Brandenburgsche* tot geruststelling van het geweten bijgevoegd werd, dat de geestelijken slechts moesten

(*) *Concordia discors* (HOSPIN.)

(†) Tachtig duizend daalder werden alleen door den keurvorst van *Saksen*, veertig duizend door den hertog van *Brunswijk* en *Lunenburg* daaraan besteed, zie WALCH, *Introd. in libr. symb.* p. 732.

(§) MENZEL S. 508.

onderteekenen, dat het hun daarom toch vrij stond, te denken en te leeren, wat zij wilden (*). Ede-ler toonden zich anderen in hunne tegenspraak. De landgraaf *WILHELM van Hessen*, de hertogen *van Pommeren*, de hertog *van Holstein*, de vorst *JOACHIM EERST van Anhalt* (naderhand schoonvader van den keurvorst *van Saksen*), gelijk ook nog eenige kleinere vorsten en steden, waaronder bijzonder *Maagdenburg* en *Neurenberg*, weigerden standvastig aan deze tiranni van het geweten deel te nemen. Doch het krachtigste gaf koning *FREDERIK II van Denemarken*, de zwager van den keurvorst, zijn misnoegen daarover te kennen, daar hij de twee pracht exemplaren van het eenigheids formulier, welke hem zijne zuster, de keurvorstin *ANNA* toezond, zoo dadelijk in het vuur wierp. Voorzeker, *LUTHER* zou ook zoo hebben gehandeld; want hoe hardnekkig hij ook in zijnen strijd tegen *ZWINGLI* was, en hoe schijnbaar het gansche werk de instandhouding zijner leer en de verheerlijking van zijn naam gold, zoo zou hij voorzeker nooit in zulke maatregelen toegestemd hebben. Te duidelijk had hij er zich toch tegen verklaard, dat men zich naar *hem* *Lutherschen* noemde; te zeer wedersprak ook het geheel het doel der Hervorming. Deze wilde toch de Kerk van *CHRISTUS* weder verlossen uit de magt van menschen-instellingen, daar zij de heilige Schrift als het eenige rigtsnoer der leer voorstelde. En nu waartoe was men in eene halve eeuw gekomen? Daartoe, dat eerst de *Augsburgsche confessie*, welke slechts de uitdrukking van het gemeenschap-

(*) *MENZEL* (naar *HOSPIN.*) S. 510.

pelijk geloof zijn moest, eene voor alle tijden verbindende kracht verkreeg, *daartoe*, dat nu ook *deze* letter der Augsbursche confessie niet meer voldoende was en dat men weder eene nieuwe letter opstelde in het formulier van eenigheid en zoo het eene bolwerk der Kerk door het andere meende te dekken (4). In plaats dat deze kerkelijke confessiën of symbolische boeken, gelijk men ze ook noemde, naar de heilige Schrift moesten getoetst worden, waartoe men van uit het grondbeginsel van het Protestantismus het volste recht had, werden thans deze door menschen vervaardigde en onder menigerlei moeilijke omstandigheden verschenen boeken de *wetboeken* van het Protestantisch geloof, naar welke men alleen de Schrift uitleggen, ja van welke men ook dan niet afwijken mogt, wanneer de heilige Schrift duidelijk het tegendeel leerde (*). Welken invloed dit op de

(4) Men moet, zoo als ons voorkomt, onderscheid maken tusschen de eerste aanneming der Augsbursche Confessie als geloofsformulier, en de nog verdere uitbreiding van dezelve door de *formula concordiae*. Zonder eendragtige geloofsbelijdenis kan geene Kerk bestaan. Deze dus eens aangenomen zijnde, blijft de duurzame uitdrukking van het geloof dier Kerk als door stilzwijgende toestemming, zoolang met eenparige en duidelijk uitgedrukte overeenstemming daarin geen verandering gemaakt is. Nadere bepalingen intusschen daaromtrent in te voeren en aan elkander op te dringen, is veelal het werk van heerschzuchtige gezagvoerders, waartegen zelfs de eerst aangenomene eenparige belijdenis, mits men daaraan waarlijk getrouw blijft, tot een bolwerk dienen kan. Zie hier, dunkt mij, het onderscheid tusschen het regelmatig en geenszins met de Christelijke vrijheid strijdig gezag der *Augsbursche Confessie* voor allen, die navolgers van LUTHER heeten wilden, en het opgedrongen en daarom ook zelfs in de Luthersche Kerk niet algemeen erkend gezag der *formula concordiae*.

(*) De strijd over *quatenus* en *quia*.

gansche Protestantische Godgeleerdheid had, kan ook *diegene* opmaken, welke geen Godgeleerde van beroep is. Men stelle zich een door hooge en vochtige muren omringd kerkhof voor, op hetwelk de eenen zich bevljtigen, de gedenkzuilen der Hervormers op te tooijen en te versieren en ware het mogelijk er nog eenige krullen bij te voegen, doch de anderen in de doodsbeenderen omwroeten en daarbij de meeste naarstigheid aan den dagleggen, zoo heeft men een vrij aanschouwelijk beeld van de scholastieke dogmatiek en polemië van dien tijd naar hare schaduwzijde. Echter mogen wij om de schaduwzijde ook het licht niet miskennen, dat midden door dien nacht heen brak, ja wij moeten veeleer de schoone voortbrengselen alle geregtigheid laten wedervaren, welke uit de strenge school dezer dogmatisch-polemische eeuw te voorschijn kwamen. Zoo min als bij de werken der oude scholastieken, even zoo min mag men ook bij de uitgebreide dogmatische werken van dien tijd de stalen vlijt, de strenge leerwijze, de fijne scherpzinnigheid en den naauwkeurigen samenhang onbewonderd laten. Wij behoeven slechts op de titelplaten dier boeken de beeldtenissen der schrijvers te beschouwen in hunne lange baarden en stijve halskragen, met hunne gefronste voorhoofden en hunne diep doordringende blikken, om, schoon ook niet een' onbepaalden eerbied, echter een zeker ontzag te gevoelen, hetwelk ook de eenzijdige bekwaamheid in eenig vak ons afdwingt. Maar voorzeker betreuren wij dan ook de ontzaggelijke moeite, welke aan het uiterlijk omkleedsel en schaal besteed werd, terwijl de *kern* zoo dikwijls onopgemerkt bleef. Maar, Gode zij dank! ook deze

kern zelve ging niet geheel verloren. Menige vrome gemoederen wisten zich dezelve ook onder dezen vorm ten nutte te maken, een dubbel verblijdend bewijs van de onverdelgbaarheid der waarheid! Anderen daarentegen zochten dezelve weder in andere vormen en hulselen op, en gelijk reeds in de middeleeuwen nevens de onvruchtbare Scholastiek zich eene diepzinnige *Mystiek* opdeed, zoo vinden wij ook in dit tijdperk deze rigting des geestes weder. Eer wij intusschen ook haar beschouwen, zullen wij in de volgende zamenkomst nog iets meer van de twisten zoowel in de Luthersche als in de Gereformeerde Kerk te verhalen en ons ondertusschen daarmede te troosten hebben, dat schoon ook bij de gebrekkigheid der menschen de magt der dwaling en van den haat groot, echter bij de nooit sluimerende kracht Gods de magt der waarheid en der liefde nog oneindig grooter is.

DE TIENDE VOORLEZING.

OVER DEN PSYCHOLOGISCHEN INDRUK DER STRIJDTHEOLOGIE VAN
DIEN TIJD. STAND DER BAZELSCH Kerk TEN OPZIGTE DER
LUTHERSCHE EN GEREFORMEERDE. ERZBERGERSCH STRIJD EN DER-
GELIJKE. VERDERE GEVOLGEN VAN HET EENIGHEIDS-FORMULIER.
VOORTZETTING VAN DE KRYPTOCALVINISTISCHE ONLUSTEN. STRIJD
OVER HET EXORCISMUS. REGTSGEDING EN TER DOOD BRENGING
VAN KRELL. DE STRIJD OVER DE GENADIGE VERKIEZING IN DE
NEDERLANDEN. GOMARUS EN ARMINIUS. DORDRECHTSCH SY-
NODE. DOOD VAN OLDENBARNEVELD.

Wanneer wij den indruk, welke de geschiedenis der twisten in de Luthersche Kerk na de laatste Voorlezing op ons gemaakt heeft, met dien vergelijken, welke de vroeger beschouwde vervolgingen der Protestanten in verschillende landen op ons maakten, zoo moge men bij eenig nadenken het volgende daaruit afleiden :

Hoe wreed en verschrikkelijk ook de vervolgingen zijn, welke van de Catholijke Kerk tegen de Protestanten uitgingen, zoo geven zij ons echter een grootscher geschiedkundig beeld, dan de in hare grondbeginselen niet minder gruwzame onver-

draagzaamheid der Protestanten onder elkander; zij laten eene ernstiger, piegtiger stemming in ons achter, dan deze. Van waar komt dit?

Het mag gedeeltelijk daar van daan komen, dat wij dáár met grootere staten, met *Frankrijk*, *Engeland* en de ver uitgestrekte staten van PHILIP II te doen hadden, terwijl wij *hier* ons op de smalle grenzen van kleine Duitsche vorstendommen en de enge muren van rijksstedelijke gemeenebesten verbannen zien. Doch dit is het niet alleen. Het zijn toch die zelfde kleine vorstendommen, die zelfde rijkssteden, waarin wij eene halve eeuw te voren het groote drama der Hervorming zich het eerst zagen ontwikkelen, en die enge vormen der Duitse staatsregeling geven zelfs het beeld eene eigendommelijke bekoorlijkheid. Het moet dus nog iets anders zijn, hetwelk ons bij deze twisten tegenstaat en dat nevens de droefheid over de menschelijke afdwaling, te gelijk in ons den indruk van het bespottelijke, van het mismaakte en wanstaltige voortbrengt, welken wij naauwelijs van ons kunnen weren. Het schijnt mij in eene dubbele omstandigheid te liggen, vooreerst daarin, dat het onderwerp, waarom gestreden wordt, geringer is, terwijl het daar grooter en gewigter was, en ten tweede daarin, dat de *personen* welke den strijd voeren, zich in eene voortdurende tegenspraak bevinden, met hunne eigene grondstellingen of met de grondstellingen over de Godsdienst welke zij belijden. Laat ons aan deze beide gedachten een oogenblik onze opmerkzaamheid wijden.

Reeds dit, dat het onderwerp, waarom gestreden wordt, zoo gering is in vergelijking met dat, waarom het vroeger te doen was, brengt naar alle

wetten der ervarings-zielkunde, de werking van het belagchelijke of van het kluchtige (in tegenstelling van het treurige) voort. Dit is altijd het geval, wanneer wij eene groote krachtinspanning om een klein doel ontmoeten. In die geloofsstrijden, welke wij vroeger beschouwden, daar was het om het van eeuwen her overgeërfd geloof der vaderen aan de eene, en om de herstelling van het zuivere Woord Gods aan de andere zijde te doen; dat was een strijd op leven en dood, en ook de bloedigste tooneelen, gelijk *die* van den Bartholomeusnacht, verwekten in ons de heiligste gevoelens van ernst, van weemoed of van een' regtmatigen toorn. Het onderwerp, dat gevoelen wij al te wel, zoude zich nooit van eene kluchtige zijde laten behandelen, zonder het Christelijke, ja het algemeen menschelijke gevoel op het diepst te kwetsen; ook voor de *kunst* is het onderwerp treurig, hoogverheven ideaal. Het maakt indruk op ons gemoed, en wekt de verborgenste gevoelens des harten op. Dit is niet het geval bij de twisten der Lutherschen en Gereformeerden onderling. Hier wordt het heilige niet zelden ten spot. *Bloote* scherts komt voorzeker niet met die zaak overeen, juist dewijl zij in haren grondslag te *heilig* is, en toch ligt bij de ongeschikte wijze, waarop wij de kampvechters zich zien bewegen, nevens de ergernis die wij ondervinden, ook de uitlokking om den strijd van deszelfs beuzelachtige en zoo doende van deszelfs belagchelijke zijde te beschouwen. De indruk, dien wij ondervinden, is daarom een gemengde, treur-blijgeestige indruk, en heeft veel overeenkomst met den indruk dien wij dan ondervinden, wanneer een ernstig onderwerp op eene

plompe, belagchelijke wijze verhaald wordt, gelijk zulks bij eene vermomming het geval is. Doch wat nog verder daaraan bijdraagt, om dezen indruk te ontvangen, is de tegenspraak, waarin zich de kampvechters met hunne eigene beginselen stellen. Wanneer wij eenen PHILIP van Spanje en eenen ALBA als verderf-engelen zien rondwaren om het jonggeboren kindje te verstikken, dan grijpt ons een sterk afgrijzen aan, doch onze mond vertrekt zich niet tot eenen grimlach; niet de minste lust tot scherts komt in de hevig geschokte ziel op. Als tragische personen treden zij over het tooneel der wereldgeschiedenis. Of wanneer in de vroegere tijden der middeleeuwen de paus zijne magtige banstralen over de landen slingert en *deze* in geestelijke dorheid onder het interdict zuchten, waarmede de toorn van den vorst der Kerk dezelve tuchtigt, zoo laat zich ook deze grootsche verdwaling van het menschelijk gezag ten minste van eene *verhevene* zijde beschouwen, en wij sidderen, wanneer wij ons in dien tijd verplaatsen, bijna ook zelve voor de banstralen van het vatikaan.

Doch wanneer wij nu na de groote, bedrijfvolle kampstrijden der Hervorming uit den schoot der Protestantsche Kerk zelve kleine pausen zien te voorschijn komen, die, terwijl zij den man op den stoel van PETRUS als den antichrist uitkrijten, in de opgeblazenheid van hunnen geestelijken hoogmoed iets dergelijks beginnen als hij, en daarbij op eene veel armzaliger en kleingeestiger wijze, dan komt ons onwillekeurig een beeld voor den geest, dat op nieuw een mengsel van treurigheid en belagchelijkheid in plaats van magtige en verhevene gewaarwordingen in ons verwekt. Uit de heroïsche

reuzenwereld, welke in haren hoogmoed den hemel bestormt en eindelijk van de hoogere magt overwonnen in stukken valt, zien wij ons in het rijk der dwergen verplaatst, welke den strijd met de kraanvogels voeren — en de hooge ernstige stemming is verdwenen.

Deze psychologische opmerkingen (*) meende ik zoowel u als mij schuldig te zijn, om de twisten, waarmede wij ons in de laatste zamenkomst bezig hielden en wier voortzetting wij nu verwachten, uit een juist gezigtspunt te beoordeelen. Men zoude namelijk het hoogere doel dezer tafereelen miskennen, wanneer men gelooven wilde, dat ik de bijzondere scherpe trekken derzelven bloot uit vermaak heb aangevoerd. Zij dienen mede om een juist denkbeeld van het geheel te krijgen; en wanneer ons ook hier en daar nevens de regtmatige ergernis welke wij ontvangen, een grimlach afgedwongen moest worden, zoo hoop ik, dat dit den ernst niet benadeelen zal, waarmede de geschiedenis der Kerk van CHRISTUS ook in hare min gunstige ontwikkelings perioden moet worden beschouwd. Zoo lang wij maar niet voor de opstijgende waterbellen, waarin het bonte en verkeerde leven der wereld zich verlustigt den dieperen grond vergeten, waarop wij ons steeds moeten bevljtigen terug te keeren, zoo lang zal ook in zulke beschouwingen van het bijzondere geen gevaar voor ons dieper Gods-

(*) Die ik ook zuiver als psychologische opmerkingen neêrstel, en waarop ik alleen een *aesthetisch* oordeel grond, zonder daardoor eene *zedelijke* beoordeeling uit te spreken: want voorreker is daarom het *fanatisme* hetwelk een' grootschen *aesthetischen* indruk maakt, geenszins *boven* het andere geregvaardigd; de zedelijke afkeuring blijft in beide gevallen dezelfde.

dienstig leven zijn, het zal veeleer ook *daardoor* gelouterd en meer verheven te voorschijn treden.

Wanneer het nu ook mede tot het doel dezer Voorlezingen behoort, datgene wat het allernaast in de geschiedenis van ons vaderland en van onze vaderstad is voorgevallen, in de voorstelling van het algemeene op te nemen, zoo mag ik, daar ik den draad der twisten over het Avondmaal en over de invoering van het formulier van eenigheid in *Duitschland*, waarmede wij ons in de laatste bijeenkomst hebben bezig gehouden, weder opneem, één strijd niet onaangeroerd laten, welke de geschiedenis van onze Bazelsche Kerk meer van nabij betreft en die ons dergelijke tooneelen voor oogen stelt, als wij ze in *Bremen*, in den *Palts*, in *Saksen* en elders gevonden hebben. Het is veellicht aan de minsten uwer bekend, dat onze Bazelsche Kerk in de toenmalige tijden op het punt was, van hare vereeniging met de overige Zwitsersch-hervormde Kerken losgerukt en daarentegen in het Duitsch-Luthersch kerkverbond ingelijfd te worden: want gelijk er in de Luthersche Kerk de zoodanigen waren, die in het geheim tot de Gereformeerde leer overhielden, zoo waren er ook omgekeerd in de Gereformeerde Kerk de zoodanigen, die in het geheim het Lutheranismus waren toegedaan. Onder deze behoorde een Bazelsch antistes, de opvolger van OSWALD MYCONIUS, SIMON SULZER, die eene uitgebreide verbindtenis met de toenmalige hoofdaanvoerders der Luthersche partij onderhield en regt eigenlijk er op werkte, om het zogenoemde eenigheidsformulier, de gemeenschappelijke belijdenis der Lutherschen, ook in *Bazel* in te

voeren terwijl hij het toetreden van *Bazel* tot de Helvetisch-gereformeerde belijdenis (1566) [op allerlei wijze wist te beletten (*). SIMON SULZER was een geboren Haslithaler (†) en een vriend van den overleden MYCONIUS, die reeds te zijner tijd aan eene vereeniging der Lutherschen en Gereformeerden gearbeid had, zonder echter het Lutheranismus zoo veel toe te geven, als SULZER deed (§). Nadat SULZER eerst een predikantsplaats bij St. Pieter bekleed had, volgde hij den 3den Januarij 1553 MYCONIUS in het hoogste leeraarsambt en in het daarmede verbonden professoraat op. Doch daarbij stond hij ook in dienst van den Lutherschen markgraaf KAREL II van *Baden*, wien hij in de inrigting van het toenmalig kerkwezen behulpzaam was. Reeds in betrekking tot de uiterlijke Godsdienst zocht nu SULZER den streng Gereformeerden vorm derzelve, gelijk zij zich van de tijden van ZWINGLI en OECOLAMPADIUS af in stand had gehouden, met den Lutherschen meer in overeenstemming te brengen. Hij was het b. v. die het orgelspel, dat ook bij ons was weggelaten, weder invoerde; evenzoo is het plegtstatig klokgelui, dat wij thans nog op de hooge feestdagen hebben, het luiden der zoogenoemde pauselijke klok, van SULZERS tijden afkomstig. Zoo onschuldig deze ver-

(*) Vergel. over den geheelen strijd mijne geschiedenis van het ontstaan en de lotgevallen der eerste Bazelsche geloofsbelijdenis (Bazel 1827.) S. 87 ff.

(†) De (onechte) zoon van den proost van INTERLACHEN.

(§) Vergel. KIRCHOFERS geschrift over OSWALD MYCONIUS.

andering was, ja zoo zeer zij veelligt (met betrekking tot de orgels) doelmatig mag genoemd worden, zoo zeer verbitterde zij toenmaals de streng Gereformeerden. Men hoore dáaromtrent slechts den kronijkschrijver WURSTISEN, die zich in zijn geschrift van *Munster* (S. 32, 33) dus uitlaat: » In het jaar 1561 begon men na de preek wederom het orgel te spelen hetwelk op aandrang van Doctor SULZER geschiedde, welke er zich aanhoudend op toeleide, om deze zuivere, echt gereformeerde Kerk aan de Saksische (in welke niet slechts de orgels, maar ook beelden, altaren, kaarsen, koorhemden en andere overblijfselen van het pausdom nog in gebruik zijn) gelijkvormig te maken. Op die wijze is deze onstichtelijke pauselijke lier in eene echt gereformeerde Kerk ingeslopen. Met zulke nietige elementen gaan wij om, daar wij ons veelmeer moesten benaastigen om toe te zien, dat de leer in de Kerk naar Gods Woord gestemd ware en de pijpen van ons leven in regte harmonie bleven. God geve, dat het geene voorboden zijn van het weder insluipende Pausdom! »

Over het luiden der groote klok zegt hij het volgende: » Als men op den naasten kersdag in het jaar 1565 hooren wilde hoe de (tot hiertoe gebruikelijke) klok (*), tegen de pauselijke klok klonk, nam SIMON SULZER, predikant in *Munster* zulk eene gelegenheid waar, en verordende dat men voortaan op hooge feestdagen, Paschen, Pinksteren, en Kersmis *deze twee groote tonnen te zamen moest luiden*, hetwelk te voren sedert onze Christelijke Hervorming niet gebruikelijk geweest is. »

(*) De nood- of Hendrikklok.

Waarlijk, wanneer SULZER niets ergers gedaan had, dan waarvan de verontruste WURSTISEN hem de schuld geeft, zoo konden wij slechts de bekrompenheid des laatsten betreuren, welke in zijne armzalige wijsheid orgeltoon en klokgelui zoo weinig wist te waarderen, dat hem daarbij slechts de lieren en de tonnen invielen.

Doch wij zullen dezen ijver begrijpen, wanneer wij de oogmerken van SULZER, om ook de *leer* te vervalschen, naauwkeuriger zullen hebben leeren kennen.

Onze Bazelsche Kerk had inderdaad het geluk gehad, bij den onzaligen strijd over het Avondmaal spoedig de juiste uitdrukking te vinden, welke even verre verwijderd is van die schrale opvatting van het Avondmaal, welke niets anders dan eene geschiedkundige herinnering daarin ziet, als ook van die bijgeloovige vereering van het sakrament, welke in de uitwendige teekenen zelve de lichamelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS met hand en mond gelooft te tasten. Hoe schoon en eenvoudig drukt zich onze geloofsbelijdenis (†) daarover uit, wanneer zij zegt, dat wel de uitwendige teekenen, waaronder CHRISTUS voorgesteld wordt, brood en wijn blijven, doch dat »CHRISTUS zelf de regte zielespijs is" door het ware geloof aan Hem, den gekruiste; »alzo dat wij (geestelijk) met zijn vleesch en bloed gespijsd en gedrenkt worden, zoodat Hij in *ons* leeft en *wij* in Hem." Alleen voor de *geloovigen* is Hij tegenwoordig, »doch niet ingesloten in het brood en den drank des Heeren, maar zittende ter reg-

(†) Eerste Bazelsche geloofsbelijdenis, Art. 6.

terhand Gods, van waar Hij komen zal, om te oordeelen de levenden en de dooden."

Maar juist deze, in hare grondtrekken door OECOLAMPADIUS vervaardigde en spoedig na deszelfs dood ingevoerde Bazelsche geloofsbelijdenis was den Luthersch gezinden SULZER en eenigen zijner medebroeders tot aanstoot, waarom zij ook de verdere verbreiding derzelve zochten te verhinderen. Behalve SULZER waren het namelijk nog de predikant KOCH bij St. Pieter en de predikant RÜGLIN bij St. Leonard, welke de Luthersche leer van het Avondmaal van een werkelijk *ligchamelijk* genot van CHRISTUS in hetzelfde tot openlijke kerkleer trachten te verheffen. Daaromtrent kwam het tot oneenigheden in het jaar 1570. De diaken HEINRICH ERZBERGER bij St. Pieter meende zich tegen de pogingen van deze heeren te moeten verzetten en hield daarom op het heilig kersfeest eene predikatie, waarin hij zich bitter beklagde, dat men van de zuivere leer van OECOLAMPADIUS was afgeweken. Daarover werd hij van zijnen predikant KOCH te rede gesteld en spoedig daarna moest hij zich voor de afgevaardigden en de verzamelde geestelijkheid, eindelijk voor den raad verantwoorden. In de door ERZBERGER vervaardigde beschrijving der zaak komen eene menigte eigenaardige trekken voor, die ons voorzeker van de broederlijke overeenstemming der toenmalige geestelijken niet het verblijdendste beeld geven, doch welke wij hier als te ver wegvoerende moeten voorbijgaan (*). Schier alle ambtgenooten van ERZBERGER waren door den antistes

(*) Men vindt ze in de boven aangebaalde geschiedenis der Bazelsche geloofsbelijdenis uitvoerig medegedeeld.

bevreesd gemaakt, alleen de predikant BRANDMÜLLER van St. Theodorus stond aan zijne zijde, die echter ten laatste toegaf. Doch met ERZBERGER wist men het daarheen te brengen, dat hij eindelijk wegens zijne trouwe verkleefdheid aan de Gereformeerde geloofsbelijdenis van zijne plaats verdrongen werd en daarop mismoedig de stad verliet, waarop hij zich naar *Parijs* begaf, en gelijk wij bij eene vroegere gelegenheid gezien hebben, slechts met moeite het bloedbad van den Bartholomeusnacht ontkwam. Hoe onbroederlijk overigens ook bij deze gelegenheid de aanhang van SULZER jegens de Gereformeerde geloofsgenooten gezind was, deed zich daaruit zien dat RÜGLIN zich tegen de opneming der Fransche uitgewekenen met denzelfden ijver aankantte, waarmede de Lutherschen in *Denemarken* en *Noord-Duitschland* de gevlugte Calvinisten van hunne kusten afweerden (*). Doch slechts tot SULZERS dood duurde die Luthersche koortsverheffing in *Bazel*. Tot eigenlijke aanneeming van het eenigheids-formulier kwam het niet. Onder SULZERS opvolger, den antist^s JAKOB GRYNÆUS, kwam alles weder in den ouden stand en de Bazelsche geloofsbelijdenis geraakte weder in nieuw aanzien. Ja, het ontbrak van nu af niet aan twisten met de naburige Lutherschen in het Badensche, met wie men in SULZERS tijd in goede verstandhouding gestaan had. Ook GRYNÆUS had

(*) Ook de hoftheologanten ANDREAE en SELNECKER gaven in hunne berigten aan den keurvorst AUGUST van *Saksen* te verstaan, dat zij de in den bloedbruiloft gevallen Gereformeerden geenszins voor martelaars, maar voor bloote oproermakers hielden, die het bloedbad als regtvaardige straf van hunne misdaad zich op den hals hadden gehaald. Zie MENZEL V, S. 40.

vroeger als predikant van *Rötelen* het Lutheranismus gehuldigd. Doch sedert hij nu de Gereformeerde leer op eene besliste wijze was toegedaan, haalde hij zich en de Bazelsche Kerk den haat zijner vroegere ambt- en geloofsgenooten op den hals. Het behoort mede tot het kenmerkende van den tijd, dat zelfs gelegenhedspredikatiën van den onschuldigsten aard tot twist ademende uitvallen gebruikt werden. Zoo maakte eene in *Wijl* gehoudene trouwpredikatie groot opzien. Daar de bruidegom uit *Baden* (bij gevolg Luthersch), doch de bruid uit *Bazel* was en onderscheidene harer Gereformeerde bloedverwanten zich in de kerk bevonden, zoo bediende de superintendent WEININGER, die de predikatie hield, zich van deze gelegenheid om zijnen ijver lucht te geven. Het is moeilijk te raden, hoe men eene trouwrede kon inrigten, om kerkelijke twisten aan te stoken. Doch wat kon men toenmaals, ja wat kon men te allen tijde niet van een' Bijbelschen tekst maken, wanneer men zich eenmaal over de zwarigheid heen zette, om persoonlijken hartstogt in de plaats van Christelijke vermaning te laten treden? De gelijkenis, waarin CHRISTUS met den Bruidegom en de Kerk met zijne Bruid vergeleken wordt, gaf den prediker aanleiding, van de geheimvolle vereeniging van CHRISTUS met de geloovigen in het Avondmaal te spreken, en zoo veranderde de trouwpredikatie in eene polemische verhandeling. Gelijk men in latere tijden der 18^{le} eeuw de diepzinnige geheimen van het geloof daardoor zocht te ontwijken, dat men op de hooge feestdagen over de pligten des gezelligen levens en over de huiselijke deugden handelde en van CHRISTUS niet sprak, zoo verviel men

toen in het tegenovergestelde uiterste en stelde het Christelijk leven achter, uit louteren ijver voor de zuiverheid der leer. De Bazelsche Godgeleerden namen overigens deze predikatie zeer euvel op en klaagden den superintendent bij den markgraaf van *Baden*, GEORGE FREDERIK, aan; ook lieten zij het van hunne zijde niet aan tegenschriften ontbreken. Doch, wij keeren na deze uitweiding naar ons eigen gebied, tot de geschiedenis der twisten in *Duitschland* terug.

Wel verre dat door het eenigheids-formulier de eendragt ware hersteld geworden, duurden de on-eenigheden in de Luthersche Kerk voort en namen zelfs eene ernstige, treurige gedaante aan. Onder den Saksischen keurvorst CHRISTIAAN I, den zoon van keurvorst AUGUST, verkreeg tegen alle verwachting de gematigde Wittenbergsche school weder een' beduidenden invloed, bijzonder daar de kanselier NIKOLAAS CRELL dezelve begunstigde. Nu greep er eene tegenwerking plaats. Strengere Lutherschen werden van hunne posten met dezelfde willekeur ontzet, waarmede men vroeger de Gereformeerden verdreven had, en om het volk de nieuwe leer aangenaam te maken, werd er eene bijzondere uitgave des Bijbels verordend, wier aanmerkingen in den geest van CALVIJN waren (*). Te gelijk werden eenige Luthersche gebruiken (†) ver-

(*) De zoogenoemde Crellsche (oproerige) Bijbel, welks druk echter niet voltooid werd.

(†) B. v. Het branden van kaarsen op het altaar. — Hiertegen raasde in *Turgau* de Kryptocalvinistische prediker MENTO GONGREF met de bedreiging, dat de hand van dengene die de kaarsen weder aanstak verdorren zoude; ook » zouden hem de kaarsen nog in zijn sterfensuur op de ziel branden;” zie CALLEN, *Torgauer Denkw.* S. 84.

boden, namelijk het exorcismus of de plegtige uitdrijving des Duivels bij den doop, hetwelk de Luthersche Kerk behouden, doch de Gereformeerde van den beginne af verworpen had (*). Maar dit verwekte groot misnoegen. In *Dresden* volgde (†) een vleeschhouwer den peet welke zijn kind ten doop bragt, met de bijl naar de kerk, en dreigde den geestelijke het hoofd te kloven, wanneer hij niet volgens gewoonte doopte, hetwelk dezen zoo verschrikt maakte, dat hij, tegen het gebod der overheid, het exorcismus verrigtte. In *Zeiz* moesten zich de predikers door de vlugt redden, om tegen de woede des volks beveiligd te zijn. *CRELL* was het ook, die den keurvorst bewoog, den Hugenooten onder *HENDRIK IV* hulptroepen toe te schikken, terwijl vroeger deze hulp van den kant der Lutherschen steeds geweigerd was geworden, dewijl men de Gereformeerden voor ketters en oproermakers tevens hield. Maar even na den dood van dezen keurvorst, 1591, veranderden de omstandigheden weder ten voordeele van de Lutherschen. Nog daags vóór de begrafenis van *CHRISTIAAN I* werden de minister *CRELL* en de hem toegedane predikers in hechtenis genomen; doch eerst liet men de laatsten nog de lijkrede houden. De Leipziger prediker *GUNDERMANN*, die zich eerst door de vlugt had willen redden, werd naar den *Pleissenburg* gevoerd, en alleen de zorg voor

(*) Voor het overige merkt *MENZEL* met regt op, hoe het eigenlijk in het eerst de Melanchtoniaanschgezinde Adiaphoristen waren, die ten voordeele van dit gebruik spraken, terwijl juist naderhand deszelfs vijanden zich tot verdedigers van hetzelfde opwierpen.

(†) *MENZEL* V, S. 180, (volgens *WECK*, *Beschreibung von Dresden* S. 313.)

zijne vrouw, welke hare bevalling nabij was, bewoog hem, eene belijdenis te onderschrijven, welke hij in zijn hart afkeurde. Doch de in den angst hem afgeperste noodleugen hielp hem niet. De vrouw had zich ondertusschen om het leven gebragt en hij verviel daardoor in krankzinnigheid (*). Zoo groot was de woede van het opgeruide volk tegen de van Calvinismus verdachte personen, dat die zich zelfs over de lijken uitstrekke (†). Op den dag van de ter aarde bestelling van den Dresdenschen hofprediker schütz, eenen Kryptocalvinist, verzamelde zich het volk voor deszelfs huis, wierp de vensters in en begeerde met groot geschreeuw, dat het lijk onder de galg zoude begraven worden. Slechts met moeite kon men hetzelfde op eene kar naar het kerkhof vervoeren. Eenen muzikant van de keurvorstelijke kapel moest insgelijks eene eerlijke begrafenis geweigerd worden, dewijl hij Calvijnsch gezind en zonder den bijstand van een' Lutherschen geestelijke gestorven was. Het ongelukkige lijk werd werkelijk in alle stilte door vier daglooners naar de begraafplaats voor misdadigers gedragen. Maar ook daarmede was het volk niet tevreden. Een hoop slagters en smidsknechts viel op de dragers aan, sloeg de kist open en liet aan zijne woede jegens het lijk van den Calvinist den vrijen teugel.

Tot erge tooneelen kwam het omstreeks denzelfden tijd te *Leipzig*. Eenige aldaar wonende Zwitsers gaven, den 14^{den} Mei 1593, ter eere van een hunner landslieden, den hoogleeraar HUBER uit

(*) MENZEL V, 185.

(†) Dezelfde, S. 192.

Wittenberg, een gastmaal (*). Onder den disch kwam het tot Godgeleerde redetwisten en eindelijk werd men handgemeen, waarbij zelfs een Lutherschgezinde hoogleeraar de bedreiging uitbraakte, van HUBER het mes in het lijf te zullen stooten (†). HUBER verliet het gezelschap en beklaagde zich daarover bij den raad, doch kreeg geen bescheid. Spoedig kwam die zaak algemeen in de stad ter spraak. Op de markten en in de collegiën vond men eenige dagen daarna plakATEN uitgestrooid: »Wie een regt Luthersch hart heeft, moet des avonds acht ure op de markt verschijnen en het huis van den Calvinist WEINHAUSEN (zoo heette de gastheer) helpen bestormen; geen goed Luthersch burger zal zich daartegen laten gebruiken." Hierop verzamelde zich op den avond van den 19^{den} Mei het gemeen voor het huis en pleegde den ganschen nacht door den gruwelijksten moedwil, tot dat eindelijk op zondag morgen, toen men juist ter kerke luidde, de eigenlijke bestorming en plundering van het huis volgde. Een schoon schilderij van DURER, het lijden voorstellende, dat den huisbezitter toebehoorde, werd bij deze gelegenheid nevens vele meubelen vernield, het overige als buit weggeroofd. Met de gestolen pannen en ketels werd voor de huizen der Calvinisten eene spotmuzijk uitgevoerd, en de zondag door woest getier ontheiligd. Te vergeefs wendde zich de raad tot de overige burgerij, opdat zij met hulp van wapenen den moed-

(*) Of het SAMUEL HUBER uit *Bern* geweest zij, die in 't algemeen door zijn twistzucht veel ergernis verwekte, zegt MENZEL niet bepaald.

(†) JOHAN MAJOR en JOHAN MÜLLER heetten de tegenstanders, de bedreiging kwam van den laatsten.

wil mogt helpen stuiten. Het antwoord luidde: „De burgers wilden geen Calvinisten helpen beschermen; veeleer moest de raad hen nog voor zons-
ondergang uit de stad drijven, *dan* zouden zij doen, wat gehoorzame burgers betaamde.” De zwakke raad liet zich werkelijk met de begeerte van het souveraine volk in, en verzocht om drie dagen uitstel. Nu werd er een lijst der van Calvinismus verdachte personen (een echte verbanningslijst!) vervaardigd, en allen moesten nog bij zonschijn de stad verlaten. Thans eerst werd het plunderen belet. Het is waar, naderhand werden de ergste raddraaijers gestraft, ja eenigen zelfs ter dood gebragt. Doch een der laatsten beweerde; dat hij zich niet zoo ver zou hebben laten vervoeren, wanneer hem niet de heer burgemeester, die met onderscheidene raadsheeren uit het venster der hofgerigtskamer het schouwspel aangezien had, door goedkeurend lagchen daartoe had aangemoedigd.

Doch ik wil u door de voorstelling van zulke trekken van ruwheid en fanatisme, niet langer vermoeijen. Dergelijke dingen hebben [zich toch ook in onze tijden, schoon ook niet in die scherpe vormen zigthaar, echter in de begeerte des volks geopenbaard, om niet slechts vriendschappelijke gastmalen, maar zelfs Godsdienstige vergaderingen van anders gezinden, door woest alarm en door persoonlijke beleedigingen te storen. De daad blijft dezelfde, of zij uit ijver voor de regtgeloovigheid of ter eere van de verlichting geschiedt, en ware Christenen hebben zulk eene laagheid te allen tijde verfoeid.

Wij hebben thans alleen nog het bloedige einde

te berigten, hetwelk het tegen den kanselier CRELL gevoerde regtsgeding nam. Hiermede werden ook staatkundige punten vereenigd, en voornamelijk werd den beklaagde de krijgshulp, welke hij den Gereformeerdgezinden Hugenooten bezorgd had, als staatsmisdaad toegerekend; doch daarbij kwam ook zijne bijzondere theologische gezindheid. CRELL werd ter dood veroordeeld. Op dit einde was hij niet voorbereid. De Luthersche biechtvader, die hem toegeschikt werd, begon met aan hem de volgende afbeelding van een' *Calvinist* of Sakramentaris te maken, waarvoor wij als Hervormden voorzeker moesten terugbeven, wanneer slechts het derde daarvan naar waarheid geteekend ware: »Dezelve is een mensch, die noch geloof noch vertrouwen op God en zijn Woord stelt, die opgeblazen door de gedachte van bijzondere heiligheid, wijsheid en geleerdheid allen, die hem niet toestemmen, veracht en lastert, die CHRISTUS als mensch zijne Goddelijke majesteit onttrekt, hem *nevens* of slechts eenige *trappen* boven de engelen en de zaligen stelt, die de almacht en waarheid van CHRISTUS loochent, het Nestorianismus, Arianismus, Mahomedanismus en het Heidendom poorten en deuren opent, overheden en andere lieden bedriegt, zich en de zijnen aan het verderf van ligchaam, leven en ziel prijs geeft, koningrijken, vorstendommen en steden met vijandelijkheden, opstanden, krijgen en bloedvergieten vervult, overal de heilzame eendragt stoort, bedriegelijk en arglistig jegens eenvoudigen handelt, waarheid verloochent en valsheid voorstaat, zijne leer met den wind verandert, op den wereldlijken arm zich verlaat, zich aan het vleesch der wereld, niet aan het vleesch van CHRISTUS toe-

wijdt, en slechts op gelegenheden loert om door te sluipen en weder voort te komen. Alhier heeft de heer doctor eene juiste beschrijving van een' heijmelijken en opentlijken Calvinist. Is nu de heer een Calvinist, waarvoor hij menigmaal gehouden wordt, als betreft hem ook deze beschrijving, zij gaat hem ook aan, en volgens dezelve is hij niet zoo onschuldig, als hij zich voordoet. Het is deswege ons aller trouwe raad, dat hij het voorbeeld ACHANS volge, om Gode de eer te geven en wat hij kwaads gedaan heeft te bekennen." Deze inleiding was niet geschikt, om het vertrouwen van CRELL te winnen. Hij had den prediker dat hij hem van zulke redenen mogt verschoonen en hem in de plaats daarvan troosten en sterken, hetwelk zijn ambt was. Doch deze hield niet op zijne pogingen in het werk te stellen, om hem van gedachte te doen veranderen, en ofschoon CRELL zich geene herroeping liet afpersen, zoo werd echter de algemeene belijdenis van zonden, welke hij in het aangezicht des doods afleide, voor eene herroeping verklaard. Met een krank ligchaam werd nu de gevangene, na het genot des Avondmaals, uit zijn bed op een stoel getild en in zijn nachtgewaad voor het gerigt gedragen. Er werd hem geene verantwoording toegelaten, maar terstond de staf over hem gebroken, en na de toen gebruikelijke vormen, de banken der gerigts omver geworpen (*), waarop CRELL, door den geestelijke begeleid, op zijnen stoel naar den Jodenhof gedragen werd, waar het schavot opgeslagen was. CRELL bad met luider

(*) Echter niet met het anders gebruikelijk jammergeschrei. Zie MENZEL.

stem: »Vader, die mij geschapen, JEZUS CHRISTUS, die mij verlost, Heilige Geest, die mij geheiligd hebt, ik geve ■ over, wat gij mij in dit leven geschonken hebt, neemt het aan en ontvangt het terug." Na dit gebed viel zijn hoofd. De scherprechter toonde hetzelfde aan het omstaande volk met de woorden: »Dat was een Calvijn'sche slag; zijne tafelgezellen mogen zich wachten: want men verschoont hier niemand." Ook op het scherprechters zwaard waren de woorden gegraveerd: »Wacht u, Calvinist!" Het lijk werd intusschen eene eerlijke begrafenis vergund, waarbij die geestelijke, wiens vreeselijke afbeelding van een' Calvinist wij zoo even gehoord hebben, de lijkrede hield. Ook deze is karakteristiek en toont den hierarchischen geest aan, welke uit de Catholijke Kerk in de Protestantsche weder ingesloopen was. Wacht u, (zoo eindigde de predikatie) wacht u, gij wereldlijken, dat gij Gods engelen, afgezanten en boodschappers, noch met woorden, noch met werken aantast. Wie *hen* aantast, die tast zijnen oogappel aan, en *deze* kan niet veel lijden. Daarom laat ■ gezegd zijn, wat die Christelijke heer zeide: Ik wil liever den Romeinschen keizer, dan een dienaar van CHRISTUS tot vijand hebben. Waarom? Wanneer ik eenen keizer vertoorne, zoo heb ik slechts een mensch tegen mij; doch wanneer ik eenen trouwen dienaar van CHRISTUS tegen mij hebbe, zoo heb ik ook God tegen mij (*).

(*) De volgende dichtregelen kunnen de stemming des volks nog duidelijker aantoonen:

Het is bekend maar al te zeer,
De Duivel is der papen heer,

Treurig wenden wij onzen blik van de doorzulke twisten beroerde *Luthersche* Kerk en beschouwen de van haar doodelijk gehate zusterkerk der Gereformeerden. Maar ook *hier* vinden wij, helaas! iets dergelijks weder. Het is waar, wij hebben deze Kerk in verschillende landen nog in uitwendigen strijd gezien, vervolgd van de pauselijke partij. Maar naauwelijks bekwam zij eenigzins van den strijd, toen de onderlinge geloofsgenooten met elkander te strijden aanvingen (5). Wij hebben

Want toch om eerezucht en gewin
 Wijdt men den Duivel hart en zin,
 't Geen nooit een vrome priester doet,
 Maar zulk een waagt eer lijf en goed.
 Bewaar ons, Heere! bij uw Woord,
 En stuit der Calvinisten moord
 Door CHRISTUS uwen lieven zoon;
 Men heeft, helaas, o God der goón!
 Uw almagt en den Doop onteerd,
 Daar 't Exorcismus van geweerd,
 Men heeft geloopt dag en nacht,
 Tot dat men 't had te weeg gebragt.

Door PEUCERUS den Calvinist
 Heeft men die zaak des Doops beslist,
 Zij zijn met ons niet eensgezind,
 Zie, hoe de Duivel hen verblindt.

Een dergelijk lied werd op CRELL vervaardigd. (Zie MENZEL t. a. p. S. 225.)

(5) Men heeft zich van hieraf tot aan het einde van deze voorlezing, vooral ten aanzien van de geschiedenis der Remonstrantsche twisten in ons vaderland, eene groote verandering, ja geheele omwerking in de vertaling moeten veroorlooven. Dezelve was vo'strekt noodzakelijk, daar het voor ieder, die maar eenige gegronde kennis heeft aan de geschiedenis van dien tijd, blijkbaar is, dat de anders weldenkende HAGENBACH zich door de partijdigste berigten heeft laten misleiden, en van de ware toedragt der zaak geheel onkundig is ge-

daarvan reeds het voorbeeld in *Engeland* gezien, ten opzichte van de kerkelijke regering en instellingen, tusschen Episcopalen en Puriteinen of Presbyterianen. Elders was het over de leer zelve. Wij willen nu bij de kleinere dogmatische twisten niet stilstaan, welke om dezen tijd de Gereformeerde Kerk ontrussten (en waarvan ons de Erzbergersche twist in den aanvang van deze onze zamenkomst een voorbeeld heeft gegeven). Wij bepalen ons bijzonder bij de *Nederlanden*, omdat de strijd, die aldaar plaats greep, van meer gewigt was, en deszelfs invloed wijd en zijd uitstrekkende, de geheele Protestantische gereformeerde Kerk, welke ook daarin eenigermate deel nam, en tevens het geheele land in beweging bragt. — Zij nam een' aanvang en duurde voort niet lang na den dood van *WILLEM van Oranje*, onder het stadhouderschap van zijnen zoon *MAURITS* en het bewind van den raadpensionaris *JOHAN VAN OLDENBARNEVELD*, die een' grooten invloed op alle zaken uitoefende, en de zaken der Kerk zoowel als des lands naar zij-

weest, gelijk het dan ook niet blijkt, dat hij de echte bronnen heeft geraadpleegt, maar zich meest beroept op een Hoogduitsch werkje van onzen tijd: *GRAF, Beiträge zur Kenntnis der Geschichte der Synode von Dordrecht. Basel 1825*, welks schrijver op zijn beurt weder uit de partijdigste Remonstrantsche schriften, zooals: *Oorsprong en Voortgang der Nederlandsche kerkelijke verschillen, Nulliteiten der Synode*, en dergelijken schijnt geput te hebben. Die hier een gegrond inzicht wil verkrijgen, moest vooreerst met de oprigting der Gereformeerde Kerk in ons vaderland en de vroegere twisten daarin voorgevallen, uit de oorspronkelijke geschiedschrijvers, zooals vooral *BOR*, wel bekend zijn en voorts ten aanzien van de Remonstrantsche verschillen, met *UITENBOGAERT TRIGLAND*, en met *BRANDT LEIJDEKKER* vergelijken.

nen zin beschikte. Het voorwendsel tot den strijd, en het voorname onderwerp, waarover dezelve bijzonder scheen gevoerd te worden, was de leer der *genadige voorbeschikking*, met den aankleve van dien, zooals men zich toen ter tijd gewoon was uit te drukken; verstaande daardoor de leerstukken, die daarmede in verband stonden, schoon juist deze van het hoogste gewigt en aanbelang waren en duidelijk toonden dat de strijd een verder strekkend doel had, en het op het behoud of de omverstooting van de leer, die bij de Gereformeerde Kerk algemeen was aangenomen, en op eene of bepaalde of teugellooze vrijheid van leeren aankwam, gelijk ook de strijd over de ware vrijheid der Kerk, of hare afhankelijkheid van de burgerlijke overheid er zich in mengde. Wij moeten tot een onpartijdig inzicht de zaak wat hooger ophalen.

Wij hebben in de achtste en negende Voorlezing gezien, hoe de leer van LUTHER reeds vroeg in de *Nederlanden* bekend werd, en aldaar aanhangers en voorstanders vond. Hiermede vereenigden zich gereedelijk de zoodanigen, bij wie in die gewesten reeds door den voorarbeid van eenen WESSELS, AGRICOLA en anderen de zaden van eene betere denkwijze waren uitgestrooid. In sommige gedeelten maakte vooral de aanhang der Wederdoopers een' grooten opgang, wier dweepzucht wel eens zooals te *Amsterdam* hoogst ergerlijke tooneelen deed ontstaan. De vervolgingszucht werd hierdoor ontstoken, en bloedige plakكاتen hier tegen door keizer KAREL V, die als graaf, hertog of heer de opperheerschappij over de onderscheidene landschappen uitoefende, uitgegeven, meermalen vernieuwd en

ook dadelijk ten uitvoer gebragt, waardoor dus vele bloedige teregtstellingen plaats grepen. In dezelfde waren menschen van onderscheidene Godsdienstige denkwijzen betrokken, welke toch allen daarin overeenstemden, dat zij zich van de bijgevoogheden der Roomsche Kerk afzonderden. Terwijl intusschen de Hervorming op dien voet zooals zij door ZWINGLI in *Zwitserland* was geleerd en ingevoerd, al vroeg in het aan de *Nederlanden* grenzend *Oostvriesland* opgang maakte, en van daar ook aan velen in de gemelde vooral de noordelijkste landschappen bekend werd en aangenomen, kreeg weder van de andere zijde door de zuidelijkste dier landschappen, welke het naast aan *Frankrijk* grensden, de nadere ontwikkeling, welke CALVIJN aan die leer gegeven had, daar tevens den vrijen toegang; en, even gelijk deze beide groote Hervormers in de hoofdleer der Hervorming, de leer der genade, niet verschilden, en de Zwitsersche en Geneefsche Kerk in een vriendschappelijk verbond getreden waren (*), zoo gebeurde het ook in *Nederland*. De grootste menigte dergenen, die zich van de Roomsche Kerk afscheidden, vereenigde zich tot ééne groote gemeenschap, waarin de namen van Zwinglianen en Calvinisten als vergeten werden, en welke den naam van Gereformeerde Kerk aannam, welke in eene algemeene vergadering van daartoe afgevaardigde leeraren te *Antwerpen* in het jaar 1566, de Nederlandsche geloofsbelijdenis als eene uitdrukking van hun gemeenschappelijk geloof omhelsde, hetwelk op eene

(*) Men zie dit breeder verhaald in *das Leben Johann Calvins* von PAUL HENRY 2 de Band, S. 460—476.

synode te *Emden* door velen daarhenen gevlugte Nederlandsche leeraren in het jaar 1571, en vervolgens ook na de verdrijving der Spanjaarden op verscheidene binnen 's lands gehoudene kerkvergaderingen werd bekrachtigd, gelijk ook al vroeg de Heidelbergse Catechismus als een leiddraad van het Godsdienstig onderrigt werd aangenomen. In beide die geschriften straalden vooral de meer bepaalde begrippen van CALVIJN door, ten opzichte van het H. Avondmaal, ofschoon men te dien aanzien elkander steeds eene betamelijke vrijheid liet en op de letterlijke uitdrukkingen niet zoo stellig aandrong, terwijl men omtrent al het overige, vooral de leer der genade en der genadige voorbeschikking, overeenkomstig hetgene daarvan in die belijdenis gezegd werd, volkomen overeenstemde, zoo als ook ZWINGLI en CALVIJN daar over nimmer eenig verschil gehad hadden. Ten opzichte van de kerkelijke regering werden algemeen de begrippen van CALVIJN aangenomen, en overeenkomstig dezelve de Presbyteriaansche kerkregering in kerkeraden, klassen en synoden ingevoerd. Ook zocht zich de Kerk in *Nederland*, overeenkomstig die begrippen, in geestelijke zaken onafhankelijk van de burgerlijke overheid te houden, schoon echter in eenige betrekking en goede verstandhouding met dezelve ten nutte der Kerk zelve te staan. Niet gereed intusschen was men altijd en overal van de zijde der burgerlijke magt, om die geheele onafhankelijkheid der Kerk te erkennen. Men zocht wel eens inbreuken daarop te maken. Hieruit ontstonden nu en dan botsingen: en het duurde lang, eer alles hieromtrent op eenen vasten voet gevestigd was, waartoe eerst de strijd, van welken wij te spre-

ken hebben, het eindelijk bragt. Ook behoeft men zich daarover niet te verwonderen, daar onder de burgerlijke overheden verscheidene gevonden werden, die zelfs geene leden der Kerk, ja zelfs nog Roomschegezinden waren, en dus der Gereformeerde Kerk geen gunstig hart toedroegen. Onder deze soort van menschen, die wel gaarne den kerkelijken alle magt benomen zagen, en daarom de kerkelijken, die daarin niet genegen waren toe te stemmen van heerschzucht beschuldigden, muntte bijzonder uit DIRK VOLKERTSZ' KOORNHERT, secretaris der stad *Haarlem* en naderhand der staten van *Holland*, die in onderscheidene schriften en handelingen zijn bitter gemoed omtrent de kerkelijken ten toon spreidde. Ook onder de stedelijke overheden en staten des lands waren de zoodanigen die reeds bij het leven van den stadhouder prins WILLEM van *Oranje* hunne pogingen in het werk stelden, om de regering der Kerk onder hunne magt te brengen, waarin zij bij het leven van dien vorst die de kerkelijken eene betamelijke vrijheid gunde toch geenszins slagen konden. Zij verdubbelden hunne pogingen na deszelfs dood vooral door het beleid van den raadpensionaris JOHAN VAN OLDENBARNEVELD, wiens staatszucht zich ook gaarne de Kerk onderwerpen wilde, terwijl men dezelve eene daartoe ontworpen kerkorde zocht op te dringen, welke der burgerlijke overheid in alle kerkelijke zaken den grootsten invloed schonk. Doch de meeste kerkelijken boden daaraan een' kloekmoedigen tegenstand. Zoo bleef deze zaak dus ongedaan, schoon toch ook de Kerk van hare zijde op de door haar op onderscheidene tijden ontworpen kerkorden de bekrachtiging der burgerlijke overheid niet kon

verkrijgen. In het gemeen waren ook de kerkelijken vooral ook in de leer der genade, zooals dezelve in de aangenomen belijdenis was aangenomen, met elkander eensgezind. Men hoorde tot in het begin der XVII^{de} eeuw, en dus gedurende meer dan dertig jaren dat de Gereformeerde Kerk in de *Nederlanden* door het aannemen der geloofsbelijdenis gevestigd was, van geene onderlinge Godsdiensttwisten, dan met eenige weinige Godsdienstleeraren, ten getale van ten hoogste vijf of zes, niet gelijktijdig maar opvolgelijk, die veelal, in zonderlinge begrippen verward, van geestdrijverij niet vrij waren, en daar zij gewoonlijk bij de burgerlijke overheid bescherming zochten, zich tegen de kerkelijke magt verzetteden. Onder de strijdpunten, welke zij opperden, behoorde gewoonlijk mede het stuk der voorbeschikking, zooals hetzelfde in het 16de artikel der Nederlandsche geloofsbelijdenis was vastgesteld; maar dit was toch het voor naamste niet, daar veeleer hunne afwijkende gevoelens naar die der Wederdoopers en andere geestdrijvers zweemden. Omtrent dat bijzonder punt der voorbeschikking gebruikte men inschikkelijkheid, liet hun eene met hun geweten overeenstemmende verklaring van het gemelde artikel toe, ingeval zij omtrent de overige stukken toegaven. Hieromtrent boden zich de onderscheidene kerkelijken en kerkelijke vergaderingen de hand, en zoo kwam het met sommigen van dezelve tot eenige schikking, die dan in hunne dienst gelaten of hersteld werden.

Ten opzichte van de leer der Voorbeschikking hield men zich eenvoudig aan de woorden der belijdenis, waarin deze leer slechts kort wordt voor-

gesteld; en, wat ook al hier of daar een enkel persoon, die hieromtrent zich zekere harde uitdrukkingen veroorloofde, zoo als zekere NIKASIUS VAN DER SCHUERE, dit was niet algemeen, het werd zelfs door anderen berispt: het bleef ten opzichte van die leer veelal bij afgetrokkene bespiegelingen, waarbij men zich nog in zoogenoemde *boven- en beneden-valdrijvers* onderscheidde, waarvan de eersten de Goddelijke voorverordening reeds van vóór den val ophaalden, de laatsten in dezelve liever het menschdom als reeds gevallen beschouwden, terwijl men omtrent die verschillende leiding van gedachten elkander broederlijk verdroeg: ook gaf men aan dit stuk zoo zeer geen invloed op de praktikale voorstelling der Evangelieleer, allen die onberispelijk in geloof en leven waren als Gods uitverkorenen beschouwende, en daaruit alle drangredenen tot een Christelijk leven ontleenende, gelijk de praktikale geschriften van dien tijd aanwijzen. De Zwitsersehe geloofsbelydenis, zoowel als de groote Hervormer CALVIJN waarschuwen tegen alle schadelijk misbruik dier leer (*), gelijk ook de Nederlandsche geloofsbelydenis in haren geheelen inhoud en samenhang, zoowel als de bij die Kerk in gebruik zijnde liturgie en Christelijke gebeden geheel op die leest geschoeid waren, welke tegen alle misbruik of zelfs ontijdig gebruik van die leer gekant was. Ja men kan vrijelijk verzekeren, dat in dien eersten tijd door de spitsvindige bedenking van de vijanden dier leer de eerste aanleiding tot misbruik van dezelve is gegeven, en dezelve nooit

(*) Confessio Helvetica secunda, cap. 10. CALVINI Inst. Christ. relig. Lib. III, cap. 24, § 4—6.

zoo sterk en algemeen is misbruikt geworden, dan nadat dezelve in den strijd, waarvan wij thans te spreken hebben, in de *Nederlanden* zoo sterk was aangevochten geweest. Het waren derhalve niet het gros der leeraren zelve, noch ook eenigen onder hen, die door eene ontijdige en ongepaste voorstelling dier leer de eerste aanleiding tot dien strijd gegeven hebben. Zij diende slechts tot een voorwendsel, waarbij een ander en verder uitstrekkend doel doorschemerde, en zich als dienende tot een geheel onbepaalde vrijheid van denken en leeren duidelijk zien liet. Wij hebben reeds te voren gezien, hoe onder de regeringsleden zoodanigen gevonden werden, die ook gaarne de Kerk aan hun beheer wilden onderwerpen. Dit doelde natuurlijk op eene meerdere vrijzinnigheid. Geen Godgeleerden van beroep zijnde, stelden zij op het zuiver behoud der leer natuurlijk minder prijs, en vonden ligtelijk meer behagen in zoodanige leeringen, die 's menschen hoogmoed meerder streelden en met het natuurlijk verstand meer schenen overeen te stemmen. En het kan ook wel zijn, ja hetgeen gebeurde heeft het bewezen, dat hier en daar onder de kerkelijken de zoodanigen waren, die schoon zij het meerdertal ontzagen, en zich dus schuil hielden, echter in het geheim afwijkende begrippen koesterden, en naar meerdere vrijheid in het voorstellen van dezelve haakten. Onder dezelve was inzonderheid JACOBUS ARMINIUS, geboortig van *Oudewater*, die als kweekeling der Amsterdamsche regering op hare kosten te *Genève* had gestudeerd (*), en van daar terug gekeerd, na eerst

(*) Hij had gestudeerd te *Marburg*, *Bazel* en *Genève*; te *Bazel* onder GRYNÆUS, te *Genève* onder BEZA; de laatste liet hem met goede getuigschriften vertrekken.

eenigen tijd eenige Godsdienst-oefeningen te *Amsterdam* te hebben waargenomen, in het jaar 1580 aldaar tot gewoon predikant werd aangesteld, en in beide die betrekkingen eene meer dan in dien tijd gewone vrijzinnigheid aan den dag leide en toonde in belangrijke stukken tot de leer der genade en die van 's menschen bedorvenheid betrekking hebbende, zijne bijzondere gevoelens te koesteren, welke van de aangenomen leer afweken. Hieruit ontstonden toen reeds verschillen, welke echter werden bijgelegd door zijne verklaring van niets te hebben tegen den Catechismus en de Geloofsbelijdenis, maar dezelve aan te nemen in alle stukken, in zulken verstande, als zij bij de gemeene Kerk verstaan en uitgelegd worden, alleen ten opzichte van het 16te artikel der geloofsbelijdenis omtrent de voorbeschikking er bijvoegende, dat hij zich voor dien tijd daaromtrent niet konde verklaren, maar zich desniettemin houden wilde bij de woorden in dat artikel begrepen; waarmede men genoegen nam. Deze was de man, welke, zooals de uitkomst heeft bewezen, door hen die op verandering doelden, als daartoe zoo wegens zijne geleerdheid als vrijmoedigheid meest geschikt werd in het oog gehouden; terwijl men de eerste geschikte gelegenheid daartoe waarnam, en curatoren der Leidsche hooogeschool na den dood van den ook uit de Hervormingsgeschiedenis in de Nederlanden beroemden hoogleeraar FRANCISCUS JUNIUS, gemelden ARMINIUS tot zijnen opvolger verkozen, niettegenstaande de doorzigtige JUNIUS, dit voornemen reeds vooruitziende, en de schade, die daardoor de Kerk lijden konde vreezende, daartegen nog op zijn sterf-

bed gewaarschuwd had en ook de gedeputeerden der Synode de staten daartegen waarschuwden. De kerkeraad van *Amsterdam* bevroedende, dat hij minder nadeel als predikant van eene bijzondere gemeente onder hun opzigt, dan als hoogleeraar zou kunnen doen, weigerde hem eerst uit zijne betrekking te ontslaan, doch gaf eindelijk toe, nadat hij in eene bijzondere onderhandeling met den hoogleeraar GOMARUS, zijnen toekomstigen ambtgenoot, in tegenwoordigheid van eenige gedeputeerden der Synode, zich zoodanig had verklaard en zoodanige beloften van zich aan den Catechismus en Geloofsbelijdenis te zullen houden had gedaan, dat men daarmede genoegen had genomen, en nu ook het ontslag van den kerkeraad en de klasse van *Amsterdam*, gepaard met loffelijke getuigenissen volgde, welke hij ook op zich zelve wegens zijne geleerdheid en ijver, in vertrouwen op zijne gedane belofte, niet onwaardig was; waarop hij in het jaar 1603 het hoogleeraarambt te *Leiden* aanvaardde. Intusschen niet lang was ARMINIUS aan zijne gedane belofte gedachtig. Niet alleen werd hij volgens de verzekering van een zijner studenten verdacht gehouden van het houden van private collegiën, waarin hij vreemde leerlingen uitstrooide, en waarbij zijne leerlingen zich door onderteekening verbinden moesten, niet te zullen uitbrengen, hetgeen zij dáár heimelijk hoorden, maar hij kwam ook opentlijk met zijne vrijere gevoelens te voorschijn, nam daartoe het stuk der *Voorbeschikking*, waarbij zijn gevoelen aannemelijkst scheen, te baat, en liet daaromtrent zekere thesen verdedigen, welke, vergeleken met de reeds te voren gebleken denkwijze van ARMINIUS de zaak

in een dubbelzinnig licht vertoonden, en dus voor GOMARUS als tot eene uitdaging verstrekten, om door andere thesen daartegen te stellen, die dubbelzinnigheid weg te nemen. Nu brak het vuur van twist tusschen beiden opentlijk uit, en verspreidde zich welhaast over de geheele Kerk. De Synode zelfs liet zich door hare gedeputeerden daarmede in, en wilde de zaak door zamenroeping van eene nationale kerkvergadering beslecht zien, waartoe echter de staten des lands, door den invloed van OLDENBARNEVELD geene toestemming geven wilden, dan onder eene voor de kerkelijken onaannemelijke en ook onnoodige voorwaarde, namelijk van eene opzettelijke herziening der geloofsbelijdenis. Men zocht het derhalve door bijzondere zamenkomsten en onderhandelingen van ARMINIUS en GOMARUS, ieder met eenige leeraren vergezeld, eerst voor den Hoogen Raad, vervolgens voor de staten van *Holland* af te doen, in welke zamenkomsten het al duidelijker bleek, dat, schoon het stuk der Voorbeschikking ter voorwendsel genomen was, het geschil zich verder uitstreckte, en de groote hoofdleer des Evangelies, het fundament der geheele Hervorming, namelijk de leer der genadige regtvaardiging mede betrof; en gedurende welker laatste, ARMINIUS wiens gezondheidstoestand in de jaren dat de twist geduurd had, zeer was verzwakt, in het jaar 1609 stierf. Met zijnen dood namen de geschillen geen einde. Gedeeltelijk uit die jongere leeraren, welke zijn onderwijs genoten hadden, en gedurende zijn hoogleeraarschap waren in dienst getreden, gedeeltelijk uit zoodanige oudere leeraren, die te voren reeds in het geheim tot meerdere vrijzinnigheid hadden overgehield, onder

welke laatste vooral uitmuntte JOHANNES UITENBOGAERT, predikant te 's *Gravenhage* en hofprediker van den stadhouder MAURITS, had zich een vrij talrijke aanhang gevormd, welke dezelfde gevoelens voorstond, eerst naar ARMINIUS Arminianen genoemd, naderhand bekend onder den naam van Remonstranten, naar zekere Remonstrantie of ver-
toog, welke zij bij de staten van *Holland* hadden ingeleverd, bij welke zij liever dan bij de Kerk zelve, zooals betaamd had, hunne bescherming zochten. Het was weder door het beleid van den raadpensionaris JOHAN VAN OLDENBARNEVELD, geholpen door de pensionarissen of raden van bijzondere steden, zooals HUIG DE GROOT en ROMBOUT HOOGERBEETS, dat hun de hand werd boven het hoofd gehouden, jaren achter den anderen de billijke begeerte der kerkelijken tot het zamenroepen van eene nationale kerkvergadering anders dan onder de bovengenoemde onaannemelijke voorwaarde, werd tegengestaan, in plaats daarvan bijzondere zamenkomsten van eenige door de staten zelve benoemde leeraren van weerszijde tot vereffening werden aangelegd, eerst in den *Haag* in het jaar 1610, vervolgens te *Delft* in het jaar 1613, welke echter vruchteloos afliepen: terwijl ook alles nog verergerd was door het beroep tot hoogleeraar te *Leiden* in plaats van den gestorven ARMINIUS, van CONRADUS VORSTIUS, hoogleeraar te *Steinfort*, een man wel van groote geleerdheid, maar van ver afwijkende zelfs Sociniaansche gevoelens verdacht. Dit vond daarom ook zulk eenen algemeenen tegenstand, dat de staten het niet wagen durfden, hem na zijne overkomst hier te lande zijne bediening te laten uitoefenen, weshalve men zich ver-

genoegde, hem onder het genot van zijne jaarwedde het verblijf hier te lande te vergunnen, waar hij buiten bediening zich met der woon gedurende eenige jaren te *Gouda* ophield, terwijl nu in zijne plaats en als opvolger van ARMINIUS tot hoogleeraar werd aangesteld SIMON EPISCOPIUS, die een leerling van ARMINIUS geweest was, en in de plaats van GOMARUS, die wegens verdriet zijne bediening had nedergelegd en buiten 'slands was vertrokken, JOHANNES POLYANDER, een man van vredelievenden aard, maar zich zuiver aan de gewone leer der Gereformeerde Kerk houdende. Na eenige jaren afwezigheid werd GOMARUS te *Groningen* tot hoogleeraar beroepen, en keerde zoo van buiten 'slands terug. De twist steeg intusschen door dit alles dagelijks hooger. In verscheidene gemeenten ontstonden scheuringen, daar velen van de dienst der Arminiaansch gezinde leeraren geen gebruik meer maken wilden, zich elders ter kerk begaven, of afzonderlijke zamenkomsten hielden, waarin zij echter met geweld door de burgerlijke overheden gestoord en met geldboeten en verbanning gestraft werden, ook sommige leeraren van hunne partij in hunne bedieningen geschorst, verdreven, zelfs door geregtsdienaars uitgeleid werden. Deze geweldige maatregelen deden het vuur nog al meer ontsteken. Het land liep gevaar van in een burgeroorlog te vervallen, en de Unie, welke tusschen de zeven vereenigde *Nederlanden* plaats greep, met geweld te worden verbroken. Tot hiertoe had de stadhouder MAURITS zich onzijdig gehouden, oordeelende dat de zaak aan de wettige beslissing der Godgeleerden moest worden overgelaten, en even gelijk zijn vader de vrijheid der Kerk voorstaande. Thans

echter daar hij dezelve zoo zeer zag verkracht, en de rust en het behoud des lands door scheuring en verdeeldheid tusschen de verschillende gewesten zag op het spel gezet, vereenigde hij zich met de staten van vier dezer gewesten, die de meerderheid in de vergadering der Algemeene Staten uitmaakten, en hielp het daarhenen door zijn gezag besturen, dat tot eene nationale Synode werd besloten, en door verandering der regering in eenige voorname steden van *Holland*, *Utrecht* en *Overijsel*, en het afdanken van zekere bijzondere krijgsknechten, die op aandrijving van OLDENBARNEVELD in de beide eerstgenoemde provinciën onder den naam van Waardgelders tot doorzetting van hunne plannen waren aangenomen, ook de staten dier drie gewesten mede hunne toestemming gaven, en zoo de gemelde Synode, waartoe ook buitenlandse Godgeleerden uit onderscheidene landen waar de Gereformeerde Kerk was gevestigd, genoodigd werden, in den loop van het jaar 1618 werd uitgeschreven, om te *Dordrecht* te zamen te komen, waar dezelve dan ook op den 13^{den} November deszelfden jaars werd geopend, en JOHANNES BOGERMAN, predikant te *Leeuwarden*, van wege de provincie *Vriesland* mede tot dezelve afgevaardigd, tot voorzitter werd verkozen (*). Eenigen van de

(*) Op dezen man hadden de Remonstranten het inzonderheid geladen. Hij was, het is waar, een verklaard vijand van hunne gevoelens. Maar hij stond daar op een hoogst moeilijken post, waar zeker niemand, die zich tegen hunnen hardnekkigen tegenstand had bestand getoond, het naar hunnen zin gemaakt zou hebben. Men moest toch zijn zedelijk karakter niet zonder de duchtigste gronden hebben aangevallen, zooals men deed door het vertelseltje, jaren na zijnen dood uit een' nameloos brief van een' onbekenden ontleend.

voornaamste Remonstrantsche leeraren ten getale van dertien, aan welker hoofd zich ook de hoogleeraar EPISCOPIUS bevond, werden gedagvaard, om voor de Synode te verschijnen, om hunne leer aldaar te verantwoorden, en zooveel zij daartoe in staat waren te verdedigen. Zij verschenen, en vervolgens vervoegden zich nog twee der afgevaardigden tot de Synode zelve, van wege de provincie *Utrecht* aldaar zitting hebbende, vrijwillig bij hen, zoodat zij nu een getal van vijftien uitmaakten. Groot intusschen waren de moeilijkheden, welke zij der Synode door hunnen tegenstand veroorzaakten, daar zij dezelve de wijs der behandeling wilden voorschrijven, hetwelk dan ook de oorzaak was, dat de Synode na vele toegevendheid gebruikt te hebben eindelijk genoodzaakt was, bij het eenparig oordeel der binnen- en buitenlandse Godgeleerden, onder welke laatsten vooral toch sommigen de Remonstranten wat hunne personen aanbelangt niet ongenegen waren, de onderhandeling af te breken en een besluit te nemen, om uit hunne uitgegevene schriften hunne gevoelens op te maken; waarvan men echter naderhand in zoo ver terug kwam, dat schoon zij niet meer persoonlijk voor de vergadering werden toegelaten, men hun echter toestond omtrent de betwiste leerpunten schriftelijk hunne verdediging in te brengen. En het was dan ook langs dezen weg, dat de Synode werd in staat gesteld, om eindelijk een beslissend oordeel uit te brengen, waarbij de gevoelens der Remonstranten als strijdig met de H.

alsof hij den lande eene som van 377 gulden voor zijne daggelden te veel zou hebben in rekening gebracht. Lage beschuldiging als men inderdaad niets anders had.

Schrift en met de leer der Gereformeerde Kerk werden veroordeeld en in eenige leerregelen de leer zelve nader werd uiteengezet en ontwikkeld: welke leerregelen inderdaad zoo gematigd waren opgesteld, dat zij niet alleen met algemeene toestemming door al de leden der Synode, ook de gematigsten werden aangenomen, maar zelfs in vervolg van tijd een vrij groot getal van Remonstrantsch gezinde leeraren zich aan dezelve onderwierpen en in hunne bedieningen of verbleven of hersteld werden. Het oordeel werd den 6^{den} Mei 1619 na 152 zittingen in de groote kerk te *Dordrecht* openlijk en plegtig uitgesproken, waarna de buitenlandsche Godgeleerden afscheid namen en nu nog in zeven en twintig zittingen door de binnenlandsche Godgeleerden nog eenige zaken vooral tot vaststelling van eene geschikte kerkorde werden behandeld.

Zoo eindigde deze kerkvergadering, waardoor de rust in de Kerk werd hersteld, schoon omtrent twee honderd predikanten, welke zich niet wilden onderwerpen, van hunne bediening werden afgezet, waarvan echter omtrent veertig van tijd tot tijd terugkeerden. Vervolgens werd hun, die in hunne weigering volhardden, eene acte van stilstand ter onderteekening voorgelegd, waarbij zij beloven moesten, zich van alle prediking ook in afzonderlijke vergaderingen te zullen onthouden. Die ook dit weigerden moesten op bevel der staten het land verlaten. Die niettegenstaande hetzelfde er zich in bleven ophouden of heimelijk terugkeerden en in handen vielen werden tot gevangenis veroordeeld, en alle heimelijke bijeenkomsten der Remonstrantschgezinden, waar deze afgezette predikanten predikten, dikwijls met geweld gestoord. Inderdaad

ja strenge maatregelen, maar waarvan de Remonstranten zelve toen zij meester waren, het voorbeeld gegeven hadden, en welke nu door 's lands overheid, aan welke zij zelve voorheen de magt daartoe hadden toegekend, tot voorkoming van hunne heimelijke woelingen meest uit een staatkundig oogmerk werden noodig geoordeeld. Wel ware het te wenschen geweest, dat het zoo ver niet had behoeven te komen, en zij liever tijdig en vrijwillig, zoo als de opregtste vrienden van ware vrijheid en gematigdheid hadden voorgeslagen, en de stadhouder MAURITS inzonderheid genegen zou geweest zijn te bevorderen, zich zonder onderlinge onderdrukking van elkander gescheiden hadden, in plaats van zoo als de Remonstranten toen zij meester waren, steeds gepoogd hadden door eene gedwongene vereeniging bijeen blijvende de ware vrijheid der Kerk en des gewetens te benadeelen. Wat het lot van OLDENBARNEVELD, DE GROOT en HOOGERBEETS aanbelangt, zij werden door eene bijzondere regtbank uit vier en twintig regters zamengesteld eenparig schuldig verklaard aan het verstoren van de gewettigde orde der Kerk niet alleen, maar ook des vaderlands, de eerste deswege tot den dood, de beide laatsten tot eene eeuwigdurende gevangenis veroordeeld, en werd ook aan den eerstgemelden het doodvonnis op den 13^{den} Mei 1619 voltrokken. Hard mag ons dit toeschijnen, en het opgewekte medelijden met den grijsaard van 71 jaren, die zeker den lande vele diensten had bewezen, opwekken; maar ook hier zal de ware onpartijdigheid tot dezelfde erkenenis zich genoodzaakt gevoelen als te voren in de tweede Voorlezing ten opzigte van MARIA STUART en ko-

ningin ELIZABETH geuit is, dat namelijk de eerste niet zoo onschuldig was aan hetgene haar werd te last gelegd, als sommigen wel willen, en dus de laatste wegens hare veroordeeling niet zoo van ijverzucht en hardheid is te beschuldigen. Dat zelfde mag ook van OLDENBARNEVELD en zijne registers gezegd worden. Hem overkwam hetzelfde lot, hetwelk hij aan anderen had toegedacht, daar hij toen hij meester was eenmaal het voornemen gekoesterd had, om vier Haagsche burgers, die aan het hoofd stonden dergenen welke zich in die gemeente van de Remonstranten afzonderden, in stilte te laten opligten en zonder vorm van regtsgeding tot een exempel te doen onthoofden, welk bloedig voornemen alleen door den moed van drie raadsheeren was verhinderd geworden. — Dat MAURITS behagen in zijnen dood geschept zou hebben is niet bewezen: het fabeltje dat hij 's mans ter dood bringing van verre door een venster in het geheim zou hebben aangezien, is in deszelfs valscheheid door op dat tijdstip aan het hof aanwezigen, en met den vorst in onderhandeling geweest zijnde personen ten toon gesteld (*), ja zelfs 's vorsten gezindheid hoogst waarschijnlijk gemaakt, om, zoo eenig verzoek van de zijde des veroordeelden of zijne naaste bloedverwanten daartoe gedaan ware, alsdan van het regt van gratie hem toebehoorende gebruik te maken, welke hij hem niet wel uit zich zelve kon aanbieden. Doch de grijze OLDENBARNEVELD meende van zijne zijde van zijne onschuld en ijver voor hetgene hij voor goed en den lande dienstig

(*) Zie RIVETUS, *Grotianae Discussionis Dialijsis*, Oper. T. III, p. 165,

had geoordeeld overtuigd te zijn, en wilde daarom door het vragen van gratie geene schuld belijden; waarvan de volgende brief aan de zijnen 's avonds vóór zijnen dood, nadat hem dezelve was aangezegd, geschreven, blijken geeft:

» Zeer lieve beminde huisvrouw, kinderen, zwagers en kindskinderen. Ik groet u allen te zamen zeer vriendelijk. Ik ontvang, op deze ure, eene zeer bezwaarde en droevige tijding, dat ik oude man voor al mijne diensten, het vaderland zoovele jaren altijd wel en getrouwelijk gedaan hebbende, (nadat ik zijne prinselijke Excellentie met opregte affectie zoovele jaren bij alle mogelijke goede officien, zooveel mijne ambten, diensten en beroeping hebben toegelaten, ootmoedige diensten heb gedaan, vele luiden van alle soorten vriendschap bewezen, en niemand, bij mijne wetenschap, verongelijkt hebbende) mij moet prepareren, om op morgen te sterven. Ik troost mij in God den Heer, die een kenner der harten is, en die alle menschen oordeelen zal. Ik bid ■ te zamen van gelijken te willen doen. Ik heb Mijne Heeren de staten van *Holland* en *West-Vriesland*, de heeren Edelen en steden van dien opregtelijk, vromelijk en getrouwelijk gediend: insgelijks de heeren staten van *Utrecht*, als hooge overheid van mijn vaderland op haar verzoek opregtelijk en getrouwelijk geraden, om haar te bevrijden van alle oproerte der gemeente en alle bloedstorting waarmede zij overlang bedreigd zijn geweest. Dezelfde inzigten heb ik gehad voor de steden van *Holland*, opdat een iegelijk beschermd en niemand beschadigd zoude

worden. Leeft met malkanderen in liefde en vrede. Bidt voor mij aan God den Heer almachtig, die ons allen in zijne heilige bewaring genadelijk bewaren zal. Uit mijne kamer der droefenisse den 12^{den} Mei anno 1619. Uw zeer lieve man, vader, schoonvader en grootvader, JOHAN VAN OLDENBARNEVELD (*)."

In eenige uitdrukkingen van dezen brief doelde hij op eenige voornamen punten van zijne beschuldiging. Hij ontkende dezelve niet, maar meende daarin welgedaan te hebben, schoon het toch niet te loochenen was, dat, met welke goede bedoeling het ook geschied mogt zijn, er iets eigendunkelijks onderliep, hetwelk geenszins van misbruik van magt was vrij te pleiten, en ligt bloedige gevolgen had kunnen hebben, hoezeer hij zeide, oproer en bloedstorting daarmede te hebben willen voorkomen. Zoo kan het geweten zelf soms dwalen, wanneer deze of gene hartstogten het gemoed benevelen, en hiermede meenen wij het onpartijdigst oordeel over 's mans handelwijs te vellen. De beide andere gevangene heeren DE GROOT en HOOGERBEETS werden als staatsgevangenen naar *Loevestijn* gebragt, van waar echter de eerste na twee jaren, door het beleid van zijne schrandere huisvrouw, ontkwam, terwijl de andere vijf jaren later, na den dood van den stadhouder MAURITS, onder het stadhouderschap van deszelfs broeder en opvolger FREDERIK HENDRIK van daar ontslagen werd, en vrijheid verkreeg om op zijn eigen landgoed te

(*) Men vindt dezen brief in de *waarachtige historie van 't geslacht van wijlen den heer J. VAN OLDENBARNEVELD*, bl. 404.

verblijven. Toen ook werden de gevangene predikanten uit hunne gevangenis ontslagen of bij oogluiking toegelaten te ontvlugten, en opentlijk in hunne woonplaatsen zonder hen op nieuw te achterhalen, geduld. De buiten 's lands zich bevindenden, zelfs Uitenbogaret keerden weder. De Godsdienstige zamenkomsten der Remonstranten werden niet meer gestoord, en zelfs opentlijke gemeenten eerst in den *Haag* en vervolgens te *Amsterdam* opgerigt, waar hun zelfs eene openbare kweekschool werd toegestaan. Misschien zou zelfs wel reeds eerder nog bij het leven van MAURITS eenige verzachting in hun lot gekomen zijn, zoo niet de ontdekking van eene bloedige zamenzwering op het leven van dien vorst, waarin eenige bekende Remonstranten deel hadden en nog meer opentlijk waren beschuldigd, het wantrouwen tegen hen had gaande gehouden. Nu evenwel na 's vorsten dood begon ook dat te verminderen, en zoo werd alles in dien staat en tot die vrijheid van geweten en Godsdienst terug gebragt, waartoe het, zoo zelfs niet tot nog grootere, wat hen aanbelangt, te weten tot eene volkomene gelijkheid tusschen de beide gezindheden, reeds lang te voren kon gekomen zijn, zoo zij toen niet met verdrukking van anderer vrijheid alles hadden willen bezitten, en tegen de duidelijke waarheid voor echte leeraars der ware Gereformeerde Kerk hadden willen gehouden worden.

Zoo hebben wij dan de hoofdzakelijkste strijdigheden der Lutherschen en Gereformeerden met elkander beschouwd, zoo als zij vóór het uitbreken van den dertigjarigen oorlog de geesten in beweging gebragt hebben, en ligtelijk konden wij hier

door tot het besluit ons verleid gevoelen, dat ten slotte het geestelijke voordeel, hetwelk de Hervorming ons heeft aangebragt, niet zoo hoog te waarden was, daar het tot zulke ontaardingën heeft aanleiding gegeven. Doch wij moeten deels wat naauwkeuriger de leer der Hervormers met die van hunne naaste navolgers vergelijken, deels bedenken, dat onvaste gemoederen niet ligt in het hervormen stilstaan, maar steeds nog naar meerdere vrijheid streven en daardoor alles bederven. Wat het eerste belangt de leer der Hervormers was *geest en leven*, doch werd onder de handen van hunne blinde napraters tot eenen den geest doodenden vorm; wat in hun mond de hoogste beduiding had, dat werd in den mond der blinde Sions wachters waanzin. Zoo was het vooral met de overdrevene Luthersche twisten onderling en tegen de Gereformeerden; terwijl de Godsdiensttwisten in de *Nederlanden* voortkwamen uit eene zucht om van alle banden te zijn ontslagen, welke geest, toen nog gelukkig bedwongen, in onzen tijd weder de overhand heeft bekomen en daardoor alles het onderste boven geworpen. Doch het een is zoo min als het ander aan het Protestantismus der Hervormers te wijten. Dit heeft zich toch onder al die aanvallen staande gehouden en is meer ontwikkeld en daardoor de gezondheid van het ligchaam zelf bewezen, hetwelk na de hevigste koorts-aanvallen zich telkens wederom herhaald heeft, en zijne inwendige levenskracht betoond: zoodat dus de geschiedenis dezer twisten nog meer dan die der uitwendige vervolgingen de gezondheid der Protestantische leer en der daarop gebouwde Kerk bewijst: want verre daar van daan, dat de verkregen on-

dervindingen daartoe zouden geleid hebben, om nu ook de grondleeringen van het Protestantsch geloof als onhoudbaar op te geven (ofschoon men dit in onze laatste tijden van zoogenoemde verlichting uit een tegenovergesteld misverstand beproefd heeft), is de echte wetenschap der Godgeleerdheid door al dien strijd meer bevestigd, zuiverder ontwikkeld, het wezentlijke van het min wezentlijke gescheiden, de overdrijvingen van den dieperliggenden grondslag afgescheiden, en terwijl men gene verwerpt, leert men zich te vaster aan deze houden, wijl zich uit haar nog bestendig het leven ontwikkelt, dat uit de nooit op te droogen bron des lichts te voorschijn komt. Zoo is het altijd gegaan, en zoo zal het bij de tegenwoordige twisten, welke uit een verkeerd begrip van het Protestantismus als of hetzelve op eene onbepaalde vrijheid doelde, voortkomen, weder gaan. Men ziet ook nu reeds velen terugkeeren, en de nog vóór korten tijd miskende waarheid komt op nieuw gezuiverd in hare ware schoonheid te voorschijn. Doch wij moeten nog zoo ver niet vooruitloopen. Het is genoeg, wanneer het ons van de toenmalige tijden blijkt.

VEERTIENDE VOORLEZING.

OVER HET WEZEN DER MYSTIEK EN VAN HET MYSTICISMUS. TERUG-
BLIK OP DE OUDERE GESCHIEDENIS. CASPAR SCHWENKFELD. THEO-
PHRASTUS PARACELSUS.

Gelijk de bijzondere mensch, wanneer zijn leven in een' stormachtigen tijd valt, daarin eene zoete bevrediging vindt, dat hij in de stille rust der inwendige wereld zich terugtrekt, zoo betaamt het ook de historische beschouwing in het groot, van het uitwendige beroerde tooneel der gebeurtenissen den blik te werpen in de gemoederen der menschen: want ook wat daar geschiedt, in die geheime werkplaats der menschelijke daden en ondernemingen, behoort met het volste regt tot de geschiedenis der menschheid; ook daar ontmoeten wij groote en rijke daadzaken, ook daar een aanhoudend, magtig of verward worstelen en streven. Onberekenbare, geweldige krachten zijn het, welke in den staat van tweedragt en strijd begrepen, elkander de heerschappij betwisten, totdat eindelijk één de overhand krijgt en den scepter voert over de overigen. Doch inzonderheid behoort het tot onze taak, wanneer wij de geschiedenis der

Godsdienstige ontwikkeling van een tijdperk beschouwen willen, deze inwendige voorvallen des levens nog zorgvuldiger na te gaan, dan de wereldgeschiedenis gedooft.

Wij hebben wel reeds in de beide vorige zamenkomsten de *inwendige* geschiedenis der Kerk beginnen te beschouwen; maar ook bij deze beschouwingen werden wij weder naar het uitwendige heengetrokken, dewijl juist de aangelegenheden van het geestelijke leven zelve op eene uiterlijke en wereldlijke wijze gevoerd werden, en wanneer wij geloofden, met onze intrede in het *inwendige* heilgdom der Kerk van de geschiedenis der vervolgingen en staatkundige verdrukkingen ontslagen te zijn, zoo vonden wij ons bedrogen, daar wij dergelijke tooneelen op nieuw in den schoot der Protestantsche Kerk zelve ontmoetten. De teregtstelling van CRELL, de langdurige gevangenis van PEUGER, de strengheden van Remonstranten en Contraremonstranten in de *Nederlanden* beurtelings tegen elkander, herinnerden ons de brandstapels, waarmede het Catholijke fanatisme de Protestanten vervolgd had, en wij konden er niet van tusschen, hetzelfde dat wij in de vijanden van het zuivere Evangelie verfoeiden, in de zich ongelijk blijvende belijders van hetzelfde met dubbelen nadruk te bestraffen. Doch nadat wij nu ook deze onstichtelijke twisten voor een' geruimen tijd achter ons hebben, komen wij thans nader tot het *hart* van het kerkelijk leven, om deszelfs polsslag waar te nemen midden onder de mishandelingen, welke zich het ligchaam der Gemeente van binnen en buiten moest laten welgevalen. Het zijn nu eens de heviger kloppingen van een krachtig opge-

wekt gevoel, dan weder de zachtere golfslagen van een in God berustend en zich gelukkig gevoelend gemoed, welke wij gewaarworden. Door de verschijningen van het *Mysticismus* zullen wij hebben heen te worstelen tot de klare en zuivere uitingen van het practisch Christelijk leven, waaraan het ook in dezen tijd niet ontbroken heeft. De heviger stormen hebben wij achter ons; nog is het noodig door eenige nevelen heen te dringen, en dan zal in helderen zonneschijn voor ons liggen het vruchtbare en gezegende veld der Evangelische Kerk met de onderscheidene mannen, die daarop gearbeid hebben. Het is reeds vroeger vermeld geworden, dat, gelijk in de middeleeuwen zich eene diepzinnige Mystiek tegenover de dorre Scholastiek stelde, iets dergelijks ook in de tijden na de Hervorming het geval geweest is; en met deze verschijning van het *Mysticismus* in de Evangelische Kerk zullen wij ons vooreerst moeten bezig houden.

Doch daartoe zullen vooraf eenige herinneringen omtrent het wezen der Mystiek en van het *Mysticismus* noodig zijn, wanneer wij geen gevaar willen loopen, eene al te onbepaalde voorstelling aan deze historische beschouwing te geven en ons zoo in de zuivere historische opvatting door vooringename meeningen te laten verhinderen. Hoeveel is er niet reeds Mystiek en *Mysticismus* genoemd geworden! Welke dwaasheden en verkeerdheden zijn niet reeds met denzelfden naam aangeduid geworden, waarmede men wederom niet schroomde de duidelijke blijken van het levendig Christendom, ja de duidelijke blijken van een diep Godsdienstig en poëtisch gemoed in het gemeen aan te duiden! Terwijl sommigen er zich veeltigt iets op

laten voorstaan, tot de Mystieken gerekend te worden, dewijl het hunne ijdelheid streelt tot de dieper ingewijden te behooren, in tegenoverstelling der groote menigte van de nuchtere verstandsmenschen, schuwen anderen zoozeer zelfs alleen den schijn van Mysticismus en laten zich door het schrikbeeld van dezen naam zoo zeer overmeesteren, dat zij zorgvuldig iedere beschouwing ontwijken, welke de verborgenheden des natuurlijken of des geestelijken levens betreft.

Wanneer wij eenmaal bekennen moeten dat de *mensch* een met velerlei gaven toegerust wezen is, hetwelk zoowel *gevoelt* als *denkt*, zoowel *vooruitziet* als *beschouwt*; ja welks denkkrachten zelfs weder op de verschillendste wijzen zich kunnen openbaren, nu eens meer met het gemoedsleven vermengd, dan weder meer van hetzelfde afgescheiden: zoo zullen wij ook moeten toestemmen, dat *die* rigting van den geest, welke men gemeenlijk de *mystieke* pleegt te noemen, ten minste een rustpunt in de menschelijke inrigting zelve heeft, en dat het wel eerder eene waardige taak der rede zijn mag, deze rigting in haar verband met andere rigtingen te begrijpen, haar hare plaats aan te wijzen, haar, waar het noodig is, te beperken en te leiden, dan te voren haar te veroordeelen.

Het streven naar kennis der inwendige wereld, die zich in zijn hart openbaart, gelijk ook der uitwendige wereld, welke hem omgeeft en op zijne zinnen werkt, is den mensch diep ingeplant. Te allen tijde heeft het zich geopenbaard, doch niet altijd op dezelfde wijze. Het verstand des menschen is het, dat de bijzondere verschijnselen der

natuur waarneemt, ze onder elkander vergelijkt en terwijl het het gelijksoortige derzelven zamenvoegt en het ongelijksoortige afzondert, op wetten stoot, volgens welke de natuur zich beweegt, zich voortplant, zich volmaakt. Op de moeilijke ladder van waarneming, van onderzoek, van berekeningen, van besluiten stijgt de menschelijke geest van sport tot sport; met iedere nieuwe gelukte proef krijgt zijn tred nieuwe zekerheid, en iedere nieuw ontdekte wet is eene herhaalde zegepraal voor de in hem werkende en scheppende kracht des verstands. Zoo heeft zich de wetenschap trapswijze van lager tot hooger verheven, en is zelfs zoover gekomen, om het hemelruim te doormeten en de wetten te bepalen, waarnaar de wereldligchamen elkander aantrekken en terugstooten, waarnaar zij op elkander werken, waarnaar zij zich vermengen en tot nieuwe gestalten verbinden. Zoo vertoont zich voor onzen verbaasden blik het wijde gebied van natuur-onderzoek, hetwelk de menschelijke geest sedert eeuwen doorloopen heeft, en in hetwelk dezelve weder de bijzondere velden van sterrekunde, van aardrijksbeschrijving, van natuurkunde en scheikunde enz. heeft afgebakend. Doch met dit nasporen van de wetten der natuur vergenoegde zich de menschelijke geest niet. Hij wierp eenen blik in zich zelve en vond, als in eenen spiegel, de *geestelijke* wereld als een afbeeldsel van de aardsche in de diepte van zijn wezen weder. En toch weder vond hij bij allen samenhang van het ligchamelijke en geestelijke eene aanmerkelijke verscheidenheid van het uit- en inwendig leven; hij vond in zich eene wet der *vrijheid*, tegenover de wet der noodzakelijkheid en der ge-

bondenheid in de natuur. Het was hem niet genoeg van de denkkrachten gebruik te maken, die in hem lagen, om de *natuur* hare wetten te ontnemen: de *eigen* denkkraft zelfs onderwierp hij aan het onderzoek, en zoo kwam van zelf de taak te voorschijn die de rede zich zelve stelt, om namelijk omtrent zich zelve tot een duidelijk inzicht te komen, en deze taak te volbrengen, beproefde de wijsbegeerte, zooals zij zich ten gevolge van hare latere ontwikkeling, nu als zielkunde (psychologie) in het algemeen, dan als denkleer (logica,) dan weder als de leer van de wetten van 's menschen gevoel, handelen en werken (aesthetica en ethica) vertoonde. Maar eindelijk was er buiten de natuur, welke den mensch omgeeft, en buiten den eigenen geest, die in hem denkt en werkt, een hooger derde, dat *boven* de natuur en *boven* den mensch is verheven, en in welks geheimvullen schoot de grondkracht aller dingen rust, waarvan alles afstamt en alles voortkomt, en in welks wil de wetten die wij vinden, haren hoogsten waarborg hebben. Dat ook naar *dit* onbekende derde de menschelijke geest altijd gezocht heeft, getuigt de Apostel, wanneer hij zegt, dat de menschen „den Heer gezocht hebben, of zij Hem ook tasten en vinden mogten,” hoewel Hij niet verre is van een iegelijk onzer. — Bij dat streven van den menschelijken geest, die natuur, zich zelve en God te erkennen, bevinden wij nu echter, dat verschillende wegen ingeslagen worden, en wat wij heden ten dage *wetenschap* noemen, is eerst eene vrucht van veelvuldige inspanningen, een afgeleid, der natuur en den geest kunstig afgewonnen, niet eën oorspronkelijk gegeven erfdeel der menschheid. Van

uit ons tegenwoordig wetenschappelijk standpunt verlangen wij met regt in alle gebieden des denkens en des onderzoeks eene zekere wettigheid, eene grondige, van zekere en welbewezen daadzaken uitgaande, door rustig onderzoek geleide, regelmatig voortgaande handeling, waarbij de willekeurige invallen eener opgewekte en levendige verbeeldingskracht beperkt en zelfs de geestrijkste voorgevoelens en vermoedingen zoo lang ten achteren moeten blijven, tot zij door de ondervinding en naauwkeurige waarneming bevestigd zijn. Dit geldt voornamelijk van de natuur-wetenschappen. Men zou hem met regt voor een' dweeper houden, die met dichterlijke gaven toegerust, de trappen, langs welke het volgens de wet ingerigt onderzoek voortgearbeid heeft, moedwillig overspringen en wonderlijke invallen van geheimvolle krachten en betrekkingen in de plaats van het rijpelijk overwogene stellen wilde. Doch zoo was het niet en zoo konde het niet zijn in den vroegeren tijd, toen ook de natuur-wetenschap nog in hare kindschheid was. Wanneer wij zeggen, in hare kindschheid, zoo zeggen wij daarmede niets verachtelijks. Voor wien ware niet de tijd der kindschheid een schoone, een bloeivolle, rijkbegaafde tijd? Doch gelijk in de kindschheid van ieder in het bijzonder de verbeelding, d. i. die gave van den geest de heerschappij voert, welke de onmiddellijke indrukken der zinnelijkheid in veelkleurige beelden vat en deze ondertusschen op die plaats stelt, welke later de meer bestemde, maar dorre begrippen geroepen zijn in te nemen, zoo vergoedde ook bij de oude volken eene onmiddellijk beschouwende en schepende verbeelding de stille werkzaamheid des ver-

stands, ofschoon dit zelf, in de dienst der verbeelding, geenszins ledig bleef, maar reeds toenmaals verbazende kundigheden te voorschijn hielp brengen. Zoo wordt ja de sterrekunde der Chaldaërs, de wijsheid der Egyptenaren en der oude Indiërs, nog heden zelfs van velen als eene getuigenis eener diepere kennis aangevoerd, bij welke de onze in hare naaktheid en nuchterheid verre achterstaat. Mag ook dit oordeel overdreven zijn en mogen wij alzoo ook steeds toegeven, dat deze heerschappij der verbeeldingskracht op de kennis der reïne waarheid schadelijk gewerkt heeft, zoodat b. v. de sterrekunde zich met het bijgeloof der sterrewigchelarij vermengde, gelijk dan ook later de scheidkunde onder de handen der Arabieren in de middeleeuwen als wonderzuchtige *stofscheidkunde* optrad, waarmede zich de in het donker tastende *tooverkunst* en dergelijke dingen verbonden: zoo zullen wij dan toch ons wachten, met eenen hoogmoed, die ons kwalijk staan zoude, op al deze proefnemingen neder te zien, en liever zouden wij in twijfelachtige gevallen het voorbeeld van den verlichten en bescheidenen SOCRATES volgen, die (*) van de schriften van een' ouden natuur-wijsgeer, van HERAKLITUS van *Efezen*, die men wegens zijne schrijfwijze den duistere noemde, oordeelde, dat hetgene hij in denzelfen verstaan had voortreffelijk was, en daaruit besloot hij, dat ook datgene wat hij niet verstond, het onderzoek van een' diepzinnigen geest waardig zijn moest. Ten minste zullen wij moeten bekennen, dat hoe zeker en aanbevelenswaardig ook de weg eener stil en wettig

(*) Volgens DIOGENES LAËRTIUS II, p. 93. (Amst. uitg.)

voortgaande ervaring is, het toch ook weder de van allen dwang der methode zich losrukkende *verstandsblikken* van bijzondere denkers waren, welke niet zelden het duistere der wetenschap opklaarden, en aan wie zich zelfs weder een nieuw en helderder licht ontstoken heeft. Hoe verstandig en doelmatig wij het verder vinden mogen, dat het onderzoek der wetenschap zich juist naar *die* gebieden uitstrekke, welke volgens alle tot hiertoe verkregen ondervinding voor het menschelijk oog toegankelijker zijn, dan die donkere gebieden, welke men niet ongepast de „nachtzijde der natuur” genoemd heeft, zoo kunnen wij ons echter nooit geheel van die neiging vrijhouden, om ook daarheen eenen blik te wagen, waar de strenge wetenschap met hare nauwkeurige waarnemingen, hare schoolsche bewijzen, hare bondige besluiten ons of in het geheel niet of slechts van verre vermag te volgen; want hoe zeer ook het groote gebied der natuur geheel doorzocht is door de magt der wetenschap, zoo blijft echter nog altijd ook daarop het donkere gebied der gissing over, op hetwelk zich te wagen voor velen eene onwederstaanbare begeerte is. Behalve het reeds wel bewezen verband der natuur-wezens onder elkander, vermoeden wij gaarne een nog geheimvoller verband der natuur met de geesten-wereld, en schoon wij ook niet den moed onzer vaders bezitten, in zulke dingen toe te tasten en eene theorie daarover op te stellen (hoewel men toch ook in nieuwere tijden iets dergelijks weder beproefd heeft) zoo begeben wij ons echter gaarne in dezen betooverenden luthof der verbeelding en gebruiken daarbij alleen de voorzigtigheid, dat wij, om onze bezonnenheid te be-

waren, eene scherper grenslijn tusschen het gebied der *verdichting* en der *waarheid* trekken, dan het in dien tijd geschiedde, toen beide meer in één liepen.

Wanneer wij nu reeds op het gebied der *natuur* het duistere en geheimzinnige ten minste als een vraagstuk staan laten, zonder de wetenschap te voorkomen, die veelligt nog veel in haren helderen kring opnemen zal, dat thans ons in bloot schemerlicht verschijnt (men denke slechts aan de leer van het Magnetismus!) zoo zullen wij er ons des te ligter mede vereenigen, dat in het wezen van den mensch zelven, in de diepte van zijnen geest zich krachten en neigingen bewegen, welke men bezwaarlijk naar dezelfde wetten meten en bepalen kan, naar welke wij de bloot eindige verrigtingen van ons verstand eenigzins in de wiskunde begrijpen. Wie vermag het in het algemeen reeds het *gevoel* voldoende te verklaren? Veelligt de dichter eerder dan de wijsgeer. Maar ook de dichter drukt zich slechts in beelden uit, en wij zelve moeten weder zijne taal uitleggen, wanneer wij ze verstaan willen. Ook de wijsgeer kan ons het begrip omtrent het wezen des gevoels duidelijk maken, daar hij het van iets anders afscheidt, en daar hij ons nadenken op de binnenste kern van ons wezen vestigt. Maar *uitputten* in spreekwijzen en uitdrukkingen kan hij het wezen des gevoels niet, en hij zal zijne taak nog het best volbrengen, als hij voor ons juist dit onuitputtelijke, onverklaarbare als zoodanig tot bewustzijn brengt, en ons tot erkenning van hetzelfde noodzaakt. Doch het moeilijksste laat zich het *gods-dienstige* leven des menschen, zijne betrekking

tot God of ook de innigste betrekking tot zich zelve (het zelf bewust zijn, dat met het bewust zijn van God in ons zoo naauw verbonden is) op eene voor het bloote verstand duidelijk verstaanbare wijze verklaren. De vrome toestanden, welke wij deelachtig worden, zijn van *dien* aard, dat wij wel door een verstandig nadenken (reflexie) van derzelver inhoud bewust kunnen worden, doch altijd laten zij zich meer *ondervinden*, dan *beschrijven*, meer in het gemoed zich voeden, koesteren en bewegen, dan in vaste, stijve begrippen zich vatten. Onze taal, die het allernaast uit de zinnenwereld afkomstig is, en die ons slechts teekenen aan de hand geeft, welke wij ons zelve weder op eene andere wijze moeten verklaren, reikt niet zoover, om alles in *eens* te bevatten en hoe fijner en eigendommelijker de eischen des gevoels op de taal zijn, des te ruwer en stijver doet zich deze voor. De zinnebeeldigheid der uitdrukking hindert dikwijls de klaarheid en brengt nevenvoorstellingen met zich, welke wij gaarne afweren zouden; terwijl omgekeerd dan weder eene al te beeldeloze (gelijk men pleegt te zeggen) afgetrokken taal het menigmaal aan leven, aanschouwelijkheid en regten nadruk ontbreekt. De godsdienst heeft hare eigene taal, welke slechts voor den godsdienstige, den gelijk gevoelende verstaanbaar is, en derhalve kan het gebeuren, dat derzelver uitspraak, welke den dorren verstandsmensch als dwaasheid voorkomt, een' diepen zin in zich bevat, waaraan de gelijk gezinde, wel verre van zich te stooten, veeleer zich sticht. Nogtans heeft de godsdienst ook weder haar gemeen verstaanbaar gebied, en het ware verkeerd, wanneer de

wederzijdsche mededeeling van het godsdienstig leven op eene duistere hieroglyphen-taal beperkt bleef. Dan moest de godsdienstige denkwijze van ieder in het bijzonder zich tot zich zelve bepalen, en geene mededeeling van het inwendige leven naar buiten ware dan meer mogelijk. Het eenzijdig Mysticismus leidt ook werkelijk ligt tot deze afzondering van de gemeenschap en tot terughouding. Het is daarom in het belang van alle ware godsdienst, dat er een algemeen godsdienstig spraakgebied aanwezig zij, hetwelk het verstand evenzeer als het gemoed gelijkmatige bevrediging geeft, op welks gemeenschappelijken grond de stichting kan plaats grijpen, en het is daarom wel een der hoofdzakelijkste verdiensten van het Christendom, dat door de duidelijke openbaringen van hetzelfde, gelijk zij zich aan ons in de taal des *Bijbels* voordoen, zich voor alle tijden een spraakgebied opgedaan heeft, hetwelk wel op de zinnebeeldigheid der Westersche uitdrukking van de eene zijde steunt, maar van de andere weder aan de hoogste en diepste gedachten eene uitdrukking verleent, welke voor de waarde van het onderwerp even zoo gepast is, als voor het natuurlijk verstandsvermogen van den mensch. Op dit Bijbelsche, te gelijk rein menschelijke spraakgebied des Christendoms vindt gewis eerder eene gemeenzame onderrigting omtrent godsdienstige dingen plaats, dan in de scholen der wijsgeeren of in eenige geheimleer der oude priester-godsdiensten. De verborgenheid des Christendoms onderscheidt zich juist daarin van de oude verborgenheden der Heidensche volken, dat zij wel is waar ook eene verborgenheid is voor dengene die geen ontvangbaar hart daarvoor aan-

brengt, maar dat zij daarentegen zich zeer wel laat mededeelen aan alle verschillende trappen van beschaving en zoo een licht wordt, hetwelk allen verlicht, die zich van hetzelfde willen laten verlichten.

Na deze voorafgaande opmerking kan het wel spoedig uitgemaakt worden, in hoeverre het Christendom zelf naar zijnen geheelen aard eene soort van Mysticismus zij, gelijk velen hebben willen beweren? Noemen wij Mysticismus alles, wat betrekking tot de verborgene, onverklaarbare neigingen der menschelijke ziel, betrekking tot het bovenzinnelijke en tot het oneindige heeft, alles wat het algemeen begrip te boven gaat, zoo moeten wij volstrekt zeggen: het Christendom is Mysticismus, en wij moeten ons dan allen gezamenlijk en ieder in het bijzonder laten welgevalen onder de Mystieken gerekend te worden, zoodra wij Christenen zijn en heeten willen. Doch ik geloof echter, dat men daarmede aan het begrip van Mysticismus eene te wijde uitbreiding geeft, en schoon wij ook over woorden niet strijden willen, zoo mogen wij toch ten minste beweren, dat er in de geschiedenis van het Christendom nog eene bijzondere rigting bestaat, welke wij in een' engeren zin met den naam van Mysticismus bestempelen, zonder dat wij zeggen mogen, dat zij een en hetzelfde is met het Christendom in het gemeen. Beter zullen wij zeggen, dat het Christendom, gelijk iedere Godsdienst, mystieke bestanddeelen in zich sluit, dewijl het in de verborgen grondkracht onzer ziel wortelen schiet, en dat deze mystieke bestanddeelen van den een meer, van den ander minder opgenomen, en nu eens op eene meer ge-

schikte, dan weder op eene meer ongeschikte wijze met het overige zieleleven in verband gebragt zijn geworden. Wil men b. v. de vooringenomenheid, waarmede een vrooin gemoed bij de *verborgenheden* der Godsdienst vertoeft, terwijl anderen veel ligt zich meer aan het algemeen verstaanbare stichten, of meer het practisch zedelijke aangrijpen, wil men, zeg ik, het inniger verdiepen in de Christelijke gevoelswereld, het hooger ontgloeijen voor de Godsdienst, het dieper wegzinken in de liefde Gods, (hetwelk allen niet in gelijke mate gegeven en ook voor allen niet geschikt is) *Mystiek* noemen, zoo kunnen wij ons eene zeer reine Christelijke mystiek denken, gelijk zij in de ziel van eenen JOHANNES zijn moest en gelijk zij in menige zielen gewoond heeft, welke de stille vereeniging des harten met God in reinen ootmoed en liefde bewaard hebben. Doch van deze edele mystiek moesten wij dan de ontaarding van dezelve onderscheiden, welke wij nu in grooter dan in geringer mate in de geschiedenis der Christelijke Kerk ontmoeten.

Deze ontaarding van de mystiek, welke wij dan liever, tot onderscheiding van dezelve, *mysticismus* noemen, vertoonen zich aan ons inzonderheid naar twee zijden, naar de zijde der kennis en naar de zijde des gevoels, doch dikwijls ook vermengd. Het is eene ontaarding van de mystiek naar de zijde der kennis, wanneer het wezen der Godsdienst, dat toch nevens de geheimvolle ook zijne verstaanbare zijde heeft, volgens het oogmerk *alleen* als eene verborgenheid opgevat, hare uitspraken in eene geheimzinnige duisterheid van zinnebeeldige spreekwijzen gehuld, en de door-

gronding van deze donkere zijde tot de *uitsluitende* bezigheid van den geest gemaakt wordt. Daaruit ontstaat dan ligt een dompig broeden, een onduidelijk, de eenvoudige verstaanbaarheid der Godsdienst verwarrend haarkloven, hetwelk ten laatste zich in damp en nevel verliest en ten opzichte van het leven der gemeenschap eene onzalige spraakverwarring aanbrengt. Die zich aan deze speculative mystiek of aan de *Theosophie* overgeeft, loopt gevaar het natuurlijk standpunt der dingen zoozeer te verliezen, dat ten laatste zijn eigen verstand in verbijstering geraakt; hij verspilt zijne kracht, welke hij tot het leven moest aanwenden, in nuttelooze droomerijen en bederft zijnen zin en smaak voor de eenvoudige indrukken van al het menschelijk ware en goede. Ja, licht maakt zich van zulk een de tuimelgeest des hoogmoeds meester, die op de hem vermoedelijk ten deel geworden hoogere verlichting steunende, op de menigte van diegenen nederziet, welke met hun gezond verstand en eenvoudig gemoed niet tot zijne hoogte kunnen reiken. Ook de *Christelijke* waarheid is dan voor zijnen verwenden smaak spoedig niet rijk genoeg van inhoud, en hij geeft soms willekeurig aan hare uitspraken zoodanig een' zin welken zijne overspannen verbeelding hem ingeeft; in plaats van de duistere plaatsen der schrift naar de meer duidelijke te verklaren, keert hij die wet eener gezonde uitlegging zoozeer om, dat hij ook den eenvoudigsten woordezin tot eene geheimzinnige allegorie verdraait en tot eene willekeurige symbool zijner denkbeelden stempelt. Met dezen speculativen hoogmoed verbindt zich dan ook ligt de vermetelheid, om ook in bijzondere gevallen het onbepaalbare te willen

bepalen, de toekomst der dingen door kunstige berekeningen te voorschijn te willen brengen en Gods raadsbesluit door geheime kunsten te willen doorgronden. Niet slechts werpt zich zulk eene verwende Theosophie met vooringenomenheid op het Apocalyptische in de heilige Schrift, maar zij maakt zich ook niet zelden van de natuurwetenschap tot haar oogmerk meester. Wanneer namelijk ook eene duidelijke en gezonde rede in het uitwendig natuur-leven zinnebeelden van het geestelijke en Goddelijke vindt, zoo vergenoegt zich de mystiker niet met deze dichtelijke, zinnebeeldige opvatting, maar door geweldige sprongen tracht hij aarde en hemel te verbinden. Ook geeft hij aan het boek der Natuur even als aan dat der Openbaring een' anderen zin, en gelijk hij zich daar boven de wetten der taal en des denkens verheft, zoo verheft hij zich hier boven alle zinnelijke ervaring en waarneming. In de sterren en in den glans der metalen leest hij den wil Gods in plaats van in het geweten en in de schrift, en binnen de geheime kringen van cijfers en figuren gelooft hij den Geest des Heelals te kunnen bannen, opdat dezelve hem te spraak sta, en hem de betoo-vering der eindigheid oplosse. De vreeselijkste ontaarding van zulk een Mysticismus is *die*, wanneer het van de oorspronkelijke Godsdienstigheid overslaat tot die wrevelige *Godvergetenheid*, welke, dewijl zij te vergeefs God zijne geheimen heeft trachten af te persen, nu met de duistere magt des boozen zelfen een verbond meent aan te gaan en met den vorst der duisternis gemeene zaak maakt, om de natuur te overveldigen en in hare gesloten schatkamers door te dringen. Deze laatste ont-

aarding van het Mysticismus heeft zich bijzonder in dat tijdperk vertoond, waarmede wij ons thans moeten bezig houden, gelijk uit de bekende geschiedenis van doctor FAUST en andere zoogenoemde zwarte kunstenaars, goudmakers en adepten blijkt.

Onderscheiden van deze ontaarding der Mystiek van den kant der kennis is de andere meer *Godsdienstige* van den kant des gevoels. Zoo min wij de kracht en innigheid van Godsdienstige bevindingen perken kunnen stellen, waar zij zich van zelf opdoet, en zoo min wij het heerschappij voeren van den *inwendigen* mensch over den uitwendigen eene verkeerde mystieke rigting noemen mogen, daar zij veeleer het bewijs eener waarlijk geestelijke rigting is, zoo zeker is het, dat de kunstige opwekking van zulk een gevoel, en de overdrevene waarde, welke men daaraan *als* gevoel toeschrijft, op gevaarlijke doolwegen leiden kan. Ook op deze wijze kan ziekelijke overspanning, zucht naar vleeschelijk genot, geestelijke hoogmoed of een geveinsde ootmoed en ijver voortgebracht worden. Dat worstelen en strijden der ziel om hoogere volkomenheid, dat streven naar vereeniging met God, dat zalige leven waarvoor de Christen reeds hier beneden vatbaar kan worden door de geestelijke gemeenschap met den Verlosser, hoe ligt kan het, wanneer het verlaten wordt van den nuchteren geest der tucht en der Christelijke wijsheid, eene tegenovergestelde werking voortbrengen en de gedaante eener zelf verkozene en daarom verwerpelijke heiligheid aannemen (*)! De geschiedenis van

(*) Op de verwantschapping van het Mysticismus en Pelagianismus hebben reeds anderen opmerkzaam gemaakt.

het kloosterleven geeft daarvan verscheidene voorbeelden. Doch genoeg van het wezen der Mystiek in het gemeen en hare mogelijke ontaarding. Wij treden nu na deze uitweiding weder op den bodem der geschiedenis, en veroorloven ons ook hier eenige voorloopige opmerkingen over vroegere rigtingen der Mystiek, eer wij de mannen van naderbij beschouwen, die in de XVI^{de} en in het begin van de XVII^{de} eeuw onder dezen naam voorkomen. Wij hebben reeds opgemerkt, dat er eene reine Christelijke Mystiek bestaat, en deze heeft te allen tijde onder de vroomste en geleerdste mannen hare voorstanders gehad, en velen der zoogenoemde Mystieken hebben door hunne levendige, innige vroomheid dezen naam verkregen, welke hun als een eernaam moet blijven. Doch reeds vroeger had het in de tijden der ballingschap aangekweekte Oostersch Mysticismus van het Jodendom, verbonden met eene reeds ontaarde Grieksche filosofie, eenen invloed op de Christelijke kennis uitgeoefend en die dweepachtige denkwijze voortgebracht, welke onder den naam van *Gnosticismus* bekend is. Doch toen dit door het op geschiedenis gegrond, positief kerkgeloof trapswijze overwonnen was geworden, vlocht zich ook later nog (*) een mystieke draad door de geschiedenis der Christelijke geloofsleer, waaraan zich veel verbond wat in de bepalingen der kerkleer geen plaats vond. Hoe dorder deze bepalingen werden onder de handen der Scholastieken, des te sterker trad van de tegenovergestelde zijde de behoefte te voorschijn, om de gevoelvolle zijde der Godsdienst in hare zinne-

(*) B. v. in de schriften van den valschen DIONYSIUS.

beeldige taal af te zonderen. Dikwijls brak deze geweldig door en bragt nieuwe sekten voort, die wegens hare geestdrijverij, doch dikwijls ook wegens haar levendiger Christendom vervolgd werden. Rein en onrein vermengde zich dikwijls op wonderlijke wijze, zoodat het moeilijk is, bij zulke verschijnselen alles goed te keuren, maar nog moeilijker alles daarin te veroordeelen. Eindelijk trad in de XV^{de} eeuw de geest der Mystiek in verlichte leeraren op, die bij alle gebreken van hun stelsel echter eene wonderbare werking op de gemoederen voortbragten, den geest weder bij het inwendige bepaalden en een' vuriger geloofsijver, eene levendiger liefde verwekten, dan de gewone voordragt eener overgeërfde kerkleer vermogt. Hoe deze geest der Mystiek in de schriften van eenen TAU-
LER, van eenen suso en anderen de Hervorming heeft voorgearbeid, heb ik reeds bij mijne voordragten over de Hervormings-geschiedenis aange-
toond. Aan deze schriften had LUTHERS geest zich gevoed, naar dezelve zijne taal zich gevormd. In dezelve vond zijne ernstige stemming zich aangesproken, en veel dat door hen was aangeroerd geworden, ging ook in zijne leer over. Nogtans kan men niet zeggen, dat LUTHER en de Hervormers eigenlijke Mystieken geweest zijn. Reeds aan LUTHERS Mystiek gaf zijn helder verstand en zijn practische zin, zijne levensfrischheid een heilzaam tegenwigt. Nog minder waren MELANCHTON, ZWINGLI en CALVIJN aan het Mysticismus overgegeven, daar bij hen het *verstand* nog meer heerschappij voerde dan bij LUTHER. Daarentegen was het voor-
zeker een sterker neiging tot het Mysticismus, en wel tot het *valsche* Mysticismus, welke zich bij

de Wederdoopers openbaarde, daar deze tegenover het uitwendige woord der schrift de *inwendige* openbaring stelden, op buitengewone verrukkingen zich beriepen en over de voorvallen der inwendige wereld op eene duistere en verwarde wijze zich uitdrukten. Nevens de Wederdoopers was er bijzonder in LUTHERS tijd nog een man, die wel niet in alle opzigten tot de Mystieken kan gerekend worden, doch wiens welmeenende dweeperij toch altijd een mystiek voorkomen had, te weten CASPAR SCHWENKFELD, met wiens leer wij ons hier het eerst bekend willen maken.

CASPAR SCHWENKFELD, geboren 1490, stamt uit het Silesisch geslacht van die van *Ossik* (in het hertogdom *Liegnitz*). Bij het doorbreken der Hervorming in *Duitschland* trad ook hij op de zijde der vijanden van Rome en van de Roomsche Kerk. Doch de wijze, waarop LUTHER hervormde, kwam hem niet de geschiktste voor. Ook hij nam, gelijk nog vele andere denkende mannen van zijnen tijd, aanstoot aan de uitsluitende beslistheid, waarmede de leer aangaande de regtvaardiging voorgedragen werd, daar hij geloofde, dat de zoo noodige ijver in goede werken daardoor ligt gestuit konde worden. Ook het uitsluitend wijzen der Hervormers op den Bijbel als op het *uitwendig* woord kon hem niet voldoen, daar hij veeleer van meening was, dat ook het *inwendig* woord moest medewerken tot verlichting des menschen, en dat zonder dat *inwendig* woord het uitwendige eene doode letter bleef, eene bewering, die zelfs LUTHER niet vreemd was, doch welke, hoeveel waars daar ook in opgesloten lag, ligt tot minachting van het uitwendig woord en tot instelling

van menschelijke droomen in de plaats van de openbaring misbruikt konde worden. — Toen de strijd over het Avondmaal uitbrak, trad SCHWENKFELD noch op LUTHERS, noch geheel op ZWINGLI'S zijde, maar schiep zich zijn eigen gevoelen, hetwelk echter door LUTHER mede afgekeurd, ja als hoogst aanstootelijk en gevaarlijk verworpen werd (*). Met zijn gevoelen over het Avondmaal hing ook de mystieke voorstelling te zamen, welke SCHWENKFELD zich van het ligchaam van CHRISTUS maakte. Terwijl namelijk de orthodoxe Kerk reeds in de oudste tijden daaraan vast gehouden had, dat JEZUS, schoon Hij Gods zoon was, echter een wezentlijk, menschelijk ligchaam gehad had, en dat alzoo zijn ligchamelijk aanwezen niet tot zijne Godheid, maar tot zijne menschheid behoorde, zoo zocht SCHWENKFELD de meening te verbreiden, dat JEZUS ook naar het vleesch uit God geboren was, dat Hij, gelijk hij zich uitdrukte, een „vergoddelijkt, verheerlijkt vleesch” gehad had, en dat men uit dien hoofde ook CHRISTUS naar het vleesch niet een creatuur (een schepsel) noemen mogt. Hij vernietigde alzoo, terwijl hij de *Godheid* van CHRISTUS vasthield, zijne *ware* menschheid, welke de regtgeloovige leer mede wil hebben vast gehouden, en verviel daardoor in eene dwaling, welke CHRISTUS aan het menschelijk broedergeslacht onttrekt en de banden verbreekt, wel-

(*) Gelijk bekend is keerde SCHWENKFELD de uitdrukking: »Dit is mijn ligchaam,” in zoo verre om, dat hij het ligchaam des Heeren tot subject en het woord »dit” (het brood) tot predikaat maakte, alsof CHRISTUS had willen zeggen: Mijn ligchaam is het brood des levens (Joh. VI: 51.) LUTHER werd ook tegen hem zeer driftig en noemde hem gewoonlijk Stenkefeld.

ke hem als den menschenzoon met de zichtbare natuur verbinden (Docetismus). Dat het menschelijke overal door het goddelijke geheiligd en verklaard moest worden en dat juist die naauwe vereeniging van het goddelijke en menschelijke in CHRISTUS verwezenlijkt verscheen, *dat* was te allen tijde het troostrijke en zielverheffende geloof des Christendoms, en had SCHWENKFELD met zijn verheerlijkt vleesch van CHRISTUS niets anders willen zeggen, dan dit, zoo zoude hij daarmede — schoon toch op eene wat onduidelijke wijze — eene waarheid uitgesproken hebben, waaraan geen Christen zal twijfelen. Alleen daarin lag het valsche van zijn Mysticismus, dat hij het goddelijke en menschelijke, dat inderdaad *voor* elkander daar is, *door elkander* vermengde, het goddelijke te zeer in het vleesch deed afdalen, of ook het vleeschelijke weder op *zulk* eene wijze in het goddelijke dacht veranderd te zijn, dat het een door het ander meer verstoord en verward, dan dat er eene schoone harmonie van beiden daargesteld werd. Deze ongeschikte vergoding der stof, dit vernietigen van alle grenzen tusschen het ligchamelijke en geestelijke, het goddelijke en menschelijke, dit onder elkander mengen van het theologische en physische, dit gelijk maken van God en Natuur, dat men *Pantheïsmus* of de vergoding van het heelal noemt, is echter een karakteristiek merkteken schier van alle Theosofen en Mystieken, en wat wij hier bij SCHWENKFELD slechts het naast in betrekking op de leer aangaande CHRISTUS vinden, namelijk de vermenging van het leven Gods en het leven der natuur, dat vinden wij bij andere, als bij PARACELSUS, VALENTIJN WEIGEL en JAKOB BÖHM

in het algemeen weder. De verbinding der godgeleerdheid met de natuur-filozofie leidde van zelf tot deze vermenging, en men moet zich daarom ook niet verwonderen, wanneer bij de algemeene neiging tot de alchimie, tot de astrologie, necromantie en dergelijke kunsten de natuurwetenschap en geneeskunde van den toenmaligen tijd in eene veel naauwvere verwantschapping tot de godgeleerdheid stond dan in den tegenwoordigen, en zoo is het ook niet een godgeleerde, maar een natuurkundige en geneeskundige, waarmede wij de rij der eigenlijke Mystieken van dit tijdvak beginnen. De man, dien ik bedoel, THEOPHRASTUS PARACELSUS, is voor ons nog van eenig meerder belang, omdat hij een' geruimen tijd in *Bazel* verkeerd heeft. Doch dat hij naar de uitwendige belijdenis Catholijk was, hindert ons niet, hem hier mede aan te voeren, daar zijn mystiek leerstelsel meer nog in de Evangelische leer, dan in de Catholijke scheen wortelen te schieten en ook meer weêrklank bij de Protestanten, dan bij de Catholijken vond.

PHILIPPUS AUREOLUS THEOPHRASTUS BOMBASTUS PARACELSUS VAN HOHENHEIM is de geweldige naam van den man, die in de geschiedenis der natuurwetenschappen en der geneeskunde, gelijk in de geschiedenis der Mystiek eene merkwaardige plaats inneemt. (*). Of hij, zooals gewoonlijk aangenomen wordt, van *Einsiedelen*, of, gelijk HALLER beweert, uit het kanton Appenzell geboortig zij, kan ons onverschillig zijn. De tijd zijner geboor-

(*) Zie omtrent hem bijzonder SPRENGEL, *Gesch. der Arzneikunde*, Bd. III, en *Athenae rauricae* Bas. 1778, p. 170.

te viel in het jaar 1493. PARACELSUS werd vroeger door anderen deels door geleerden, doch deels ook door rondreizende waarzeggers en kwakzalvers in de geheimen der Alchimie ingewijd en deed vele reizen. Hij zag *Duitschland*, *Italië*, *Frankrijk*, *Spanje*, de *Nederlanden*, *Polen*, *Zevenbergen*, *Denemarken* en *Zweden*. Ja, zelfs naar de moederlanden der geheime wijsheid, naar *Egypte* en *Arabië* zou hem naar men zegt de dorst naar wetenschap en de hem eigene roemzucht gevoerd hebben. Zijn roep als arts en wonderdoender verbreidde zich wijd en zijd, en door dezen roep gedragen, ja door den vromen en wijzen ORCOLAMPADIUS zelve aanbevolen, zette hij zich in het jaar 1521 bereids in *Bazel* neder, waar hij leer-voordragten over natuur- en heilkunde hield. Hij had zich spoedig over een' grooten toeloop te verheugen, waar toe ook de omstandigheid mogt bijdragen, dat hij, tegen de toenmalige gewoonte der geleerden, zijne voordragten in het Duitsch hield en — wat te allen tijde hier en daar gewoonte was — de tot hiertoe in gebruik zijnde leerstelsels liet varen. De hooggeroemde namen van HIPPOCRATES en GALENUS beroofde hij van hunnen onverliesbaren glans, en verbrandde zelfs opentlijk de werken van den laatsten, gelijk ook die van den beroemden Arabischen arts AVICENNA. Dat hij in tien jaren geen boek in de hand had genomen en zijne gansche boekerij uit geen zes bladen bestond, daarop plagt hij zich als op een bewijs van genie en een voorregt boven anderen te beroemen (*). Ook moet hij beweerd

(*) Zie SPRENGEL S. 343.

hebben, dat zijne schoenriemen en zijne muts geleerder waren, dan de beroemdste artsen, en zijn baard meer ondervinding had dan alle akademiën (*). Aanzienlijke mannen, als FROBENIUS en ERASMUS namen zijnen raad in. Doch hij deed eene voorname kuur aan eenen te dier tijd in *Bazel* zich bevindenden domheer, CORNELIUS (CONRAAD ?) VAN LICHTENFELS (†); maar ditmaal bragt hem zijne kunst geen gunst, maar de ongenade van den Bazelschen magistraat te weeg. Hij had namelijk van den domheer in geval van het gelukkig slagen zijner kuur vooruit eene belooning van 100 gulden bedongen. De herstelde toonde zich thans niet meer geneigd die som te betalen (§), en PARACELSUS trok hem voor het geregt. Deze vond den prijs te hoog en stelde hem lager. Doch daarover was de wonderdoctor zoo gebelgd, dat hij op de regering schimpte, en op den raad zijner vrienden de stad verliet, eer hij nog voor zijne smaadredden tot verantwoording kon geroepen worden. Hij begaf zich nu naar den *Elzas*, veranderde echter meermalen van woonplaats en stierf eindelijk trots het levenselixir, waarop hij zich beroemde, in *Salsburg* ten jare 1541 aan eene koorts. Zijne goederen vermaakte hij aan de armen. Men beschuldigt hem, dat hij zich in zijn leven sterk aan den drank overgegeven en eene morsige, liederlijke huishouding eens jongelings gevoerd heeft. Het

(*) Zie SPRENGEL S. 345 en OCHS *Gesch. von Basel*, V, S. 750.

(†) Door middel van drie pillen van het door hem geroemde Laudanum.

(§) Niet beter had het de markgraaf PHILIP van *Baden* met hem gemaakt. Zie SPRENGEL, t. a. p. S. 343.

kan ons oogmerk niet zijn, uit de tien groote quarto-boekdeelen zijner Duitsche werken, die hier gedrukt zijn, datgene mede te deelen, wat tot de mystieke beschouwing en behandeling der natuur behoort. Dat hij op de drie principiën zwavel, zout en kwikzilver het geheim van alle leven grondde, mag genoeg zijn om ons eene voorstelling van zijne alchimistische wijsheid te geven. Maar de wijze, waarop hij de godgeleerdheid er mede inmengde en waarop hij de Christelijke geloofsleer tot zijne natuurbeschouwing aanwendde, mag van ons niet voorbijgegaan worden.

Reeds de plaats, welke hij aan de godsdienst of godgeleerdheid naast de natuurkunde, sterrekunde en alchimie aanwijst, terwijl hij ze in vereeniging met deze drie wetenschappen als grondzuilen der geneeskunde aanvoert, doet ons verwachten, welken invloed dezelve op zijn leerstelsel gehad heeft. Wij zouden den man onregt doen, wanneer wij beweerden, dat hij de godsdienst met opzet tot een nietswaardig bijgeloof misbruikt heeft, gelijk zulks zoovele andere zwarte kunstenaars en sterrewigchelaren van den toenmaligen tijd deden. Veeleer ijvert hij ernstig tegen het kwaad dat deze bedreven, en schrijft hunne werken den duivel toe (*). „O gij groote dwaas,” roept hij uit, „die aan zulke tastbare leugens gelooft — een goocheltas is het en een triakelkraam, waarmede men de aanschouwers de mond opspert, de oogen verblindt en het geld uit den zak lokt, terwijl toch alles niet eenen penning waard is.”

(*) Aldus in het geschrift *de occulta Philosophia* in het IX Dl. zijner werken. Bazelsche uitgaaf, 1591. S. 331.

Nogtans oefent hij dezelfde kunsten en is er zoo trotsch op, dat hij diegenen, welke hem geen geloof geven (*), bij de Joden en Farizeërs vergeelijkt, die de wonderen van CHRISTUS veracht hadden. Zoo zeer was hij door een erg zelfbedrog in zijn oordeel bevangen, dat hij datgene wat hij in anderen veroordeelde, zelf uitoefende. Even zoo verwierp hij het geloof aan den onbepaalden invloed der sterren, in zooverre daardoor de almacht Gods beperkt en de mensch onder een blind noodlot gesteld werd, ofschoon hij weder een door God zelven geregeld gesternte aannam en zich in de berekening daarvan inliet. Hooren wij hem zelven, hoe hij zich over de betrekking der geheime natuurkrachten tot de Goddelijke oorspronkelijke kracht en de betrekking van het gesternte tot de Goddelijke voorzienigheid uitlaat (†).

„Wanneer men vraagt: welk eene kracht heeft dit kruid? en men zegt: het heeft *die* kracht, zoo moet men bedenken, wie het is, die het die kracht gegeven heeft? Zoo wordt er niemand gevonden, die dat vermag, dan alleen God. Daarom zoo vloeijen alle natuurlijke dingen uit God en anders geen anderen grond. Nu worden zij alsdan natuurlijk geheten: want daaruit neemt het de mensch, dat zij natuurlijk zijn, daarom dat zij wassen. Doch hoe kan nu God natuurlijk zijn? De dingen zijn zijne; het kruid heeft Hij geschapen, doch de eigenschap (kracht) daarin niet: want iedere eigenschap (kracht) is ongeschapen, dat is, God is zonder begin en niet geschapen. Zoo zijn alle

(*) De occulta Philosophia D. IX: p. 337.

(†) Liber phil. de vera influentia rerum, t. a. p. S. 133.

eigenschappen en krachten *in* God geweest vóór hemel en aarde, en eer alle dingen geschapen zijn geworden, daar God een geest was en zweefde over de wateren; dat is, daar Gods geest over de wateren ging. Op zulk eene wijze mag niemand zeggen, dat de eigenschap der dingen, hare kracht natuurlijk is, maar bovennatuurlijk zonder einde en begin. Van wien zij gekomen zijn, tot dien gaan zij weder henen, wanneer hemel en aarde vergaan zullen."

Hij denkt zich dus de kracht der dingen niet als eene eindige kracht, welke met de dingen zelve wordt en vergaat, maar als eeuwig in God voorhanden, als van Hem uitvloeiende en tot Hem terugkeerende. Men noemt dit stelsel van oneindige kracht-uitvloeiing uit de Godheid en van toe-
vloeiing tot haar het uitvloeiingstelsel, hetwelk reeds de oude Gnostieken, Manichaeërs en andere sekten in omloop bragten en waardoor de leer aangaande eenen zelfstandigen, boven de wereld verheven God, Schepper en Regeerder menigmaal verduisterd werd; want stelt men zich de krachten van gelijke eeuwigheid met God, zoo is het klaar, dat God niet meer de Schepper van dezelve, maar slechts de levendmakende grondkracht is — eene gevaarlijke dwaling! PARACELSUS stelt zich deze krachten als persoonlijke wezens voor, en bezielt volgens dit stelsel het gansch heelal met een aantal levensgeesten, die schier tot een heidensch veelgodendom heenleiden. In de lucht heerschen de Sylvanen, in het water de Nimfen of Undinen, in het vuur de Salamanders (*). Zij zijn de bewaar-

(*) Zie SPRENGEL S. 362.

ders van verborgene schatten en besturen menigmaal de lotgevallen der menschen.

Wat de betrekking der sterren tot de Goddelijke Voorzienigheid betreft, daaromtrent laat hij zich op eene wijze uit, die in den eersten opslag het bijgeloofschijnt te verwijderen, wanneer hij zegt (*): »Het gesternte in den hemel heeft met de dingen niets gemeens, heeft den brandenetel niet te geven dat zij brandt, enz. Niet uit de planeten, niet uit de twaalf hemel-teekenen, niet uit de andere sterren, maar uit *God* gaat de kracht uit. Bij *Hem* en niet bij de *sterren* ligt de uitdeeling dezer krachten. God is de smid, en stelt geen stadhouder, gelijk de gewaande astronomie en sterrekijkerij nevens eenige boeken der filozofie uitwijst. Alzoo verder, dat een mensch bekwaam is, uit wien is hij het? Uit het gesternte, neen! want wanneer het uit het gesternte was, zoo ware hij een zoon van het gesternte. En *CHRISTUS* noemt hem een zoon des menschen, niet van het gesternte, waarom hij zich zelven ook zoon des menschen noemt en niet zoon der zon, hetwelk toch geheel afgodisch en valsch ware. Ook *ADAM* was een zoon Gods en niet der sterren, enz."

Ook de roeping der Apostelen en de onderscheiding van zoovele groote mannen in de geschiedenis wil *PARACELSUS* niet van de sterren afhankelijk gemaakt hebben, maar alleen van God. Nogtans spreekt hij weder daarvan, hoe de hemel met deszelfs sterren de dingen *kooft*," welke God bestuurt, en werpt dan weder al wat mogelijk is in dezen mystieken ketel, zoodat men ten laatste inderdaad

(*) De vera influent. p. 136, v. v.

niet meer weet, wie de kok is. Het geheele zuiveringswerk der wereld verschijnt hem namelijk onder het beeld eener alchimistische scheiding, waarbij het vuur der sterren nu in hooger dan in minder graad werkzaam is. Zoo behoefden b. v. de profeten en patriarchen geen gesternte (*), maar de hand van God zelven heeft ze „gekookt;” eveneens behoefden de Apostelen dit koken en zuiveren niet, daar (volgens zijne uitdrukking) de Zoon van God hen zelf „gekookt heeft.” Doch de overigen moeten deze chemische kookkuur ondergaan. Het Goddelijke en aan God verwantschapte moet door middel van deze kuur als het reine goud afgescheiden worden, het overige blijft als onreine droesem achter. Hooren wij daarover onzen adept zelven (†): „Eene bije zuigt toch de honig uit de bloemen en doet de bloemen geen schade; kan dat de bije, zoo moet de mensch dat veel meer kunnen en weten uit de plaatsen en oorden het pareltje uit te zuigen, en God loven, dat hij het vuil, waar het in ligt, daarvan kan scheiden en het vuil laten liggen. Dan ofschoon er rattekruid bij het goud is, zoo laat men het toch daarom niet varen; het goud moet rein en zuiver worden, en de vuiligheid moet weg, zoo ook met het zilver. Nu wat is dit alles, dan alleen: is er ergens iets goeds, zoo is het uit God; is het nu ook dat er iets kwaads bij is, als kwikzilver, rattekruid, opremment en dergelijken, zoo doe het er uit. Men laat het daarom niet ongezocht.”

Dit voert ons tot de leer van PARACELSUS aangaan-

(*) De Influent. p. 145, 146.

(†) De Influent. p. 157.

de 's menschen natuur. Dat de mensch eene herhaling der wereld in het klein is, is eene waarne-
ming, die bijna zoo oud is als 's menschen geschie-
denis zelve, en daarom hebben niet alleen Mystieken,
maar ook meer bedaarde denkers den mensch eene
kleine wereld (mikrokosmos) genoemd. Doch ook
deze eenvoudige stelling is door de Mystiek zoozeer
misbruikt geworden, dat men den onloochenbaren
zamenhang van het menschelijk organisme met het
heelal op eene zinnebeeldige, dweepachtige wijze
voorstelde en in plaats van de naderbijliggende
aanrakingspunten van den mensch met de buiten-
wereld na te vorschen, naar verder liggende be-
trekkingen greep. Buiten den invloed der sterren,
waarvan wij zoo even gesproken hebben, behoort
daartoe de invloed der metalen, der elementen en
zelfs der dierlijke lichamen. Omtrent al deze din-
gen weet ons PARACELSUS veel wonderlijks te berig-
ten. De eenvoudige waarheid, dat de mensch uit
iets hoogers en lagers, uit ziel en ligchaam bestaat,
siert hij zoozeer op, dat hij van een siderisch (ster-
renachtig) of astralisch ligchaam van den mensch
spreekt, hetwelk hij van het gemeene ligchaam
weder onderscheidt en zodoende den mensch uit
drie deelen laat bestaan, of dat hij de figuurlijke
uitdrukking, de mensch bestaat uit dier en engel,
zoover uitstrekt, dat hij een wezentlijk dier in den
mensch laat werkzaam zijn, hetwelk met de ove-
rige dieren des velds en het gevogelte onder den
hemel in eene verborgen betrekking staat. Zoo
draagt de onmatige een' wolf, de toornige een'
beer, de listige een' vos in zich om, enz. doch
dit zijn bij PARACELSUS geene zinnebeeldige spreek-

wijzen, maar daadzakelijke verschijnselen (*). Niet slechts de grovere zinnelijkheid behoort volgens PARACELSUS tot het dier in ons, maar ook alle kunsten en vaardigheden, welke de mensch van het dier geleerd heeft, daar ja ook *deze* nog niet in staat zijn den mensch tot het bewustzijn van zijn Goddelijk wezen te brengen. Zelfs de *rede*, welke anders den mensch van het dier onderscheidt, behoort volgens PARACELSUS tot de dierlijke natuur, daar hij met het woord „rede” niet zoo zeer de kracht, om het bovenzinnelijke op te sporen, als veeleer het met de eindigheid zich bezig houdende, in het aardsche zich bewegende *verstand* bedoelt, gelijk de meeste Mystieken deze verwisseling van rede en verstand begaan. Over de betrekking der dieren-wereld tot de menschen-wereld willen wij hem in zijne taal hooren (†): „Ééne (en dezelfde) ster regeert den wolf in het woud en den wolf in den mensch; ééne ster den moordenaar in het woud, d. i. den beer, en alzoo ook den beer in den mensch; en dierlijk is de rede, welke zich met de dieren vergelijkt,” (d. i. die niet het dier te boven gaat, zich met de dieren gelijk stelt). „Doch wat *in* hem is, dat niet ingaat (d. i. wat niet van buiten in hem komt) dat is boven het uitwendige van het vee: want het is iets engelachtigs.” — „Die is nog niet wijs, die wel bouwen kan, hij is een dier, en is niets hooger, dan dat een ooijevaar meer kunst gebruikt tot zijn nest, dan eene duif. Zoo-

(*) Iets volkomen hier aan gelijk vinden wij reeds bij de Gnostieken. Zie het leerstelsel van BASILIDES bij NEANDER, *gnost. Systeme*, S. 54, 55.

(†) Over den grondslag der wijsheid en kunsten. Opp. T. IX, p. 445.

veel is hij meer als een ooijevaar ten aanzien van eene duif; beide zijn niets dan dieren. Die wel zingen kan, is niets dan een dier, hij is als een nachtegaal boven den raaf, beide zijn dieren en vogelen. Die wel snappen kan, is niets anders dan een dier, is als een specht of een kraanvogel; beide zijn dieren, en gelijk er bij deze trappen bestaan, zoo is het ook bij den mensch, de een is beter, liefelijker, toorniger, grimmiger dan de ander, en het zijn alle dierlijke wezens en eigenschappen, waarin den *mensch* geen lof is te geven, maar alleen het vee en het dier, dat *in* hem is. Deszelfs lof en tucht en eer is niet van God, maar een dierlijke lof." — „Doch God (vaart PARACELSUS voort) heeft *meer* uit den mensch gemaakt, dat is, dat hij *niet* dierlijk zijn moest, maar een mensch. Wat dierlijk in hem is, dat wordt alles van het uitwendig dier genomen, van den hemel (*) en de vier elementen, die zijn allen doodelijk. Doch de mensch heeft een *vader*, *die* is eeuwig, voor *dien* moet hij leven en niet voor het dier."

's Mans eigendommelijke en ons eenigzins hard klinkende manier van uitdrukking daargelaten, kunnen wij deze stelling eene diepere Christelijke waarheid niet ontzeggen: want ook volgens de Christelijke leer komt toch alles op den natuurlijken mensch en het vleesch terug, wat niet door den Geest Gods gewrocht is. Alle zoogenoemde talenten en bekwaamheden stellen den mensch niet op

(*) Onder den hemel verstaat hij niet het begrip van het boven-zinnelijke, den zoogenoemden empyreïschen, maar den astronomischen hemel.

zijne ware hoogte, welke hem van het dier onderscheidt, zoo lang hij niet zedelijk veredeld of geestelijk wedergeboren is, eene waarheid, die ook onzen tijd geldt, waarin zoo dikwijls het afregten tot uitwendige bekwaamheid met de menschelijke opvoeding verwisseld en voor de uitwendige beschaving de ware innerlijke beschaving veronachtzaamd wordt. Doch wanneer wij dan in de schriften van PARACELSUS naar eene half duidelijke voorstelling van dat hoogere omzien, hetwelk den mensch tot *mensch* maakt, dat hem nader tot zijne Goddelijke bestemming brengt, zoo vinden wij ons overal verlaten. Daar licht niet de weldadige ster, welke de wijzen van het Oosten naar het nederige *Bethlehem* voerde; doch daar fonkelt het doorelkander van dwaalsterren en dwaallichten en van onvriendelijke geestverschijningen. Slechts zelden schiet er een reiner vonk door, welke tot God leidt, maar nergens vertoont zich een hemelladder waarop men zich slechts eenigermate vertrouwen kan. Wij hebben zoo-doende in het Mysticismus van PARACELCUS een voorbeeld van die ontaarding der Mystiek in eene nieuwsgierige bespiegeling, welke de Godsdienst meer tot eene zaak van het hooger weten, dan van het practisch leven maakt en het waarlijk stichtelijke derzelve in eenen zwavelachtigen dampkring van magische voorschriften verstikt. PARACELSUS was wel geen Godgeleerde van beroep; maar *dat* alleen kan ons het gebrekkige van zijn Godsdienstig leerstelsel niet verklaarbaar maken, daar toch ook andere die geen Godgeleerden waren, bijzonder ook in dien tijd, veel belangrijks uit den schat hunnes harten bijgedragen hebben tot bevordering der Christelijke waarheid. Het schijnt hem werkelijk aan eene meer

bijzondere Christelijke belangstelling ontbroken te hebben; deze speelt slechts eene hoogst ondergeschikte en dubbelzinnige rol. Het Godsdienstige en Christelijke, dat wij bij hem vinden, scheen meer in den *tijd*, waartoe hij behoorde, dan in *hem* te liggen, meer toevallige vorm zijner wijsbegeerte, dan de grondslag derzelve. Zijn ijdele, hoogmoedige geest; zijn ongeregelde levenswandel, zijn gouddorst hinderden hem zeer aan de ontvangbaarheid voor de ware ideën en voor de levendmakende kracht des Christendoms, waartoe veelmeer eene ootmoedige overgegevenheid en een eenvoudige, kinderlijke zin vereischt wordt. PARACELSUS staat hierin op ééne lijn met zoo vele anderen, welke het weten opgeblazen heeft gemaakt en waarvan de Apostel zegt, dat zij altijd leeren maar nooit volleerd zijn, d. i. uit hoofde van hun louter zoeken en bespiegelen nooit tot kennis dier eenvoudige waarheid komen, waarvan CHRISTUS zeide, dat de Vader haar niet aan de verstandigen der wereld maar aan de kinderkens geopenbaard had.

Vragen wij eindelijk nog naar de bijzondere plaats, welke PARACELSUS ten aanzien van het *Protestantismus* ingenomen heeft, zoo is ook dit merkwaardig, dat het groote verschijnsel der *Hervorming*, waarin zijn leven viel, vrij onopgemerkt voor hem voorbijging. Dat OECOLAMPADIUS hem aan de bewoners van *Bazel* zou aanbevolen hebben, doet verder tot geene naauwere betrekking van beide mannen besluiten. Omtrent LUTHER oordeelde hij in zijnen hoogmoed, dat deze niet waard was, hem de schoenriemen te ontbinden, en dat, wanneer *hij* wilde beginnen te hervormen, hij alzoo den paus en de hervormers eerst regt in

de school wilde brengen (*). Doch van de andere zijde was hij geenszins een geloovig Catholijk, wendde ook zijn Mysticismus (zooveel mij bekend is) niet aan tot ondersteuning van de Catholieke leer, hetwelk hem gemakkelijk zoude gevallen hebben; maar integendeel komen in zijne schriften onderscheidene plaatsen voor, waarin hij het bijgeloof zijner kerkgenooten bestrijdt. Zoo schreef hij een boek tegen de gelofte (†), welke hij als eene uitvinding van den antichrist beschrijft, een ander tegen de bijgeloovige vereering der heiligen en een over de ceremoniën (§), welke gezamenlijk een Hervormingsgezind voorkomen hebben en ook in eene minder mystieke taal geschreven zijn (**).

Doch zoo min PARACELSUS een regt geloovig Catholijk was, even zoo min stemde zijn leerstelsel met de regtzinnige Protestantsche Godgeleerdheid overeen: want daarin, dat hij behalve de dierlijke natuur in den mensch een zaad van het Goddelijke, iets den engelen gelijkvormigs aannam van natuur, verwijderde hij zich aanmerkelijk van diegenen, welke in den zin der Kerk eene geheele verdorvenheid van den mensch aannamen. Daarentegen sloten zich aan zijne beweringen die der volgende Mystieken in de Evangelische Kerk aan. Intusschen kunnen wij zijne verschijning slechts als eene voorbereidende tot deze latere verschijningen beschouwen, daar hij den *vorm* tot eene theologi-

(*) SPRENGEL, t. a. p. S. 354.

(†) Liber philosophiae de votis alienis in het IX Dl. der Duitche werken.

(§) De auctoritate Sanctorum, de superstitionibus et ceremoniis.

(**) Andere zijner Godgeleerde werken, b. v. zijn commentarius over den brief van JUDAS zijn mij niet onder het oog gekomen.

sche denkwijze toebereid heeft, waarin andere, meer, Christelijk gestemde gemoederen den dieperen inhoud van hun inwendig leven nederleiden. Met deze mannen en hunne leeringen, namelijk met VALENTIJN WEIGEL en JAKOB BÖHM zullen wij ons in de volgende bijeenkomsten moeten bezig houden.

VIJFTIENDE VOORLEZING.

VALENTIJN WEIGEL (JEZAIAS STIEFEL, EZECHIËL METH. ROBERT FLUDD) EN JAKOB BÖHM.

Wij hebben ons in de vorige bijeenkomst met het wezen der Mystiek en van het *Mysticismus* bezig gehouden. Wij hebben gezien, hoe de neiging, om het geheimzinnige te doorgronden, diep in 's menschen natuur is ingeworteld en hoe deze neiging door wetenschappelijke leerwijze noodzakelijk moet beperkt worden, zoo niet eene onbegrensde dweeperij in de plaats van bedaard onderzoek komen zal. Doch wij hebben ook toegestemd, hoe bij alle voortgangen der wetenschappen toch ook nog veel duisters overblijft, hetwelk aan de der wetenschap vooruitjhlende gissing eene wijde speelruimte laat, en, dat ten minste in het gebied der verdichting de verbeelding het regt moet hebben, ook deze geheimzinnige snaren aan te slaan, onder voorwaarde dat de verwarring van verdichting en waarheid, zooveel mogelijk vermeden worde. Maar bijzonder trachtte ik te betoogen, dat het *Godsdienstige* leven van den mensch betrekkingen in zich sluit, welke zich bezwaarlijk in bloo-

te verstandsbegrippen laten voorstellen, en dat zoo ook het *Godsdienstig gevoel* zich eene bijzondere taak schept, welke slechts voor den Godsdienstige zelve verstaanbaar is. Wij hebben daarom ook die Godsdienstige rigting haar volle regt laten wervaren, welke overwegend naar de zijde des gevoels overhelt, zoolang zij zich slechts niet aan eene klare mededeeling van dit gevoel onttrekt, zoolang zij niet in eigenlijke eenzijdigheid ontaardt. Wij hebben vervolgens deze eenzijdigheid zelve nader opgehelderd, en getoond, hoe het Mysticismus op twee doolwegen kan geraken, waarvan de eene meer in de verwarring van het menschelijk kenvermogen, de andere meer in de overspanning en overprikkeling van het gevoel bestaat, en hebben het gevaar aangeduid, dat daarmede voor het ware Godsdienstige en Christelijke leven verbonden is. Eindelijk zijn wij dan tot de geschiedenis van het Mysticismus overgegaan en hebben ons ten laatste met het leerstelsel van eenen man beziggehouden, die in het moedig streven om de geheimen der natuur te doorgronden tot menige zonderlinge beweringen geleid werd, doch daarbij ook wel menigerlei zonderlinge blikken in het wezen des geestes sloeg, welke tegenover eene dorre en magere verstands-theologie altijd nog van eenig *leven* getuigden. PARACELsus behoort intusschen noch tot de geschiedenis van het Protestantismus noch tot die van het Catholicismus, doch veeleer tot de geschiedenis der Mystiek in het gemeen, daar het confessionele geen invloed op zijn leerstelsel uitoefende. Ook was hij minder Theosoof, dan natuur-wijsgeer, daar bij hem het Godsdienstige meer slechts in de dienst van het natuurlijke

stond, terwijl hij zijne navolgers eer omgekeerd de natuurlijke zijde van het leerstelsel meer de Godgeleerdheid moest dienen.

VALENTIJN WEIGEL en JAKOB BÖHM zijn de beide mannen, in wie wij thans het Mysticismus der *Evangelische Kerk* of de Theosophie nader moeten leeren kennen.

VALENTIJN WEIGEL, geboren 1533 te *Hayn* in het *Meissensche* bekleedde sedert 1567 de leeraarsplaats te *Tschopau*, in dezelfde streek, en stierf ook aldaar na eene werkzaamheid van 21 jaren in het jaar 1588. Gedurende zijn leven gaf WEIGEL geen aanstoot met zijne leeringen; hij genoot veeleer den lof van een vroom, Godsdienstig prediker (*). Zijne vooringenomenheid met de Mystiek had hij alleen daardoor aan den dag gelegd, dat hij het ook door LUTHER hooggeschatte boekje over de Duitsche Godgeleerdheid met eene voorrede uitgaf. Niet zonder inwendig tegenstreven had hij ook het eenigheidsformulier ondertee-kend (†); hij scheen echter weinig waarde te hechten aan de geleerde behandeling der Theologie, zooals zij toenmaals plaats had. Hem berouwde de moeite, de arbeid en het geld, welke aan de veelvuldige Godgeleerde werken besteed werden, en meende, dat men door deze studie bijna krank en onzinnig worden en er grijze haren door bekomen zou, zonder er nader door tot CHRISTUS gebragt te worden. — Na zijnen dood kwam een

(*) Vergel. omtrent hem WALCH'S *Einl. in die Religions-streitigkeiten der evangelisch-lutherischen Kirche*. Bd. IV. S. 1028 ff. en PLANCK, *Geschichte der prot. Theol.* S. 72 ff.

(†) WALCH, S. 1027.

voorzanger van *Tschopau* op de gedachte om de schriftelijke nalatenschap van WEIGEL in druk uit te geven. Die schriften verschenen te *Maagdenburg* (of *Halle*) onder den verdichten naam *Neustadt*. Onder dezelve hebben de Kerk- en huispostillen en een ander geschrift met den titel: „De gouden greep, d. i. aanleiding om alle dingen zonder dwaling te leeren kennen,” het meeste aanzien bekomen.

WEIGEL stemde daarin met SCHWENKFELD overeen, dat hij nevens den *Bijbel*, welken de Protestantsche Kerk als het eenige rigtsnoer des geloofs voorstelde, te gelijk een *inwendig licht* aannam; zonder hetwelk het verstand des Bijbels ons duister blijft, eene bewering, welke zelfs LUTHER hier en daar geuit had, en welke later door de Kwakers eenzijdig voorgestaan werd. Bij de overwegende neiging tot letterlijkheid, gelijk wij die bij de regtzinnigen van den toenmaligen tijd gevonden hebben, behoeft het ons niet te verwonderen, wanneer er zich ook *zoodanige* stemmen verhieven, welke deze uitwendigheid tegenover het *inwendige*, schoon ook met veronachtzaming van het uitwendige, voorstonden. De bewering, dat de ware verlichting in Godsdienstige dingen niet slechts van het juiste grammatische en logische verstand des Bijbels afhangt, maar dat een met het Goddelijke verwantschape geest in ons het Goddelijke, dat van buiten tot ons komt, meer moet eigen maken, en als het ware in sap en bloed moet veranderen, is in en op zich zelve eene zoo verstandige en met den echten geest der Godsdienst zoo volkomen overeenkomende bewering, dat de ontkenning van dezelve, welke helaas! te allen tijde geheerscht heeft, slechts te betreuren

is: want de Bijbel zelf verzekert ons toch, dat de letter doodt, maar de geest levend maakt; CHRIS-
TUS zelf zegt: »mijne woorden zijn geest en leven,»
en wijst ons overal op de inwendige ondervinding,
op de stem van het geweten, schoon hij ook tevens
zegt: »onderzoek de Schrift.» In de geheele Ca-
tholijke Kerk had zich ook van den beginne af het
geloof staande gehouden, dat de *Geest* Gods, die
uit de Schrift spreekt, ook voortdurend in de *Kerk*
werkzaam zij, dat hij nog altijd in de waarheid
leidt, en deze bewering was op zich zelve zoo vol-
komen juist, dat de aanzienlijkste kerkleeraren haar
bijvielen. Eerst toen de Catholijke Kerk begonnen
had, willekeurige menschen-inzettingen naast de
Schrift te stellen en ook *datgene* voor uitspraken
van den Goddelijken Geest uit te geven, wat zelfs
tegen de uitspraken der heilige Schrift was en den
geest des Christendoms wedersprak, was het noo-
dig tot de vroegste geschrevene oorkonden des Chris-
tendoms, tot de oudste getuigenissen des Geestes
terug te gaan, en *deze* alleen vast te houden, te-
gen over de bedorven Overlevering. Dat deden
dan de Hervormers. Doch in plaats van nu uit
deze weder op nieuw geopende bron van het ge-
schreven Woord Gods den frisschen geest des le-
vens te putten en het daaruit geputte zelf weder
in geest en leven te bearbeiten, gelijk het de Her-
vormers zelve deden of ten minste beproefden, klem-
de zich het latere Protestantismus met eene ver-
keerde angstvalligheid aan de letter der Schrift
vast, en behandelde den Bijbel omtrent als een
menschelijk wetboek, hetwelk men nu van voren
dan van achteren opslaat, om den wil des wetge-
vers te leeren kennen, zonder dat deze wil in zijne

overeenstemming met de inwendige behoeften van onzen geest verstaan werd. Het tot het uiterste gedreven gevoelen van 's menschen verdorvenheid en zijn natuurlijk onvermogen, om het goede te kennen, de stelling, dat zijne rede met betrekking tot de leer des heils stekeblind is, mogt ten deele zonder het te willen, deze zuiver uitwendige handelwijze begunstigen. Doch des te minder hebben wij ons dan te verwonderen, wanneer nu bijzondere lieden — en dat waren gewis die geestelijke menschen — weder in den eigen boezem grepen en naauwkeurig op de stem acht gaven, welke ook van daar en niet blootelijk van de bladzijden des geschreven boeks tot ons uitgaat, en in de vleeschelijke tafelen des harten, waarvan de Apostel spreekt, zowel trachten te lezen, als in de steenen tafelen der wet of op de papieren tafelen der kerkelijke belijdenis-schriften. Doch zeker was ook bij dit onderzoek van het *inwendig* Woord Gods een niet gering gevaar voorhanden, om van het regte spoor der gezonde kennis Gods af te dwalen en op gevaarlijke doolwegen te geraken. „Vertrouwt niet,” zoo heet het ook hier, „eenen iegelijken geest, maar beproeft de geesten, of zij uit God zijn!” — En waaraan moest men de geesten beproeven? Waaraan moest men weten, of die stem in ons werkelijk eene stem Gods, dan of zij niet veel meer de stem van eigenwilligheid, van vleeschelijke wijsheid zij? — Hier trad nu weder het uitwendige, het geschreven Woord des Evangelies in zijne heilige regten op, en even zoo zeer als *diegenen* dwaalden, welke geloofden dat men zonder opzigt tot de inwendige stem des harten, uit de heilige boeken eene reeds uiterlijk vaardig

gemaakte waarheid kan *putten*, even zeer hadden *diegenen* regt, welke beweerden, dat men ook de inwendige bevinding en ingeving aan het *geschreven* Woord Gods moet toetsen en beproeven (*). Mogt ook weder de verstaanbaarheid van dit geschreven Woord zelf meer of min van de inwendige gesteldheid en stemming des gemoeds afhangen, zoo liet zich toch zonder opzettelijk zelfbedrog het klaar uitgesprokene niet wegedeneren, en eene verstaanbaarmaking was tot zekeren graad voor ieder mogelijk, die zich wilde laten teregtwijzen. In de Schrift was alzoo de heilige grens bepaald voor alle aan zich zelve overgelatene dwaeperij der gedachte. Doch juist deze grens werd door de Mystieken menigmaal te buiten gegaan. Zij waren er niet mede tevreden, het *inwendige* Woord *nevens* het uitwendige te stellen, het als het ware slechts als den dieperen weérklank van datgene te beschouwen, hetwelk ons in de uitwendige openbaring luid en verstaanbaar verkondigd wordt; maar zij stelden het niet zelden *boven* de Schrift en verhieven zich boven hare uitspraken in hoogmoedig zelfvertrouwen.

Of en in hoeverre nu dit ook WEIGEL gedaan hebbe, kan ik bij gebrek van de noodige bronnen niet volkomen beoordeelen (*). Doch wanneer wij eenige zijner uitdrukkingen daaromtrent vernemen,

(*) Juister wordt de heilige Schrift, in zoo verre zij geschreven woord is, als de regel des geloofs (*regula, κανον*), dan als de bron van hetzelfde aangeduid; ofschoon zij dit ook mede is.

(*) Mij stonden alleen de postillen ten dienst; den *güldnen Griff* kon ik niet opsporen en moest mij tot de mededeelingen daaruit bepalen, welke WALCH t. a. p. geeft.

zoo schijnen deze hoofdzakelijk tegen die verkeerde uitwendige letterlijkheid gerigt; en schoon zij ook aan de zoo even aangeduide dwaling mank gaan, moeten wij slechts bedenken, dat de dwaling van die op hunne regtgeloovigheid pogchende lettermensen niet geringer was. Zoo zegt WEIGEL onder anderen (*): »Dat is zeker, wij moeten van den Heiligen Geest, van de zalving in ons geleerd worden; anders is alles te vergeefs, wat men uitwendig leert of schrijft. Wij moeten allen van God geleerd worden; van binnen moet de kennis aan het voorwerp ontspringen, en niet door het boek ingebracht worden: want dat houdt geen steek." -- Ook scheen de leer van WEIGEL daarop neder te komen, dat iets niet *daarom* waar is, *dewijl* het in den Bijbel staat of *dewijl* het een Apostel gezegd heeft, maar dat het daarom in den Bijbel staat en door den Apostel geleerd wordt, *dewijl* het *waar en Goddelijk is*. — »Het is niet genoeg," zegt hij (†), »te zeggen, deze is zulk een man geweest; hij heeft den Heiligen Geest gehad, hij kan niet dwalen... Wat is CEPHAS? Wie is PAULUS? zegt de Apostel. Wie is deze of die? Menschen zijn zij. *God, God, God* is het alleen, die het geloof werkt en oordeel geeft om alle geesten en schriften te beproeven." — Hiermede onderwerpt WEIGEL de heilige Schrift geheel en al aan het oordeel Gods *in* ons, d. i. aan het *inwendig* woord, aan de *inwendige* stem. Doch of hij daarmee gemeend heeft, dat ook het bijzondere der Schrift aan de uitspraken van het *inwendig* woord onderworpen en daarna eerst getoetst of verklaard moet

(*) *Postille*, Th. II, S. 61, 62, en WALCH 1044.

(†) In den *güldnen Griff* C. 19. (naar WALCH).

worden, dan of hij alleen meende, dat ons binnenste ons volkomen moet getuigenis geven van de Goddelijkheid der Schrift in het algemeen, kan ik niet beslissen. In het laatste geval moeten wij hem gelijk geven: want wanneer wij niet altijd en overal een' inwendigen toetssteen in ons dragen, waaraan wij de waarheid eener Openbaring kennen, zoo kon men ons toch even zoo goed ieder ander boek als den Bijbel opdringen. Maar naar andere uitdrukkingen te oordeelen, schijnt WEIGEL nog verder te zijn gegaan en b. v. *die* boeken der heilige Schrift het hoogst geschat te hebben, welke met zijne mystieke rigting het meest overeenkwamen; zoo noemde hij de Openbaring van JOHANNES, welke juist LUTHER minder gewaardeerd had, „het allervoornaamste boek en de kern der gansche heilige Schrift (*).” Zoo mag dus WEIGEL geheel en al de bloote subjective stemming met het Woord Gods *in* ons verwisseld hebben, even als anderen de handtastelijke (positive) letter met het Woord Gods *buiten* ons verwisselden.

Gelijk de Mystieken in de leer aangaande de Schrift zich tegen de uitwendigheid van diegenen stelden, welke de openbaringen Gods zoozeer in de letter des Bijbels *insloten* en dezelve ook daarmede *afsloten*, dat zij iedere verdere verlichting van den mensch op inwendige en geestelijke wijze voor dweeperij hielden, zoo kantten zich ook de Mystieken tegen dat uitwendig gevoelen van de *schepping* aan, volgens hetwelk God wel eenmaal hemel en aarde geschapen heeft, doch nu met de wereld in geene levendige aanraking meer komt,

(*) Naar WALCH, S. 1045.

maar haar genoegzaam, gelijk de kunstenaar het door hem vervaardigde werktuig, aan haar lot overlaat. Gelijk reeds PARACELSUS aannam, dat God zelf door de *kracht* in de dingen werkt en zoo tegen de tijdelijke schepping eene *eeuwige* schepping overstelde, zoo leerde ook WEIGEL iets dergelijks; waarbij hij zich voorzeker als deze op eene wijze uitdrukte, welke ligt het begrip van de schepping geheel ophief en de wereld met God gelijk stelde. Zoodanig eene pantheïstische uitdrukking van WEIGEL is de volgende (*): „Wat God schept, dat is Hij zelf; en God schept niets, dan dat Hij zelf is, en God maakt ook niets anders dan dat Hij zelf is, dat is alle dingen: want Hij is alle dingen.” — Zoo was ook zijne voorstelling aangaande de gesteldheid van den mensch aan die van PARACELSUS gelijk. Ook *hij* liet als PARACELSUS, den mensch uit drie deelen, uit ligchaam, ziel en geest bestaan; het ligchaam is van de elementen, de ziel uit het gesternte, (overeenkomende met het Siderisch ligchaam van PARACELSUS) doch de geest uit God zelven. Even als SCHWENKFELD nam hij ook een Goddelijk ligchaam van CHRISTUS aan, hetwelk hij nevens zijn eigenlijk aardsch ligchaam bezeten had, en andere dingen van dien aard meer.

Zoo min als de Mystieken zich met het uitwendig begrip van de Openbaring en Schepping verge-noegden, even zoo min hielden zij zich met het uitwendig bloot *historisch* begrip van de Verlossing tevreden. Zij meenden, dat hetgene eenmaal uitwendig door CHRISTUS geschied was, zich nu ook

(*) *Oeffent. Bekennt.* c. 18. bij WALCH 1049. en *tabern Mos.* t. 2. p.

inwendig in ieder mensch moest herhalen, en gaven aan de Bijbelsche spreekwijzen van een sterven met CHRISTUS en een opstaan *met* hem een' veel letterlijker zin, dan de anders letterlijke regtzinnigen. Zoo zegt WEIGEL (*): „CHRISTUS dood en opstanding is niemand uitwendig van eenig nut; een ieder moet het *inwendig* hebben: want wij zijn tot een gelijken dood met CHRISTUS gedoopt en door den doop met Hem begraven. — Het is eene voorname dwaling bij de valsche Christenen, dat zij een' ander de wet laten doen, laten lijden en sterven, en zij willen zonder boetvaardigheid zich behelpen met de bloot (uitwendig) toegerekende gerechtigheid (†). Neen, in waarheid, het baat uitwendig niets; of gij hoog of laag springt, het leven van CHRISTUS in u moet het doen, de *in* u wonende CHRISTUS, niet die, welke buiten u blijft.” Het bloot vertrouwen *op* CHRISTUS verdiensten zonder eigen inspanning noemt hij „een teren op zijne rekening.”

Ook ten opzichte van de *genademiddelen* kon WEIGEL zich niet met de gewone voorstellingen van het *gebed*, het genot der Sakramenten enz. tevreden stellen. Het uitwendig uitgesproken gebed was hem slechts een hulpmiddel der zwakken; het regte gebed bestond bij hem in het geheel wegzinken der ziel in God. Hij neemt hier drie trappen van bidders aan. „De *eerstbeginnenden*,” zegt hij (§), „bidden met den mond, ook eenigermate

(*) *Postille* Th. III, S. 15, 16, bij WALCH 1054.

(†) Woordelijk: met de *imputativa justitia*. Ook in de volgende aanhalingen geven wij met alle getrouwheid de ingemengde Latijnsche brokken in het Duitsch weder.

(§) *Postille*, S. 235.

(**) Zie *Kirch-oder Hauspostile*, S. 67.

met het hart, welke dikwijls niet weten, wat zij bidden; zoo bidden sommige kranken om gezondheid, sommige armen bidden om rijkdom, en weten niet, dat zij dikmaals de verdoemenis bidden: zulke aanbidders vallen dikmaals in groote zonden en verhinderen hun gebed zelf. — De *toenemenden* in het geloof (de tweede trap) bidden met hart en mond te gelijk, geven het aan God over; zooals Hij het geve en doe, zal het hun lief zijn, zij bidden om geduld in armoede, krankheid, en ellende, en wachten zich voor zonden, zooveel zij kunnen. — De *volkomenen* (en dit is de trap, dien WEIGEL zelf meende bereikt te hebben) behoeven geen gebed met den mond, zij bidden in den geest en in de waarheid; daar is eene geheele overgegevenheid en opoffering van zich zelven, in stille gelatenheid; hun geest zinkt geheel weg in de Godheid, en in één oogenblik bekomen zij verlichting van God: want zij bidden niet om een stuk brood of om een paar schoenen of om een hemd, maar zij zoeken alleen het eeuwige goed, en het andere wordt hun toegeworpen.” — Deze volkomenheid heeft voorzeker iets schoons, maar ook haar gevaarlijke zijde. Wie kan zeggen, dat hij het gebed met den mond nooit en in geen toestand behoeft? en wie behoeft niet ook de bede om het dagelijksch brood? Hier gaan de eischen der Mystiek verder dan die des Evangelies, daar zij het onmogelijke, onnatuurlijke verlangen. Het gebruik der Sakramenten verwierp WEIGEL niet regtstreeks, als andere Mystieken deden. Doch dat hem de bloote waterdoop en het uitwendig gebruik van het Avondmaal niet voldoen kon, maar dat hij slechts *diegenen* als ware Christenen erken-

de, welke uit kracht van den geestelijken doop wedergeboren zijn en welke CHRISTUS ligchaam en bloed op eene geestelijke wijze in zich opnemen, ja dat hij voornamelijk met andere Mystieken de *liefde* boven alles waardeerde, waardoor wij alle geboden vervullen kunnen, zal men hem bezwaarlijk als dweeperij willen toerekenen. In dit wijzen op het innerlijke lag juist het heilzaam tegenwigt, dat de Mystiek tegen de uitwendige Scholastiek der doode verstands-theologie daarstelde, en zoo moet men ook het overhellen naar de tegenovergestelde zijde den toenmaligen Mystieken ten goede houden.

Voorzeker kon dan ook het misverstand en de overdrijving niet altijd uit blijven. De taal der Mystieken geleeke eene vlam, die zich moeilijk be-teugelen en bewaken laat; en die ligt verder om zich greep, dan tot verwarming van het gevoel noodig was.

In de plaats van het laatste trad bij velen eene verhitte verbeelding, en de koortsgloed der ontstoken hersenen moest de zuiverder gloed des harten vergoeden. Zoo werd een lezer van WEIGELS schriften, een zekere JEZAIAS STIEFEL van *Langensalz*, die onderscheidene tractaatjes vervaardigd heeft, beschuldigd, zich zelve voor den Heer JEZUS CHRISTUS uitgegeven te hebben, hetwelk hem eene harde gevangenschap op den hals haalde (*). Andere dwee-pers, gelijk EZECHIËL METH, vervielen in dergelijke beweringen, als reeds bij de Wederdoopers ten tijde der Hervorming in zwang waren. Ook over *Duitschland* verbreidde zich de neiging tot de My-

(*) Vergel. WALCH S. 1065, en PLANCK S. 85.

stiek, en in *Engeland* trad onder verschillende vormen ROBERT FLUDD in de voetstappen van PARACELSUS. Doch nog meer opzien, dan VALENTIJN WEIGEL en zijn geheele aanhang, maakte in *Duitschland* de beroemde Mystieker en Theosoof JAKOB BÖHM. Deze merkwaardige man is geboren in het jaar 1575 te *Allseidenburg*, een marktplek in de Opperlausnits (*). Zijne ouders waren arme boerenlieden, wie de knaap in hunne werkzaamheden behulpzaam was, daar hij het vee hoedde. Reeds hier was de verbeelding van den aan zich zelven overgelaten knaap werkzaam en liet hem in wonderbare gezigten dingen zien, welke zijne aanhangers later niet nalieten als bewijzen zijner Goddelijke roeping te doen gelden, terwijl zijne vijanden ze even zoo beslissend voor opzettelijk verzonnen sprookjes verklaarden. Wij zullen best doen, derzelve uitwendige waarheid op zich zelve te laten berusten.

Met een bekrompen onderrigt in lezen en schrijven voorzien, kwam de jonge BÖHM te *Görlitz* als leerling bij een schoenmaker. Ook hier had hij eens een gezigt. Toen hij zich namelijk alleen in den schoenmakers winkel bevond, kwam een vreemde man, die een paar schoenen koopen wilde. De leerling, die in de afwezigheid des meesters niet gaarne iets verkocht, zocht zich daardoor

(*) Vergel. omtrent hem (behalve WALCH en FLANCK) ADELUNG, *Geschichte der menschlichen Natur*, Bd. II. FRANS BORN, *Gesch. der Beredsamkeit* I, S. 236 ff. MENZEL, *Gesch. der Deutschen* Bd. VI. WULLEN, *Jacob Böhm's Leben und Lehre*, Stuttg. 1836, en ook inzonderheid het artikel van RAETZE in de *Hall. Encyklopaedie* onder: BÖHM. Voor de leer, behalve WULLEN, UNBREIT, *Jacob Böhme*, Heidelb. 1835, en BAURS *Christl. Gnosis* S. 557 ff.

uit de verlegenheid te redden, dat hij voor de schoenen een' overmatigen prijs eischte, in de hoop, dat de kooper zoude vertrekken. Doch deze betaalde zonder bedenken de verlangde som en nam de schoenen mede. Naauwelijks was hij ten winkel uit, of BÖHM hoorde de woorden: JAKOB! kom naar buiten. — JAKOB gehoorzaamde, schoon met een verschrokken hart. Daar zag hij denzelfden heer, die de schoenen gekocht had, met vonkelende oogen voor zich staan, en deze zeide: „JAKOB! JAKOB! gij zijt klein; doch gij zult groot en een geheel ander man worden, zoodat de wereld zich over u verwonderen zal. Zijt alzoo vroom, vrees God en eer Zijn Woord. Lees inzonderheid gaarne de heilige Schrift, waarin gij troost en onderrigt vinden zult: want gij zult veel nood, armoede en vervolging te lijden hebben. Maar zijt getroost en blijf standvastig; want gij zijt bij God geliefd, en Hij is u genadig.”

BÖHM leidde voortaan eene ingetogen levenswijze en werd door zijne medemakkers niet zelden wegens zijne vroomheid bespot. Na volbragten leertijd begaf hij zich in vreemdelingschap, verwierf daarna in 1594 te *Görlitz* het meesterregt en huwde de dochter van eenen daar wonenden vleeschhouwer. Maar reeds in zijne vreemdelingschap was BÖHM voortdurend de godsdienstige en wijsgeerige denkbeelden toegedaan, zooals zij door PARACELSUS, WEIGEL en anderen hier en daar verbreid waren, doch in zijne eigendommelijke stemming van geest dieper voedsel vonden. Reeds hier was hij eens, gelijk hij zich uitdrukt, „door het trekken des Vaders tot den Zoon naar den geest in den heiligen sabbath en rustdag der ziel verplaatst ge-

worden, waarin hij zeven dagen lang in de hoogste Goddelijke bespiegeling doorbragt." Ook als meester schoenmaker zette hij dit bespiegeland leven voort, en ook de gezigten herhaalden zich van tijd tot tijd. Een der merkwaardigsten was dat, hetwelk hij in het jaar 1600 in het 25ste jaar van zijn leven had, toen hij door het gezigt van een tinnen vat „als van een liefelijk goddelijk schijnsel," zich door een straal van het hooger leven aangegrepen en in „het middelpunt der verborgene natuur verplaatst" waande. Men moet zich daarbij herinneren, dat de natuur der metalen in het leerstelsel der Mystieken eene gewigtige rol speelde, om te begrijpen, hoe het gezigt van een tinnen vat, hetwelk ons allen zeer koud zoude laten, zulk eene werking op de verbeeldingskracht van BÖHM kon te weeg brengen. Bij deze gezigten kwam de omgang met eenige artsen, die insgelijks aan de geheime wetenschappen overgegeven waren en door hunne geleerde Paracelsische taal op de uitdrukkings wijzen van BÖHM eenigen invloed uitoefenden. Genoeg, BÖHM gevoelde zich omstreeks het jaar 1610 gedrongen, om als schrijver op dit gebied op te treden. Het eerste werk, dat hij in het licht gaf, voerde den titel: „Morgenrood in den opgang, dat is de wortel of moeder der *Philosophiae*, *Astrologiae* en *Theologiae* uit den regten grond, of beschrijving der natuur, hoe alles geweest en in den beginne geworden is, hoe de natuur en *Elementa* schepselaardig geworden zijn, ook van beide hoedanigheden, booze en goede; van waar alles zijnen oorsprong heeft, en hoe het thans staat en werkt, en hoe het op het laatst van den tijd worden zal, ook hoe het rijk Gods

en dat der hel geschapen is, en hoe de menschen in beiden schepselaardig werken; alles uit den regten grond en kennis des geestes in de kracht Gods met vlijt opgesteld door JAKOB BÖHM te *Görlitz* in het jaar van CHRISTUS 1612, het 37ste jaar zijns levens, op dingsdag na Pinksteren."

Aanvankelijk was het BÖHMS oogmerk niet, dit geschrift te laten drukken, maar een met hem bevriende edelman (KAREL VAN ENDEREN), wien hij het mededeelde, liet het door afschriften verdubbelen, en van deze afschriften viel er een den pastor primarius van *Görlitz*, GREGORIUS RICHTER in handen. Deze was een strenge Luthersche regtzinnige, een erge en geweldige razer. Dat een ongeleerde schoenmaker het waagde, in plaats van bij zijne leest te blijven in de Godgeleerdheid te kladden, scheen den geleerden man eene gruwelijke aanranding van het geleerde gilderegt. Hij liet niet na, zijnen ijver daartegen op den kansel lucht te geven, ja hij bedreigde *Görlitz* met het lot van *Sodom* en *Gomorra*, wanneer het zulk eenen dwaalleeraar langer binnen deszelfs muren duldde. De magistraat, die zich terstond in de zaak mengde, eischte van BÖHM het handschrift van zijn werk af, bewaarde het achter slot en grendel op het raadhuis en verbood hem het schrijven van boeken, doch den pastor het razen op den kansel. Beiden gehoorzaamden, doch slechts voor eenigen tijd. BÖHM nam zich wel ernstig voor, niets meer te schrijven; maar dit voornemen van zijnen „uitwendigen mensch," moest hij, gelijk hij zich zelve uitdrukt, aan zijnen „inwendigen mensch" gevangen geven. Ook moedigden hem vele belangrijke personen, namelijk onderscheidene edellieden

aan, zijn talent niet te begraven, en toen het traag uitgeoefend schoenmakers handwerk eindelijk moest opgegeven worden, ondersteunden hem deze voorname begunstigers toereikend genoeg, zoodat hij zich van nu af van zijne taak als schrijver met ongestoorde vlijt konde kwijten. Zoo volgden sedert het jaar 1619 op zijn Morgenrood in den opgang nog onderscheidene andere schriften, waaronder zijn »Weg tot CHRISTUS'' een der beroemdste is. Maar des te grimmiger brak nu ook de toorn van den primarius GREGORIUS RICHTER weder tegen hem uit. Eene bijzondere omstandigheid hielp dezen toorn verhoogen, en dient tegelijk, om ons een bewijs van de lage gezindheid van dezen ijveraar en van den zedelijken toestand des tijds in het gemeen te geven. Een jonge bakker, een bloedverwant van BÖHM, had kort voor kersmis van den prediker een daalder geleend. Deze schuld had hij na het feest weder afgedaan en er uit dankbaarheid een boterbrood tot geschenk bijgevoegd, in de meening, dat de prediker hem de intrest zoude kwijtschelden. Maar de prediker verlangde bij het boterbrood ook nog de intrest, welke de daalder in veertien dagen opgebracht had, en dreigde den armen schuldenaar met den Goddelijken vloek, zoo hij dezelve niet betaalde. BÖHM wilde zich den ongelukkigen bloedverwant, die aan zijne zaligheid begon te twijfelen, aantrekken en gaf uit dien hoofde den prediker een bezoek, om hem tot toegevendheid te bewegen. Doch deze was zoo op BÖHM vertoornd, dat hij in overluid razen en schelden uitbarstte, en zijne pantoffel naar hem toewierp. BÖHM nam in alle gelatenheid de pantoffel op, plaatste die voor de voeten van

den grimmigen man, en vertrok met de woorden: „Heer, wordt niet toornig, ik doe u geen leed, zijt Gode bevolen.” Doch de vurige kolen, welke BÖHM door dit gedrag op des predikers hoofd verzamelde, ontgloeiden in plaats van in schaamte slechts in verhoogden toorn en sloegen in volle vlam uit, toen RICHTER den volgenden zondag weder den kansel besteeg. Daar noemde hij BÖHM openlijk een’ oproermaker, een onrustig, ligtvaardig man en ketter, een’ muiter en tegenstrever van het heilig predikambt, enz. en eischte den magistraat en de burgerij van *Görlitz* op, om het wraakzwaard tegen hem op te vatten, opdat God geen oorzaak hebben mogt, om in zijnen toorn de stad te laten verzinken, gelijk geschied was met de oproermakers, die MOZES wederstonden.” BÖHM stond gedurende de geheele predikatie tegenover den kansel aan een pilaar leunende. Na geëindigde Godsdienst, toen het volk weggegaan was, ging hij nog in de kerk tot den prediker, die met den kapellaan tegenwoordig was, en bad hem bescheiden, hem zijne misdaden te noemen, opdat hij zich mogt kunnen beteren. Doch de prediker antwoordde hem: Ga weg van mij, Satan! Daal in den afgrond der hel met uwe onrust! kunt gij mij niet met vrede laten? moet gij mij hier beschimpen en moeite aandoen? ziet gij niet dat ik een geestelijke ben en mijn ambt verrigt?” BÖHM hernam, dat hij slechts verzocht hem te zeggen, welk leed hij hem gedaan had, en smeekte den kapellaan, hem te helpen verzoeken. Doch de primarius riep zijn’ bediende toe, dat hij de stadsdienaars zoude halen, om den smeeker in de gevangenis te werpen; maar dit trachtte de kapel-

laan te verhinderen. BÖHM ging zwijgende naar huis. Maar den anderen dag vergaderde de magistraat, om over het voorval regt te doen. BÖHM zoowel als de prediker werden gedagvaard. De eerste verscheen als een gehoorzame burger, maar bezwoer dat hij niet wist, waarmede hij den prediker beleedigd had. De trotsche primarius daarentegen, van wien BÖHM naderhand zeide, „dat hij onder den purpermantel van CHRISTUS den hamer des Satans gedragen had (*),” geraakte over die dagvaarding in geweldigen toorn. „Hij had, liet hij den raadsheeren zeggen, op hun regt- en raadhuis niets te doen; wat hij te zeggen had, dat zeide hij in Gods plaats van den kansel, daar was zijn raad- en biechtstoel; wat hij daar gezegd had, moesten zij nakomen en den ligtvaardigen, listigen, vermetelen ketter uit de stad verbannen, opdat hij het heilig predikambt niet meer wedersta en de straf van KORACH, DATHAN EN ABIRAM over de geheele stad brenge.” Dit antwoord verschrikte de raadsheeren dermate, dat zij uit vrees voor de hevigheid van hunnen prediker op den kansel, zijne begeerte inwilligden en den armen schoenmaker door de geregtsdienaars uit de stad lieten brengen. Slechts weinige leden van den raad verzetteden zich tegen deze heillooze menschenvrees en verlieten misnoegd de vergadering. BÖHM gehoorzaamde zonder tegenspraak ook het onregtvaardig besluit zijner overheid. Hij verzocht slechts, nog eenmaal naar zijn huis te mogen gaan en de zijnen mede te nemen, of zoo dit niet zijn konde, hen ten minste te troosten. Doch ook *deze* bede werd hem

(*) WULLEN S. 31.

geweigerd. Hij had gehoord, heette het, dat hij straks van het raadhuis met schimp en spot ter stad uitgeleid zoude worden. Dit geschiedde ook werkelijk. Doch spoedig kwam de raad tot betere gedachte, en de verbannene kon binnen vier en twintig uren met eere in de stad terugkeeren (*). Ook nu nog had BÖHM menige aanvallen te verduren. Op de uitnoodiging van eenige vrienden had hij zich naar *Dresden* begeven, doch ook derwaarts vervolgde hem de wraak van GREGORIUS RICHTER. Hij bewerkte, dat BÖHM voor het daar aanwezige consistorie ontboden werd. Er werd eene commissie van Godgeleerden en wiskundigen ter zijner beproeving benoemd, waaronder zich ook de door zijne regtzinnigheid beroemde HOE VON HOHENECK bevond. De vergaderde geestelijken behandelden echter den buitengewonen man met verre meer achting en verschooning, dan de priester van *Görlitz*. De beroemden leerstellige Godgeleerde JOHAN GERHARD verklaarde, dat hij de geheele wereld niet wilde nemen en den man helpen veroordeelen," waarop een andere even zoo geleerde man (Dr. MEISNER) antwoordde: „Ik ook niet, heer broeder! wie weet wat daar achter steekt? Hoe kunnen wij oordeelen, wat wij niet begrepen hebben, noch begrijpen kunnen, of het regt, zwart of wit is. God bekeere den man, zoo hij dwaalt, en beware ons bij Zijne Goddelijke waarheid, Hij geve ons dezelve hoe langer hoe beter te kennen, ook zin en moed, haar uit te spreken, en vermo-

(*) ADELUNG tracht de geheele geschiedenis van de verbanning en terugroeping van BÖHM te betwijfelen, doch slechts op gronden eener vrij subjective (inwendige!) kritiek.

gen om haar voort te planten." Een bewijs, dat niet alle regtzinnigen van den toenmaligen tijd dezelfde onverdraagzame taal voerden, maar dat juist de aanzienlijksten en geleerdsten onder hen nog billijker oordeelden, dan de groote hoop der schreeuw-ers (*). Weinig tijds daarna stierf het hoofd der laatsten, met name GREGORIUS RICHTER; doch kort daarop ook onze BÖHM zelf, die naar *Görlitz* teruggekeerd was. Zijn einde was stichtelijk. »Nu ga ik naar het paradijs," dat waren zijne laatste woorden. Maar ook nog in den dood vervolgde hem de ijver eener bekrompen geloofs-heerschzucht. Noch de nieuwe primarius NIKOLAAS THOMAS, noch de geestelijke, die hem op zijn sterfbed het heilig Avondmaal toegediend had, wilden over hem de lijkrede houden, en toen de laatste daartoe door den raad gedwongen werd, begon hij zijne rede met te bekennen, dat hij liever ten genoege van iemand twintig mijlen ver gegaan had, dan deze rede te houden. Zijne vrienden lieten voor hem een met geheimzinnige figuren opgesierd kruis plaatsen, doch hetzelfde werd door het gemeen bemorst en eindelijk verbrijzeld. ABRAHAM VAN FRANKENBERG, een der voornaamste aanhangers van BÖHM, geeft ons van den merkwaardigen man de volgende afbeelding: »Zijne uiterlijke ligchaamsgestalte was vervallen en van gering aanzien: hij was klein van persoon, had een laag voorhoofd, verheven

(*) ADELUNG twijfelt ook aan de juistheid van dit van FRANKENBERG, BÖHM's vriend, afkomstig bericht over het onderzoek. De schrijver van het opstel in de Encykl. vermoedt, dat de zaak bij een avondmaaltijd afgemaakt is geworden. Vergel. intusschen PLANCE, gesch. der prot. Theol. S. 83, die na een bedaard onderzoek der getuigen in de hoofdzaak ten voordeele van het feit uitspraak doet.

slapen, eenigzins krommen neus, graauwe en genoegzaam aan het hemelblauw grenzende oogen, korten, dunnen baard, zachte stem, doch was echter bevallig in het spreken, zedig van manieren, bescheiden in woorden, nederig in wandel, geduldig in lijden en zachtmoedig van hart." Hij stierf in November van het jaar 1624.

Zijne schriften kregen gelijk de schriften van WEIGEL, ja meer dan deze, een' talrijken aanhang van vereerders; men noemde hem doorgaans den *Duitschen filozoof* (*philosophus teutonicus*); maar ook aan vijanden ontbrak het hem niet. Tot op de nieuwste tijden vinden wij het oordeel over hem zeer verdeeld. Toen de ijver der regtzinnigen be-daarde, vielen de mannen van het tijdperk der verlichting hem even onbarmhartig aan. Maar niet-tegenstaande de verketteringen van beide zijden, had BÖHM onder aanzienlijken en geringen, onder geleerden en ongeleerden zijnen aanhang. Terwijl hier in een afgelegen bergdorp eene stille Separatisten gemeente bij het nachtelijk schijnsel der lamp rondom het geërfde familie-exemplaar van de schriften van BÖHM in alle aandacht vergadert, verklaart dáár een geestdrijvend discipel der nieuwe wijsgeerige school van den kathedr, dat van den grooten PLATO tot meester HEGEL toe niemand waardig was, den diepzinnigen schoenmaker de schoenriemen te ontbinden. Maar niet alleen Mystieken en natuurwijsgeeren verkondigden ijverig zijnen lof, ook LICHTENBERG, die geen van beiden was, zou toch, gelijk men zegt, BÖHM voor den grootsten Duitschen schrijver verklaard hebben (*), met

(*) Zie MENZEL, S. 25.

opzigt tot de kracht en levendigheid van zijnen stijl, waartegen dan wel is waar weder een ander geleerde, die in de Duitsche spraakleer langen tijd gezag heeft gehad, met name ADELUNG, den „pek-ridder,” gelijk hij hem verachtelijk noemt (*), de eenige eer aandeed, dat hij hem in de geschiedenis der menschelijke dwaasheid een der eerste plaatsen inruimde.

Daar het onze taak niet vereischt, aan te toonen, in hoe verre JAKOB BÖHM de *wijshegeerte* en de *taal* op zich zelve bevoordeeld heeft, zoo behoeften wij hem ook de plaats niet aan te wijzen, welke hij in de ontwikkelings-geschiedenis dezer wetenschappen inneemt. Wij hebben alleen zijne belangrijkheid voor de geschiedenis der *Godsdienstige* ontwikkeling van het Duitsche volk, gelijk ook zijne belangrijkheid voor de geschiedenis van het Protestantismus in het gemeen te overwegen, en daarbij zullen wij de meest mogelijke onpartijdigheid trachten in acht te nemen.

Eer wij nog tot den *inhoud* van de leer van BÖHM overgaan, moet zich dit reeds als eene verblijdende waarneming voor ons opdoen, dat het Mysticismus van den toenmaligen tijd bij alle afdwalingen, welke hetzelfde mogten aankleven, toch een' *hoogen graad van verdraagzaamheid* vertoonde, tegenover de onverdraagzaamheid des tijds. Mag het ook zijn, dat verdrukte partijen dikwijls slechts zoolang de verdraagzaamheid prediken, tot zij zelve de onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden kunnen uitoefenen, zoo kan ik het mij toch niet wel voorstellen, dat het Mysticismus,

(*) ADELUNG, t. a. p. S. 225.

gelijk het in de schriften van eenen WEIGEL en BÖHM gevonden wordt, ooit onverdraagzaam jegens anderen zoude geworden zijn: hij had zich zelven dan moeten verloochenen. Juist de belijdenis, dat de zaak der Godsdienst niets uitwendigs is, dat zij zich ook niet met uiterlijk geweld laat afdwingen, moet iedere poging verwijderd houden, om door middelen van geweld op de overtuiging van anderen te willen werken. Er bestaat voorzeker behalve deze grove onverdraagzaamheid nog eene fijnere, eene onverdraagzaamheid des harten, die wel niet te vuur en te zwaard vervolgt, maar welke in stilte tegen de andersdenkenden het oordeel der eeuwige verdoemenis uitspreekt en hun door haar geheel gedrag te kennen geeft, dat zij de verdwaalden voor verloren houdt. In zulk eenen geestelijken hoogmoed vervielen voorzeker vele Mystieken; echter geloof ik, dat BÖHM volgens zijnen aard ook daarvan verwijderd was, schoon hij ook hier en daar in zijn oordeel over anderen zich te ver liet vervoeren. Gesteld daarom ook, dat hij in vele dingen een dweeper geweest zij, zoo dweepte hij voor zijn hoofd, en deze goedaardige dweeperij is zeer te onderscheiden van den ongeestelijken ijver van het fanatisme, welke bij gebrek van *innerlijke* kracht en bevrediging naar buiten woedt. Ook in dit practisch opzigt maakte het Mysticismus eene weldadige tegenstelling zoowel tegen de pauselijke Kerk van den toenmaligen tijd, als ook tegen de regtzinnigheid van sommige Protestanten, zoo als wij ze in de vorige bijeenkomsten hebben leeren kennen. Het mag ■ daarom tot een niet gering genoeg strekken, eenige verklaringen van BÖHM over de *gewetensvrijheid* te

vernemen, welke ons getuigenis geven van zijne echt Protestantsche gezindheid in dit zoo gewigtig punt.

»O gij blinde menschen (*), laat af van twisten en vergiet geen onschuldig bloed, en verwoest daarom niet land en steden naar des duivels wil en goëddunken; maar doet den helm des vredes aan en gordt ■ met liefde jegens elkander en gebruikt zachtmoedigheid. Laat af van hovaardij en gierigheid, misgun geen' ander zijne gestalte, laat het vuur des toorns in u niet ontsteken, maar leeft in zachtmoedigheid, kuischheid, vriendelijkheid en reinheid: zoo zijt en leeft gij allen in God."

Op eene andere plaats (†):

»Daarom is het onredelijk, dat de wereld zoo raast, lastert en smaadt, wanneer de gaven Gods zich in den mensch ongelijk toonen, en allen niet eenerlei inzicht hebben. Wat kan zich een mensch nemen, zoo het niet in hem geboren wordt, hetwelk toch niet in 's menschen verkiezing staat, gelijk hij het begeert; maar gelijk zijn hemel in hem is, alzoo wordt ook God in hem openbaar: want God is niet een God van verwoesting in de geboorte, maar een verlichter en ontsteker, en ieder schepsel heeft zijn eigen middelpunt in zich, het leeft in Gods heiligheid of in Gods toorn; doch God wil in alle schepselen openbaar zijn (§).

Weder op eene andere plaats (**):

(*) *Von den Principien des göttlichen Wesens* Cap. 9 § 16 vergel. *UMBREIT über Jacob Böhm*, S. 33.

(†) *Theos. Sendbriefe*, zie *UMBREIT*, S. 37.

(§) Dit gelt bij hem ook van Joden en Heidenen, zie *UMBREIT*, S. 34.

(**) *Von den drei Principien* Cap. 26. *UMBREIT*, S. 41.

„Waar men naar zwaard, vuur en verwoesting van land en lieden grijpt, daar is geen CHRISTUS, maar des Vaders toorn, en de duivel is aanblazer. Want het rijk van CHRISTUS vertoont zich niet alzoo, maar in kracht, gelijk het voorbeeld der Apostelen van CHRISTUS bewijst, welke geen wraak leerden, maar lieten zich vervolgen en baden tot God; die gaf hun teekenen en groote wonderen, zoodat de volken in menigte hun bijvielen; alzoo magtig wies de Kerk van CHRISTUS dat zij bijna de aarde overschaduwde. Nu, wie is dan de verwoester derzelve? Ziet, doet de oogen regt open, het is middagklaar, en het moet aan den dag komen, want God wil het hebben om der leliën wille; dat is de hovaardij der geleerden.”

„Zegt ook (*) een kruid, bloem, boom tot den ander: „ge zijt zuur en donker, ik mag niet naast u staan?” Hebben zij niet allen ééne moeder, waaruit zij wassen, alzoo ook alle zielen uit ééne, alle menschen uit één? Waarom beroemen wij ons kinderen Gods te zijn, zoo wij toch onverstandiger zijn dan de bloemen en het kruid op het veld? Is het niet ook alzoo met ons, dat God Zijne wijsheid in ons openbaart? Even als Hij de tinctuur der in de aarde verborgen sappen *door* de aarde in schoone gewassen openbaart, alzoo ook in ons menschen; wij moeten er ons veeleer over verheugen en ons hartelijk verblijden, dat God Zijne wijsheid in ons zoo veelvuldig openbaart. Doch diegene rigt en veroordeelt op den goddeloozen weg, die alleen in hoogmoed loopt, om zich te laten zien,

(*) Zie UMBRETT S. 50. (uit hetzelfde geschrift.)

hij is de drijver te *Babel*, een draaijend rad, dat slechts twist aanblaast."

Nogmaals op eene andere plaats (*):

„Ik heb met de kinderen Gods wegens hunne ongelijke gaven geen twist; ik kan hen *in* mij allen vereenigen, ik ga met hen slechts tot het middelpunt, zoo heb ik de *probam* van alle dingen. (Merken wij het op, tot het middelpunt, tot den binnensten grond des menschen moeten wij doordringen, wanneer het geldt, zijn geloof te beoordeelen, tot het middelpunt, dat is de *proba* van alle dingen!)")

Verder (†):

„Eene bije zamelt toch uit vele bloemen honig bijeen; ofschoon menige bloem ook beter zij dan de andere, wat vraagt de bije daarnaar? Zij neemt wat haar dient; zou zij daarom haren angel in de bloemen steken, zoo zij het sap niet begeerde, gelijk de verachtelijke mensch doet? *Men strijdt om de basten*, en het edele sap dat ten leven dient, laat men staan."

„Lieve heeren en broeders (§), laat ons CHRISTUS de eere geven, en elkander onderling vriendelijk met beleefde woorden en onderrigt bejegenen; de een deele den ander zijne gaven in broederlijke liefde mede: want het zijn menigerlei inzigten en uitleggingen; zoo zij slechts van den zin van CHRISTUS uitgaan, staan zij allen in éénen grond."

„Wij moeten elkander wegens de ongelijke gaven niet vervolgen, doch veeleer in de liefde on-

(*) Theos. Sendbriefe 12 Br. § 43. UMBREIT S. 51.

(†) Uit denzelfden brief bij UMBREIT S. 56.

(§) Von der Gnadenwahl Cap. 13. UMBREIT S. 59.

der elkander ons verblijden, dat Gods wijsheid zoo onuitputtelijk is, en denken aan het toekomende, gelijk ons zoo wel geschieden moet, wanneer al die kennis *uit ééne* en *in ééne* ziel openbaar zal worden, dat wij alle Gods gaven erkennen en onze vreugde in elkander hebben zullen, en zich ieder over de gave des anderen verheugen zal, gelijk de schoone bloemen in hare onderscheidene kleuren en eigenschappen op de aarde naast elkander in *ééne* moeder zich verheugen."

Deze plaatsen, welke zich inderdaad op eenen toenmaals nog van ketterbloed gedrenkten grond als liefelijke bloemen uitzonderen en uit de verbolgen wolken van een' verduisterden theologischen hemel als vriendelijke sterren lichten, mogen ons wel eenig vertrouwen geven, om 's mans leer eenige opmerkzaamheid te schenken; en wanneer wij dan ook onder *zijne* gaven hier en daar iets vinden zullen, dat ons minder bevalt, zoo willen wij ook *hier* zijne vermaning niet vergeten — » tot het middelpunt door te dringen."

Dat JAKOB BÖHM aan het uitwendig toestel der theologische geleerdheid minder waarde hechten moest, dewijl hij juist *daarin* eene bron van onverdraagzaamheid zag, kunnen wij hem bij de treurige ervaringen, welke hij ten opzichte van de regtzinnigen van zijnen tijd verkregen had, niet ten kwade duiden, schoon hij ook somwijlen, gelijk de meesten, die door de kracht van eigen genie zich verheven hebben, het gewigt der wetenschap te diep verlagen mogt. Daarmede ging ook de geringe waarde gepaard, welke hij in het gemeen aan de *letter* hechte, waarom hij, even als SCHWENKFELD, WEIGEL en andere Mystieken, insgelijks het

inwendige woord boven het *uitwendige* stelde en zich bij gelegenheid zeer sterk omtrent diegenen uitdrukte, welke meenden, uit boeken, al ware het ook uit het Bijbelboek zelf, de Godzaligheid te kunnen leeren. »Het is niet genoeg,» zegt hij (*), »dat gij alle boeken van buiten leert, en wanneer gij jaar en dag bezig waart en alle schriften laast en die zoowel als den Bijbel van buiten kondet, zoo zijt gij daardoor niets beter voor God, dan een varkensdrijver, welke dien tijd de zwijnen gehoed heeft, of een arme gevangene in de duisternis, die het daglicht gedurende dien tijd niet gezien heeft.»

Op eene andere plaats (†) heet het :

»Of nu ook de rede (§) al roept: Schrift en letter hier! zoo is toch de uitwendige letter alleen niet genoeg tot de kennis; ofschoon zij ook aanleiding geeft en den grond legt; ook moet de *levendige* letter, welke Gods zelfstandig uitgesproken woord en wezen is, in de geleidster van het uitgesproken woord in den mensch zelven geopend en gelezen worden, waarin de Heilige Geest de lezer en de openbaarder zelf is.»

Even als WEIGEL, onderscheidt ook BÖHM overal het *historische* van het *inwendige* Christendom; en het eerste heeft slechts gewigt, wanneer het zich in het laatste herhaalt. »Het rijk van CHRISTUS,» zegt hij (**), »wies niet alleen in de kracht, maar

(*) *Vom dreifachen Leben des Menschen* Cap. 7. UMBREIT S. 53.

(†) *Von der Geburt und Bezeichnung aller Wesen.* UMBREIT S. 66,

(§) Onder *rede* kan BÖHM hier niet het speculative vermogen verstaan, maar (gelijk uit den zamenhang blijkt) de doode, werktuiglijke geleerdheid, het verstandig positivisme.

(**) *Von den drei Principien* Cap. 26. UMBREIT S. 42 en 43.

meestendeels in de historiën...., en als nu de historische Christenheid nevens den regten Christen wies, zoo was de schepter alleen in de hand der geleerden, *die* verhieven zich en maakten zich magtig, en de eenvoudige gaf hun in alles gelijk." In zijnen ijver tegen deze bloote historische toepassing van het Christendom en tegen het geloof op gezag laat hij zich dan geheel en al tot harde beweringen vervoeren, die niet altijd tot de door hem aangeprezene verdraagzaamheid stemden, en met de uitdrukking „schijnheilige priesters, Baalspriesters," waarmede hij de dienaars der zichtbare Kerk aanduidde, en waarbij hij zeker het allernaast mannen als den hoofdpastor RICHTER op het oog mogt hebben, moest hij ook menigen waardigen man krenken en zijne werkzaamheid beneden hare waarde vernederen. Zoo miskende hij b. v. geheel en al de wijze beperking der menschelijke nieuwsgierigheid van den kant van naauwgezette en bescheidene Godgeleerden, die den geest van haarkloverij beteugelden, door te beweren, dat Gods wezen ondoorgrondelijk is. Hij zag daarin slechts strafbare traagheid en dofheid van geest. „Onze *Theologi*," zegt hij (†), „stellen er zich met handen en voeten, ja met alle magt, met vervolging en smaden tegen, dat men niet tot in den diepsten grond zal navorschen, wat God zij, dat men niet omtrent de Godheid zal haarkloven en navorschen. Zoo ik in goed Duitsch daarvan zal spreken, wat is het toch? Slijk en vuilnis is het, dat men voor den duivel verbergt en de boosheid des duivels in den mensch waarmede hij besmet is

(*) *Von den Principien des göttlichen Wesens* Cap. 3. UNBREIT S. 63.

bedekt, dat men beide, den Duivel, den toorn Gods en de ontaarde booze *bestia* in den mensch niet kent." Doch BÖHM verwisselt hier opentlijk, gelijk alle Mystieken en speculative hoofden van zijne soort, de eigenlijke practische kennis aangaande God, zooals zij ons door Schrift en geweten gegeven is, en zooals zij alleen tot de kennis des heils dienstig is, met dat nieuwsgierig weten om te willen weten, hetwelk den mensch zoo dikwijls in plaats van tot waren ootmoed van geest tot een' aangematigden hoogmoed voert. Dit gebrek aan bescheidenheid en echte wijsbegeerte bragt hem juist in de leer aangaande God tot dergelijke dwalingen, als wij reeds bij PARACELSUS en WEIGEL hebben leeren kennen; d. i. ook *hij* naderde aan het Pantheismus, terwijl hij (hetwelk hem altijd als verdienste mag toegerekend worden,) tegenover eene doode, werktuigelijke opvatting der Goddelijke dingen een dieper en levendiger begrip trachtte vast te stellen.

Tegen het gewone begrip, namelijk hetwelk God *buiten* de wereld, hoog boven de sterren zoekt, stelde BÖHM overal dat begrip over, hetwelk God in het *inwendige* wedervindt, en deze God *in* ons was hem de hoofzaak. Hooren wij hem zelven (*).

„Gij moogt niet zeggen: waar is God? Hoor gij blind mensch, gij leeft in God, en God is in u; en zoo gij heilig leeft, zoo zijt gij zelf God; waar gij slechts heen ziet, daar is God." De woorden: „zoo zijt gij zelf God," zijn nu voorzeker voor verkeerde uitlegging vatbaar, en wij merken het wel, hoe noodig bij alle achting voor de mystieke

(*) *Aurora* Cap. 22. § 46.

diepzinnigheid van BÖHM de behoedzaamheid in de waardering zijner Schriften zij. — Wijders vaart hij voort: » Wanneer gij de diepte tusschen sterren en aarde aanziet, wilt gij zeggen: dat is niet God, of hier is niet God? O gij arm bedorven mensch, laat ■ onderwijzen; want in de diepte boven de aarde, waar gij niets ziet en erkent en zegt: daar is niets — aldaar is echter de lichteilige God in zijne drievuldigheid, en wordt aldaar geboren, gelijk in den hoogen hemel boven deze wereld.”

Op eene andere plaats heet het (*):

» God is in den hemel, en de hemel is in den mensch, doch wil de mensch in den hemel zijn, zoo moet de hemel in den mensch openbaar worden.”

En weder op eene andere plaats (†):

» Zoo wij nu onze gemoederen willen verheffen en naar den hemel zoeken, waar God in woont, zoo kunnen wij niet zeggen, dat God alleen boven de sterren woont, en alzoo een bolwerk om zich heeft gesloten, waar niemand inkomt, ten ware het hem werd opengedaan, welke gedachte de menschen schier zinneloos maakt; doch wij kunnen ook niet zeggen, gelijk sommige meenen, dat God de Vader met den Zoon alzoo in den boven ingesloten hemel met de engelen is, en alzoo hier in deze wereld slechts met den Heiligen Geest regeert, welke van den Vader en den Zoon uitgaat. Al deze gedachten hebben nog geene regte kennis aangaande God; want alzoo ware God verdeeld

(*) Theos. Sendbr. 12 Br. UMBREIT S. 57.

(†) Von den drei Principien Cap. 7. UMBREIT S. 72.

en ware bevattelijk gelijk aan de zon, welke hoog boven ons zweeft, en haar kracht en licht tot ons uitschiet, dat alzoo de geheele diepte licht wordt en overal werkt (*)."

Wij hebben te voren eene plaats aangevoerd, waarin BÖHM den mensch zelven *God* noemt, wanneer hij van het Goddelijk leven doordrongen is. Op andere plaatsen tracht hij echter dat misverstand weg te nemen en zich van het verwijt van Pantheïsmus of van gelijkstelling van God en schepsel te zuiveren (†).

»Men moet altijd,» zegt hij, »de menschheid en de Godheid onderscheiden en den menschen wil van Gods wil. . . . Wij zijn wel Zijne lieve kinderen, maar uit het Iets voortgebracht . . , een ieder taste in zijnen boezem en beschouwe toch zich zelven, wat hij zij, en denke toch niet, dat hij aan God gelijk zij of dat hij God zelf zij: eene *Openbaring Gods* zijn wij wel, als het instrument zijner harmonie, wij zijn zijne fluiten, waardoor Hij speelt.» — Men moet zich in het gemeen wachten, (zoo komt het mij ten minste voor) eene doorgaande zamenhang in de schriften der Mystieken te zoeken. Juist dewijl zij de woorden niet afwegen en zich menigmaal van beelden bedienen, gebeurt het hun ook, dat zij aan eene uitdrukking nu eens meer dan weder minder hechten. Alles is op den onmiddellijken indruk, op verbeelding en gevoel berekend, van daar het treffende, het verrasschende hunner beweringen, het-

(*) Vergel. ook 177 Fragen von göttlicher Offenbarung, UMBREIT S. 77.

(†) *Von dem Irrthum den Secten Stiefels und Meths* bij UMBREIT, S. 81, 82.

welk dikwijls juist door de schijnbare tegenstrijdigheid een spoorslag voor den onderzoekenden geest in zich sluit om verder door te dringen en de tegenstrijdigheid op te heffen. — Te allen tijde heeft deze gloeiende, flikkerende en ontvlammen-mende schrijfwijze, gelijk zij ook heden weder bij velen in gebruik wil komen, hare liefhebbers gevonden, gelijk ja ook de verwende gehemelten de gekruide spijzen boven den eenvoudigen mondkost den voorrang geven. Maar gelijk men na eenige verzadiging van gene gaarne weder tot dezen terugkeert, zoo moge ook in de aangelegenheden des geestes de duidelijke, beraden taal, wanneer zij slechts van de regte uitdrukking des gevoels vergezeld gaat, op den duur eenen rijker en gewisser zegen stichten. Doch dit moet ons niet terughouden, om het goede te erkennen, dat de Mystiek in haren tijd uitgewerkt heeft, des te meer, daar door *haar* voornamelijk de weg gebaad werd, waarop wij dan ook weder eene meer beraden leer aangaande God met den kandelaar des heils en den palm des vredes zullen zien binnentreden.

ZESTIENDE VOORLEZING.

NOG IETS OVER BÖHM EN ZIJNE SCHRIFTEN. JOHAN ARND EN HET
WARE CHRISTENDOM.

Er blijft ons in de tegenwoordige zamenkomst nog het een en ander van de leer van JAKOB BÖHM te beschouwen over, met wiens persoon wij ons in de vorige bekend gemaakt hebben. Het zoude ons te ver heên voeren, om eene volledige schets van zijn mystiek leerstelsel te geven, veel daarin zou ons ook onverstaanbaar zijn, en ik vertrouw mij noch de geschiktheid toe, noch matig mij de roeping aan, om de uitlegger van geheimzinnige teekenen te worden, waarmede hij op de eene plaats de diepere inzichten zijns geestes, op de andere weder zijne wonderlijke droomen en invallen op eene veelligt hem zelven niet altijd verstaanbare wijze deed kennen. Wij kunnen zijne natuurkundige dwalingen, zijne fabelachtige natuurbeelden, zijne Paracelsische verbeeldingsprongen in het geestenrijk, zijne berekeningen omtrent de metalen en sterren met het geheele wonderlijke toestel derzelven gerust ter zijde laten liggen, en ons alleen aan datgene houden, wat met het Christelijk leven in het ge-

meen en de Protestantsche Godgeleerdheid van den toenmaligen tijd in het bijzonder in naauwer verband staat. In dit opzigt hebben wij bereids in de vorige bijeenkomst een' man in hem leeren kennen, die door zijne vrijzinnige denkbeelden omtrent de verscheidenheid der Godsdienstige denkwijzen en door de daaruit voortvloeiende verdraagzaamheid zich boven de meesten zijner tijdgenooten verhef en van deze zijde het Protestantismus eere aandeed. Ook daarin heeft hij zich aan ons den Protestantschen geest waardig getoond, dat hij elk uitwendig gezag van zich wees en boven de bloote letter tot geestelijke opvatting der geloofswaarheden zich trachtte te verheffen.

Aan den anderen kant voorzeker mogen wij ons ook het gevaar niet verbergen, waarin hij bij dit streven geraakte, dewijl hij, bij het gebrek aan beschaving en aanleiding, een' veiligen leidsman miste en zoo somwijlen in het vertrouwen op de stoute vlugt van zijnen geest tot beweringen verviel, waarvan hij zelf weder op andere oogenblikken terugkeerde. Zoo hebben hem velen van *Pantheïsmus*, dat is van eene gelijkstelling van God en natuur beschuldigd, waardoor de Schepper in het schepsel verlaagd en zijne persoonlijke zelfstandigheid in de waagschaal gesteld wordt. Doch wij hebben gezien, hoe hij zich tegen dit verwijt wist te verdedigen, en wij mogen ook werkelijk niet gelooven, dat het ooit zijn oogmerk was, het onderscheid tusschen God en de wereld geheel en al weg te nemen; veeleer wilde hij — en dat met regt — den levenden God niet uit Zijne schepping verbannen, hij wilde Hem niet, gelijk de kunstenaar, die buiten zijn werk staat, slechts van boven

ledig laten toezien, zonder levendig in de schepselen te werken. Deze laatste voorstelling is inderdaad eene doode voorstelling aangaande God, hoe algemeen zij ook is (*), en wij behoeven ons daarom niet te verwonderen, wanneer diegenen welke haar huldigen, terstond met de beschuldiging van Pantheïsmus bij de hand zijn, zoodra iemand God ook *in* de wereld zoekt en niet bloot *boven* dezelve. In de oogen van deze voorzigtige en bekrompene lieden zoude ook de Apostel PAULUS een Pantheïst geweest zijn, wanneer hij zegt: „In Hem leven wij, bewegen wij ons, en zijn wij,” en de Apostel JOHANNES, wanneer hij zegt: „Die in de liefde blijft, blijft in God en God in hem.”

Doch het juiste, waartoe ook de Bijbel ons aanleiding geeft, is, dat wij beide erkennen, een hoogst wezen, hetwelk zelfstandig *boven* de wereld regeert (zoover in geestelijke en Goddelijke dingen van een „boven” kan gesproken worden), doch hetwelk ook weder *in* de wereld zich levendig openbaart, en zoowel uit den daauwdroppel en den bloemkelk als uit den sterrenhemel tot ons spreekt. Even zoo is het in het geestelijke en zedelijke. Er is een hoogste, zelfstandige wil *boven* ons, die zich aan ons als de heilige wil van den oppersten wetgever en regter aankondigt, en die in het geschreven Woord en in de geschiedenis der menscheit tot ons spreekt. Maar dezelfde God, die *boven* ons regeert, onze lotgevallen bestuurt, en ons van buiten zijnen wil openbaart, die woont ook *in* ons, en wij hebben (ook volgens de uitspraak der

(*) Men noemt dezelve in tegenstelling van de Pantheïstische de Deïstische.

Schrift) deel aan Zijn wezen : „want wij zijn van Goddelijk geslacht.”

Wanneer nu het Mysticismus een verwijt gedaan moet worden , zoo is het voorzeker dit , dat de Mystieken eenzijdig slechts den God , die *in* ons is , verheffen en daarvoor de andere zijde veronachtzamen. Doch voor ons Godsdienstig en zedelijk leven zijn beide beschouwingswijzen gewigtig. Aan den eenen kant is het de *afstand* tusschen God en ons , die ons tot ootmoedige aanbidding van Zijn wezen leidt ; aan den anderen kant is het het gevoel der *gemeenschap* met Hem , dat ons in edelen trots boven ons zelve , boven de beperktheid van ons eindig aanzijn verheft , en ons vertrouwen inboezemt ten opzichte van de zegepraal des geestes over het vleesch , der eeuwige denkbeelden over de tijdelijke vormen van dezelve.

Met de vraag omtrent de betrekking van God tot de wereld staat eene andere oude vraag in verband , waarmede zich de wijzen van alle eeuwen , doch waarmede zich inzonderheid ook de Gnostieken in de vroegere tijden des Christendoms , de Mystieken in de latere tijden bezig hielden , en welke de menschelijke geest nog nooit volkomen opgelost heeft , ik bedoel de vraag naar den *oorsprong van het kwaad* , van het gebrekkige en onvolkomene in de wereld. God zelve tot de oorzaak van het kwaad te maken , strijdt tegen ons gevoel , en duidelijk genoeg herinnert ons voortdurend ons geweten de eigen schuld des menschen. Doch voorzeker werpt dan het verstand weder de vraag op , hoe God het konde toelaten , dat de door Hem regt geschapen mensch in de zonde vallen kon ? en daaruit ontstaat allerlei verlegenheid. Wil men de schuld op een ander boos we-

zen buiten ons, iets op den duivel werpen, zoo strekt men die vraag slechts verder uit, daar het dan weder onbegrijpelijk is, hoe God den duivel konde laten vallen, daar hij te voren een engel des lichts was? En zoo draait men ten laatste altijd in eenen cirkel rond.

Het Bijbelsche Christendom laat zich met deze vragen niet in. Het verzekert den mensch, dat van God, als de bron alles goeds, bij wien geen wisseling is van licht en duisternis, slechts goede gaven komen, dat Hij, zelf onverzoekbaar tot het kwaad, ook geen verzoeker tot het kwaad is, maar dat de mensch verzocht wordt door zijne eigene begeerlijkheid. (Jac. I: 13, 14.) Het verzekert ons, dat de inhoud der schepping in zich zelven goed is en slechts in kwaad verandert door het misbruik, doch dat dengenen, die God liefhebben, alle dingen medewerken ten goede (Rom. VIII: 28.) Het leert ons in het geloof ons boven de onvolkomenheden dezer wereld te verheffen, terwijl het ons duidelijk verzekert, dat alle jammeren dezer wereld niet te waarden zijn met de heerlijkheid, die eens aan ons zal openbaar worden. Met **CHRISTUS**, die de wereld overwonnen en de onsterfelijkheid aan het licht gebragt heeft door Zijn Evangelie, zal de Christen het kwaad in de wereld eveneens leeren overwinnen en reeds hier over dood en hel zegepralen.

Maar met deze eenvoudige practische waarheden vergenoegde zich de menschelijke wijsheid niet, welke altijd weder zich verstoutte naar de verwijderde en laatste oorzaken te vragen, in plaats van de naaste oorzaken door aanwending van de daartoe geschikte, door God zelven ons aangebodene

middelen uit den weg te ruimen. Zoo kwamen reeds de Manichaeërs in de oudste tijden van het Christendom op de gedachten, dat zich nevens God, als het goede grondwezen, nog een ander boos grondwezen bevindt, en dat alzoo twee tegenovergestelde vijandelijke magten elkander de heerschappij der wereld betwisten. Doch zij overwogen niet, dat door de aanneming van een boos grondwezen de almacht Gods beperkt, ja zijne *éénheid* opgeheven werd, dewijl daardoor als het ware twee Goden ontstaan, een booze en een goede God, waarvan de een de ander beperkt. De Manichaeïsche dwaling werd door de Kerk verworpen, doch door onderscheidene sekten der middeleeuwen weder vernieuwd, en ook later waren het niet zelden de Mystieken, welke deze tweetheid van beginselen weder aannamen.

Ook JAKOB BÖHM is niet verre van dit begrip. Terwijl hij de wereld beschouwt, vindt hij in dezelfde eene eeuwige tegenstrijdigheid van krachten, welke in alles uitkomt, in de levenlooze natuur, zoowel als in de met leven bezielde, in de menschen-wereld zoowel als in het geestenrijk, en welke slechts aan de uiterste grenzen van het rijk des lichts en van het rijk der duisternis zich scheidt.

„Er is niets in de natuur,” zegt hij (*), „waar geen goed en kwaad in is, het woelt en leeft alles in deze tweevoudige beweging, het zij wat het wille, uitgenomen de heilige engelen en de grimmige duivelen: want die hebben hun besluit genomen.” Deze tegenstelling van licht en duisternis, van zoet en zuur, van zachtheid en grimmigheid verklaart hij zich nu door onderscheidene vermen-

(*) *Aurora* Cap. 2. § 5. (S. 30.)

ging van eigenschappen en door den invloed der sterren. Al deze tegenstellingen rusten vereenigd in God. Ook het kwaad is oorspronkelijk in God, doch niet als een kwaad; het wordt eerst kwaad door den afval. Zoo is in God (*) de „bittere eigenschap” ook voorhanden, zoowel als de zoete, doch niet op dezelfde wijze, als in den mensch de gal. In hem is de bron des toorns, doch de toorn Gods is als Goddelijke ernst en gestrengheid, niet als menschelijke toorn op te vatten. Dat in het Goddelijke wezen reeds die tegenstellingen te vinden zijn, welke ook in de wereld van elkander afgezonderd voorkomen, dat wijst BÖHM, wel niet zonder scherpzinnigheid, maar ook niet zonder willekeur in de Christelijke leer aangaande de drie-eenheid van het Goddelijke wezen aan. In God den Vader openbaart zich het ernstige en gestrengge, in den Zoon het vriendelijke en liefelijke, en de Geest is het, in welken de tegenstelling van beiden zich weder vereffent. Maar met deze wijsgeerige verklaring der drieheid van het Goddelijke wezen, waarin men bezwaarlijk de eenvoudige Bijbelsche leer aangaande Vader, Zoon en Geest zal wedervinden, vergenoegde hij zich niet; doch hij strekte zijne denkbeelden nog verder uit door het mystiek zevental van „brongeesten,” die uit Gods wezen voortkomen en van welke de onderscheidene „eigenschappen” uitvloeijen, enz. met welke theoriën hij steeds verder over het in den Bijbel geopenbaarde heen stapt en zoo ook steeds meer van de practische waarheid der heilzame leer aangaan de God zich verwijdert.

(*) *Aurora* Cap. 2. § 40.

Inzonderheid houdt hem de afval van den boozen geest bezig, dien hij als den koning LUCIFER aanduidt. Ook hierin waagt zich BÖHM op een wijd gebied van bespiegeling. Doch wat is daarvan anders het gevolg, dan dat hij het booze grondwezen uit het wezen Gods zich laat voortarbereiden en als het ware den eenen God tegen den anderen laat strijden; en met dezen onbehagelijken strijd zou het raadsel van het ontstaan eener zichtbare wereld, het raadsel der schepping opgelost zijn? Wien overvalt niet een onaangenaam gevoel, wanneer hij zich naar BÖHMS mystiek gevoelen omtrent de wereld, de schepping niet meer als een werk van den goeden God alleen, maar als een voortbrengsel van den strijd tusschen het goede en het booze grondwezen denken moet? » Wanneer gij de zon en de sterren aanschouwt, » zegt BÖHM (*), » zoo moet gij niet denken, dat is de heilige en reine God . . . , maar zij zijn de ontstoken strenge geboorte van zijn ligchaam, waar liefde en toorn met elkander worstelen. » Ja, de sterren zijn bij hem juist daaruit ontstaan, dat de duivel het huis Gods aangestoken heeft, zij zijn het afschijnsel van dat toornvuur Gods, hetwelk tot aan het einde der wereld gloeit en de hemelsche lichamen in onrustige beweging rondwentelt. Even zoo is al het bittere, al het duistere, koude, al het scherpe, ruwe en harde in de natuur, al het vergiftige en walgelijke een uitbroeisel van den Satan. — Slangen, padden, vliegen, enz. behooren tot het rijk van den duivel. Donder, bliksem en hagel zijn helsche magten. — Hoe zeer door zulk eene meer

(*) *Aurora* Cap. 24. § 64. Vergel. BAUR, *Gnosis* S. 578.

phantastische dan gemoedelijke natuurbeschouwing het Christelijk gevoelen omtrent de wereld verhindert en de stemming des harten verdijsterd werd, is ligt te begrijpen. De Christen moet toch den blik blijde tot de sterren verheffen, hij moet ook in het onweder den Vader erkennen, die alles ten beste bestuurt, en geen schepsel moet hij als onrein verachten, want »de aarde is des Heeren en wat daarin is."

Wenden wij ons van deze schaduwzijde van BÖHMS Mysticismus af, en laat ons daarentegen hem in zijne dichterlijke taal het leven der engelen beschrijven, hetwelk hij ten minste ons met even liefelijke kleuren weet af te malen, als hij het rijk des Satans met zwarte tinten afschildert (*). »Waarmede zal ik nu de Engelen vergelijken? Met de kleine kinderen wil ik ze regelmatig vergelijken, die in de maand Mei, wanneer de schoone roosjes bloeijen, met elkander naar de schoone bloempjes gaan en dezelve afplukken, en fijne kransjes daarvan maken, en die in hunne handen dragen en zich verlustigen en gedurig van de onderscheidene gedaante der schoone bloemen spreken... en wanneer zij te huis komen, zoo toonen zij dézelve aan de ouders en verheugen zich, waarop dan de ouders eene gelijke vreugde aan de kinderen hebben, en zich met hen verheugen. Alzoo doen ook de heilige engelen in den hemel, die nemen elkander bij de hand en wandelen in de schoone Mei des hemels, en spreken van de liefelijke en schoone gewassen in de hemelsche heerlijkheid, en eten de bevallige vruchten Gods en gebruiken de schoone

(*) *Aurora* Cap. 12, § 31.

hemelbloempjes tot hun spel, en maken daarvan schoone kransjes en verlustigen zich in de schoone Mei Gods. Daar is niets dan een hartelijk liefhebben, eene zachte liefde, een vriendelijk gesprek, een minzaam zamenwonen, daar de een steeds zijnen lust aan den anderen ziet en den ander eert. Zij weten van geene boosheid of list of bedrog, maar de Goddelijke vruchten en liefelijkheid zijn hun allen gemeen; de een mag ze gebruiken, gelijk de ander; daar is geen afgunst, geen afkeer, maar hunne harten zijn in liefde verbonden. Daaraan heeft nu de Godheid haar hoogste welgevallen, gelijk de ouders aan de kinderen, dat zich hare lieve kinderen in den hemel zoo vriendelijk en wel gedragen: want de Godheid in zich zelve speelt ook alzo, een brongeest in den ander." — Gewis verdient deze plaats ook ten opzichte van de taal hare opmerkzaamheid, daar zich in dezelve aan ons de dichterlijke zijde van БѢЛЫЙ naast de bespiegelende op eene zoo voordeelige wijze ver- toont, dat wij ons bijna meer tot gene dan tot deze heengetrokken gevoelen (*). Doch laat ons zijn leerstelsel nog wat verder vervolgen. Wanneer de engelen alleen het goede, de duivelen alleen het kwade daarstellen, zoo is daarentegen in

(*) In dit opzigt kan ik slechts den wensch ondersteunen, dien de diep gemoedelijke dichter GUSTAAF SCHWAR (in de Rec. von Wullen, *Heidellb. Jahrb.* Dec. 1836.) uitgesproken heeft, dat ons spoedig, zonder БѢЛЫЙ'S leerstelsel in aanmerking te nemen, eene *dichterlijke* bloemlezing uit zijne werken mogt gegeven worden, daar dit uittreksel veelligt (ja gewis!) nog rijker zijn zoude, dan de wijsgeerige gedeelten van zijn leerstelsel. »Dit zoude velen een genot bereiden, voor wie БѢЛЫЙ'S afgetrokkenheden ontoegankelijk zijn, doch zijne *beelden* verkwikking en voedsel voor den geest waren."

den *mensch* voortdurend dezelfde strijd van het goede en kwade, welke in de geheele schepping is; en hier toent nu BÖHM, hoe de taak van den mensch juist daarin bestaat, om zich los te maken van de blinde magt der natuur, en met den Goddelijken levensgeest zich te vereenigen. Ook hieromtrent drukt hij zich in beelden uit. Het Goddelijke evenbeeld in den mensch vergelijkt hij met eene reine maagd, en brengt daarmede de verlossing door CHRISTUS, als den Zoon der maagd, in verband. — Wij weten reeds uit de vorige bijeenkomst, hoe weinig BÖHM van het bloot historisch Christendom hield, wanneer hetzelfde slechts als eene uitwendige daadzaak opgevat en niet als eene eeuwig herhalende *inwendige* geschiedenis der menschelijke toestanden begrepen wordt (*). Nog altijd moet zoo doende CHRISTUS in ons geboren worden door de maagd, nog altijd in ons sterven, nog altijd in ons opstaan en Zijne hemelvaart nog altijd in ons plaats hebben. Hierin sluit hij zich geheel aan WEIGEL aan, en verzet zich even gestreng als deze tegen al diegenen, welke op de eenmaal plaats gehad hebbende verlossing door CHRISTUS zich verlatende, geene inwendige boetvaardigheid meer gelooven noodig te hebben. » Het schijnheilig *Babel* (†) (zoo noemt hij niet alleen de Catholieke, maar ook de toenmalige Luthersche Kerk) leert thans: onze werken verdienen niets, CHRISTUS heeft ons van den dood en de hel verlost, wij moeten het slechts gelooven, zoo worden wij geregtvaard-

(*) Dat van daar slechts nog ééne schrede bestaat tot de onlangs veel besprokene mythische opvatting van het leven van JESUS, is klaar.

(†) *Von der Menschwerdung JESU CHRISTI*, 2 Th. Cap. 7 § 15. Vergel. Umbreit, S. 51.

digd. Hoor, *Babel*, de dienaar, die den wil zijns Heeren weet en dien niet doet, moet veel slagen ontvangen. Een weten zonder doen is even als een vuur, dat gloeit en door vochtigheid niet kan branden. Wilt gij, dat uw Goddelijk geloofsvuur branden zal, zoo moet gij het aanblazen en uit het nat des duivels en der wereld trekken, gij moet in het leven van *CHRISTUS ingaan*; wilt gij zijn kind worden, zoo moet gij in zijn huis ingaan en zijn werk verrigten, of gij zijt buiten en een huichelaar, die den naam Gods ten onnutte voert; anders leert gij, anders doet gij, en betuigt alzoo, dat Gods oordeel regt over u zij. Of wat welgevallen heeft God aan uw weten, daar gij een geveinsde blijft? Meent gij, dat Hij uwe huichelarij aanneemt, wanneer gij tot Hem roept: Heer, geef mij een sterk geloof aan de verdienste van Uwen Zoon *CHRISTUS*, dat ik het van harte geleove, dat Hij voor mijne zonde heeft genoeg gedaan! — Meent gij dat dit genoeg zij? o hoor, neen! gij moet in *CHRISTUS* lijden en sterven ingaan en uit Zijnen dood op nieuw geboren worden, gij moet een lid *met* en *in* Hem worden; gij moet den ouden *ADAM* steeds kruisigen en altijd aan *CHRISTUS* kruis hangen, en moet een gehoorzaam kind worden, dat altijd hoort, wat de vader zegt, en altijd hetzelfde gaarne willen doen. In het *doen* moet gij ingaan, anders zijt gij een masker zonder leven, gij moet met God goede werken der liefde jegens uwe naasten werken, uw geloof steeds oefenen, en altijd bereid zijn tot de stem des Heeren, wanneer Hij u beveelt uit den ouden pels over te gaan in het reine kleed. Zie, ofschoon gij op dezen weg wandelt, zoo zult gij echter nog zwakheid genoeg en te veel aan u ge-

voelen, gij zult nog te veel kwaads werken (*); *want wij hebben een boozen gast in ons geherbergd*; het is niet genoeg zich daaromtrent te troosten, maar tegen denzelven te kampen, te strijden, hem steeds te dooden en te overwinnen; hij is zonder dat altijd te sterk en wil het opperbestuur hebben. — CHRISTUS heeft wel *voor* ons en *in* ons den dood verbroken en den weg tot God gebaad; doch wat helpt het mij, dat ik mij dit getrooste, en zulks leere weten, doch in den duisteren toorn blijve opgesloten liggen, aan de keten des duivels gevangen. Ik moet in denzelfden weg ingaan, en in dezelfde straat wandelen, als een pelgrim, die uit den dood naar het leven wandelt.

Op eene andere plaats zegt hij (†):

» De mantel met het lijden en de genoegdoening van CHRISTUS, waarmede men thans den mensch bedekt, zal menigeen tot een strik en helsch vuur worden, dat men zich alzoo slechts met CHRISTUS genoegdoening wil kittelen en den geveinsde wil behouden.

De wedergeboorte was bij JAKOB BÖHM het hoogste in het Christendom; een geheiligd, gelouterd, met God verzoend gemoed, *dat* ging bij hem boven alles, en daarin had ook vooral die verdraagzaamheid haren grond, welke wij in onze vorige zamenkomst in hem geroemd hebben.

» Niet alleen om de wetenschap moeten wij twisten (§), maar een nieuw mensch worden, die in gerechtigheid en heiligheid in God leeft. Men moet

(*) Inderdaad sluit de regte deugsijver nimmer den ootmoed uit, hetwelk de eenzijdige geloofsijveraars moesten bedenken.

(†) Theos. Sendbriefe 12 Br. § 61—64. UMBREIT S. 56.

(§) Ibid. UMBREIT S. 56, 57.

den bedrieger uitdrijven en CHRISTUS aandoen, als dan zijn wij in CHRISTUS, en met CHRISTUS in zijn dood begraven, en staan met CHRISTUS op en leven eeuwig in hem. *Wat moet ik dan lang over datgene twisten, hetwelk ik zelf ben?* "

„Men vindt (*) de nieuwe wedergeboorte en den edelen steen niet in den strijd, ook in geen wijs vernuft; gij moet alles, wat in deze wereld is, het zij zoo schitterend als het wil, laten varen in u zelven ingaan en slechts uwe zonde, waarin gij gevangen zijt, te zamen op een hoop rapen en in de barmhartigheid Gods werpen en tot God vlieden, en Hem om vergeving bidden en om verlichting Zijns Geestes."

„Niet lang redetwisten, slechts *ernst*: want de hemel moet bersten, en de hel sidderen, en het geschiedt ook."

Alzoo hebben wij de hoofdzakelijkste gedachten van BÖHM, zoover zij het Christelijk Godsdiens-tige leven betreffen, in weinige trekken leeren kennen, en er blijft ons alleen nog over, de tot hiertoe verstrooide oordeelvellingen, welke wij over hem gemaakt mogen hebben, in eens te zamen te vatten.

Het konde mijn oogmerk niet zijn, de studie van dezen man en van zijne schriften in *diën* graad weder te willen opwekken, zooals eenigen door overdreven loftuiting van zijne diepzinnigheid van geest en overvloed van denkbeelden, het schijnen ten oogmerk te hebben. In dit geval zoude ik eer in plaats van uittreksels op hem zelven gewezen hebben. Doch ik ben overtuigd, dat eene zamen-

(*) *Vom dreifachen Leben* Cap. 7. UMBREIT S. 55.

hangende studie van BÖHMs werken slechts den-
nen van eenig nut en voordeel zijn kan, die in de
geschiedenis der wijsbegeerte en der taal dieper
ingewijd, en met de noodige scherpzinnigheid van
geest toegerust is, om het ware van het valsche
te onderscheiden. Nog veel minder kan ik mij
daarom voorstellen, dat door de verbreiding van
deze en dergelijke schriften voor echte volksbescha-
ving, gelijk onze tijd ze behoeft, iets heilzaams
zou kunnen gewonnen worden. Daartoe zijn an-
dere, verstaanbaarder en, ik mag wel zeggen,
betere schriften voorhanden. Doch zoo min ik de
Theosophie van BÖHM onvoorwaardelijk mag aan-
bevelen, dewijl nevens de stichting, welke zij ver-
oorzaken mag, ook veel onduidelijkheid en eene
valsche nieuwsgierigheid ten koste van het prac-
tisch Christendom bevorderd wordt, even zoo min
en nog minder kan ik mij aan het oordeel van die-
genen aansluiten, welke met hoogmoed op den
schoenmaker van *Görlitz* nederziende hunne schou-
ders ophalen en hem met zijnen geheelen aanhang
naar het dolhuis verwijzen. Wie zou dit ook na
het tot hiertoe medegedeelde nog doen willen, zon-
der zich aan eene opentlijke zonde schuldig te ma-
ken? Gewis, BÖHM had een diepzinnigen geest en
een rijk, van God vervuld gemoed. Zijn Chris-
tendom was levendig, zijn wandel rein, en reeds
daarom neemt hij eene niet geringe plaats in de
geschiedenis van het Godsdienstig denken en leven
in, vooral in een' tijd, welke zooveel dorre strui-
ken op den theologischen grond deed ontspruiten.
Doch met zijne geheele verschijning behoort hij
toch meer juist tot dezen zijnen tijd, en kan al-
leen uit denzelven geheel begrepen worden. Zoo

behoefde het meeste van datgene, wat hij ons na-
liet, eene ontkleeding en zifting, wanneer het den
smaak van den tegenwoordigen tijd bevredigen en
den geest onder alle betrekkingen een blijvend
voedsel geven zoude. Zulk eene voor den tijd ge-
schikte bearbeiding van zijne en dergelijke schrif-
ten ten behoeve der Christelijke opbouwning konde
voorzeker zegen stichten, wanneer dezelve met den
regten zin, met het regte gevoel en geschiktheid
ondernomen werd. Daarbij moest het bloot spe-
culative, het problematische vermeden en slechts
datgene op den voorgrond gesteld worden, wat
meer onmiddellijke uitdrukking van het vroom ge-
voel en openbaring der inwendige ervaring is.

Wij verlaten nu het eigenlijk gebied der Mystie-
ken, en gaan andere verschijningen in de Prote-
stantsche Kerk beschouwen, welke wel met de
zoo even beschouwde eenige overeenkomst hebben,
doch echter niet geheel tot dezelfde categorie be-
hooren.

De overgang van de mystieke Godgeleerdheid tot
eene levendige en stichtelijke Godsdienstleer is schier
onmerkbaar, en de grensscheiding tusschen beiden
laat zich moeilijk bepalen. Reeds in de tijden
vóór de Hervorming kan men echter de eigenlijke
Mystieken, als TAULER, SUSO, RUISBROECK onder-
scheiden van eenen THOMAS À KEMPIS, die zich wel
is waar nog in onderscheidene dingen aan de taal
der Mystieken aansluit, doch echter meer het prac-
tische dan het bespiegelende doet uitkomen. On-
der deze stichtelijke, voornamelijk op het vrome
leven aandringende schrijvers, die men tot onder-
scheiding van de Mystieken beter *Asceten* noemt,
tellen wij in de XVII^{de} eeuw bovenal ARND en SCHR-

VER, twee mannen, wier werken nog op den huidigen dag als boeken tot stichting in menig Christelijk huisgezin bewaard zijn gebleven, en wier verdiensten ten opzichte van de menschheid slechts *diegene* miskennen zal, wien het hoogste van 's menschen bestemming vreemd is gebleven. Daar SCRIVERS werkzaamheid grootendeels in de tijden na den dertigjarigen oorlog valt, zoo zullen wij ons in ons tijdperk bij JOHAN ARND moeten bepalen, wiens boeken over het ware Christendom, schoon ook niet ten opzichte van derzelver inhoud, echter bij name voorzeker u allen bekend zijn.

JOHAN ARND (*) werd op den dag van JOHANNES den Evangelist ten jare 1555 te *Ballenstädt* in het vorstendom *Anhalt* geboren, waar zijn vader JAKOB ARND hofprediker was. De gunstigste omstandigheden schenen op de vorming van zijnen Godsdienstigen zin te willen werken, want niet alleen muntten vader en moeder zelve door uitstekende vroomheid uit, maar ook het leven aan het Anhaltische hof was in vergelijking met het hofleven dier tijden voorbeeldig te noemen. Ja, de vorst WOLFGANG van *Anhalt* oefende toenmaals nog in het midden der zijnen somwijlen het ambt van prediker op echt aartsvaderlijke wijze uit. Doch deze gunstige hemel werd spoedig verduisterd. ARND verloor zijnen vader vroeg, reeds in

(*) Vergel. FEFHERI, *Theatrum viror. eruditione claror.* p. 409. ARNOLD, *Kirchen- und Ketzerhistor.* I, II. ISSELIN, *hist. Lex.* PAUL, über JOHAN ARND, in Tzschirners *Memorabilien*, 3 Bds, 1 stuk (*Leipzig* 1812). SCHRÖCKES *Kirchen gesch. seit der Ref.* IV. 451 ff. HORN *gesch. der Poesie und Beredsamkeit der Deutschen* I, S. 144, ff. Eene aaneengeschiedelde levensbeschrijving is mij niet bekend. Hoe zeer ware de man die waardig!

het achtste jaar, en er begon voor hem een harde, ook door ligchamelijke krankheden bezwaarlijke tijd. Gelijk LUTHER, zoo voedde ook ARND zijnen geest reeds vroeg aan de schriften der Mystieken, van eenen heiligen BERNHARD, van eenen JOHAN TAULER, THOMAS à KEMPIS en het boekje over de Duitsche Godgeleerdheid. Steeds meer en meer ontwikkelde zich in hem de vooringenomenheid voor geestelijke studien, waarom hij dan ook het aanvankelijk voornemen, om zich aan de geneeskunde toe te wijden, opgaf en zich tot de Godgeleerdheid wendde. In den ouderdom van 21 jaren en in de volgende bezocht hij onderscheidene der toenmaals beroemdste hoogeschoolen, onder anderen ook *Bazel*, waar hij zich ook na voleindigde studien nog eenigen tijd ophield, terwijl hij een Poolsch edelman privaat onderrigt mededeelde. ARND was in zijne jeugd dikwijls in levensgevaar; zoo ook gedurende zijn verblijf te *Bazel*, waar hij eens bij het baden in den Rijn bijna was verdronken, wanneer hem niet een toesnellend student te hulp gekomen ware.

Hij bekleedde in het vervolg onderscheidene predikantsplaatsen, en ook *hij* werd in den strijd betrokken, die toenmaals de Kerk beroerde. ARND was een beslist aanhanger der Luthersche leer, en wij mogen niet gelooven, dat hij slechts uit inschikkelijkheid zich aan de Augsburgsche Confessie, ja zelfs aan het eenigheidsformulier aangesloten heeft, maar gewis deed hij beide met volle overtuiging. Zoo zeker namelijk velen der toenmalige Godgeleerden uit bloote twistzucht de tegenkanting tegen de Calvinisten ten toppunt voerden, hoeveel aandeel ook de staatkunde en andere menscheijkheden aan die geschillen hadden, zoo goed laat het zich ook

denken, dat menige welgezinde gemoederen uit trouwe verknochtheid aan het leerbegrip der Kerk mede in die twisten betrokken werden en veelligt aan zekere hepalingen eene grooter waarde hechten, dan noodig was, waarbij hun verstand wel door dwaling bevangen, doch hun hart rein zijn konde. Genoeg, ARND werd uit hoofde van zijne innige verknochtheid aan het Lutheranismus, namelijk daarom, dat hij het exorcismus bij den doop niet wilde nalaten, van eene predikantsplaats verdreven (*), welke hij in *Paderborn* bekleed had, en begaf zich daarop in het jaar 1590 naar *Quedlinburg*, waar hij 9 jaren als prediker aan de St. Nikolaaskerk diende. Hier verwierf hij eene zoo groote liefde, dat, toen hij in 1599 een beroep naar *Brunswijk* kreeg, de burgers zich schier met geweld verzetteden en de kerk dreigden te sluiten, wanneer hij de afscheidspredikatie houden wilde. Slechts met de grootste moeite gelukte het hem, na langen tegenstand van de abdis, van de overheid en de gemeente, zijn doel te bereiken (†). — In *Brunswijk* werd hem andermaal het leven door twisten verbitterd. Later, van het jaar 1608 af, vinden wij hem in *Eisleben* (de geboortestad van LUTHER) weder, eindelijk van het jaar 1614 (§) als superintendent te *Celle*. Onderscheidene voordeelige beroepen, die hij ontving, wees hij nu standvastig van de hand. Zijn naam was zoo beroemd, dat niet slechts vele aanzienlijke en geleerde personen met hem briefwisseling onderhielden, maar ook voor velen eene reis van 70 mijlen niet

(*) Volgens HORN was het wegens den twist omtrent de beelden.

(†) HORN, S. 145.

(§) Volgens anderen van 1611.

te groot was, om den vromen man van aangezicht te zien en met hem over de aangelegenheden van hun eigen hart en van het rijk Gods zich te onderhouden. Even zoo ontziet ook de reiziger in de woestijn den verren weg niet, welke hem door de dorre wildernissen tot de bron leidt. Doch zulk eene bron des levens vloeide uit den schat van zijn gemoed in een' tijd, toen de kerkleer zoo dikwijls in eene dorre woestijn scheen veranderd te zijn.

Den 3^{den} Mei van het jaar 1621 hield ARND zijne laatste predikatie over den tekst: „Die met tranen zaaijen, zullen met gejuich maaijen.” (Ps. CXXVI) Toen hij naar huis terugkeerde, zeide hij tot zijne echtgenoot: „Heden heb ik mijne lijkrede gehouden.” Werkelijk gevoelde hij van toen af eene toenemende zwakheid van ligchaam, en reeds den 11^{den} Mei volgde zijne ontbinding. Zijne laatste woorden waren: „Ik heb overwonnen.” En inderdaad kon de vrome man zijn sterven een overwinnen noemen; want aan veelvuldige aanvechttingen en beproevingen van zijn geduld had het hem niet ontbroken. Hoe gestreng ook ARND de Luthersche regtgeloovigheid toegedaan was, zoo kon hij het toch den overdreven ijveraars der partij niet naar den zin maken. Reeds dit, dat hij het twisten om geloofsstellingen niet tot hoofdzaak van zijn streven en werken maakte en dat hij de Mystieken achtte, schoon hij ook niet alles in hen goedkeurde, veroorzaakte hem velerlei verdenkingen, en nog na zijnen dood werd hij met PARACELsus, WEIGEL en BÖHM in *éene rij* geplaatst, ofschoon aan ieder onbevooroordeelde het onderscheid tusschen zijne leer en die der eigenlijke Mystieken in het oog moest stralen. — Doch niet slechts voor

een' Mystieken en dweeper, maar ook voor een' duivelskunstenaar hielden hem eenigen, en gaven hem na, dat hij de kunst, om goud te maken, verstond. En werkelijk verstond ARND deze kunst. Niet alleen in een' geestelijken zin scheidde hij het reine goud der leer van de vuiligheden der menschen instellingen; maar ook met aardsche gaven wist hij op eene wijze huis te houden, welke hem bij een bekrompen inkomen nog altijd genoeg overliet, om den armen goed te doen. Zoo wierp hij het biechtgeld, dat hij ontving, telkenmale in den armenkast, en dit was het, hetwelk hem in het gerucht bragt, dat hij goud konde maken en den steen der wijzen bezat (*).

VAN ARNDS godsdienstige schriften hebben de reeds genoemde vier boeken *over het ware Christendom* het meeste naam gemaakt; zij zijn schier in alle nieuwere talen, zelfs in het Malarabisch overgezet geworden. Naast dezelve is het *Paradijshofje* het meest bekend, een soort van gebedenboek, waarin het eigenlijk stichtelijke nog meer dan het leerrijke uitkomt, en zoo ook de mystieke taal zich nog meer in het ooglopend dan in de boeken over het ware Christendom zien laat. Reeds de titel *Paradijshofje*, gelijk ook de dergelijke titel van eenige zijner andere schriften, als: „*Geestelijk broodkorfje*,” „*Huis- en Hartkerk* enz. herinneren den smaak des tijds en de vooringemenheid der Mystieken met zinnebeeldige uitdrukkingen. Men zoude echter verkeerd doen, door deze uitwendigheid zich van de nadere kennismaking met zulke schriften te laten afschrikken. Veel-

(*) Zie ISBLIN, t. a. p.

eer hoop ik, meenigeeu onder u eene dienst te bewijzen, wanneer ik ook uit ARNDS' schriften eenige stalen mededeele. — Voorzeker herhalen zich bij hem zekere gedachten, die wij reeds bij WEIGEL en BÖHM, ja zelfs zulke, die wij bij PARACELSUS gevonden hebben, gelijk dan in het gemeen het stempel van een' tijd niet terstond wordt uitgewischt; doch terwijl wij bij genen de waarlijk stichtelijke en vruchtbare gedachten uit een' stroom van natuur-wijsgeerige en mystieke spreekwijzen moesten bijeenzamelen, zoo komen ons bij ARND deze vriendelijke kinderen van zijnen geest als van zelf te gemoet en leiden, zonder alle omwegen door de mystieke doolhoven met ons in te slaan, te gelijk op het regte spoor, dat naar den tempel eener gezuiverde godsvrucht voert, waaraan de mystieke versierselen ten hoogste slechts als arabesken aangebragt zijn. De wonderlijke schel is van de vrucht afgestroopt, en de kern ligt open daar voor ieders genot.

Ook ARND stelt, gelijk WEIGEL en BÖHM, het *levendig* toeëigenen van den Christelijken geest overal vooraan, en dringt alzoo op de geestelijke wedergeboorte aan. Zonder deze geldt ook bij hem de uitwendige regtgeloovigheid even zoo min als de uitwendige werkheiligheid, en ook de heilige *Schrift* en de heilige *geschiedenis* zijn bij hem slechts de middelen, waardoor het inwendig leven opgewekt moet worden. Zonder deze werking blijft derzelver kennis vruchteloos.

„Uit God geboren te zijn,” zegt de schrijver van het ware Christendom met eene welsprekendheid, die uit eigene ondervindig voortspuit (*),

(*) B. I, S. 25. (Volgens de Straatsb. Uitg. van 1626.)

» uit God geboren te zijn is waarlijk geen schaduwwerk, maar een regt levenswerk. God zal niet eene doode vrucht, een levenloos en krachteloos werk voortbrengen, maar uit den *levenden* God moet gewis een *levend* mensch geboren worden. En ons geloof is onze zegepraal, welke de wereld overwint. Wat nu overwinnen zal, dat moet een magtige kracht zijn; zal het geloof de zegepraal zijn over de wereld, zoo moet het eene levendige, overwinnende, werkdadige, werkelijke, Goddelijke kracht zijn; ja CHRISTUS moet het alles doen *door* het geloof.

» God heeft (*), » zoo laat hij zich verder hooren over het gebruik van den Bijbel, » God heeft de heilige Schrift niet daarom geopenbaard, dat zij uitwendig op het papier als eene doode letter zou blijven staan, maar zij moet in ons levendig worden in den geest en het geloof, en er moet een geheel inwendig nieuw mensch uit geboren worden, of de Schrift is ons niets nut. Het moet alles in den mensch geschieden door CHRISTUS, in den geest en het geloof, wat de Schrift uiterlijk leert. Zoo vindt gij in de geschiedenis van KAIN en ABEL datgene, wat in u is, namelijk de oude en nieuwe menschen met al hunne werken. Deze beide zijn in u tegen elkander: want KAIN wil steeds ABEL onderdrukken en vermoorden. Wat is dit anders, dan de strijd tusschen het vleesch en den geest, en de vijandschap van het zaad der slang en van het zaad der vrouw? De zondvloed moet *in u* plaats hebben en de booze bedorvenheid van het vleesch doen verdrinken, de geloovige NOACH moet *in u* behouden worden; God moet een nieuw verbond met u

(*) B. I, S. 28. (volgens de straatsb. uitg. van 1626.)

maken en gij met Hem; het verwarde *Babel* moet in ■ niet opgebouwd worden met deszelfs pracht. Gij moet met ABRAHAM uitgaan van al uwe maagschap, alles verlaten, ook uw lijf en uw leven, en alleen in den wille Gods wandelen, opdat gij den zegen moogt verkrijgen en in het beloofde land en in het rijk Gods moogt komen. — Gij moet met ABRAHAM strijden tegen de vijf koningen, die in ■ zijn, namelijk vleesch, wereld, dood, duivel en zonde. Gij moet met LOT uit *Sodom* en *Gomorrha* gaan, d. i. het ongodelijk leven der wereld verloochenen, enz.”

Op dergelijke wijze spreekt hij van het N. T. Ook *hier* moet alles, wat uitwendig met CHRISTUS plaats had, zich weder inwendig herhalen.

» Gelijk CHRISTUS door den Heiligen Geest in het geloof door MARIA lichamelijk ontvangen en geboren is, zoo moet hij in mij geestelijk ontvangen en geboren worden. Hij moet in mij geestelijk wassen en toenemen.... Ik moet met zijnen doop gedoopt worden, met Hem sterven en opstaan... want: wie met CHRISTUS de zonde niet wil afsterven, dien is zijn dood van geen nut, en wie met CHRISTUS niet van de zonden wil opstaan, dien is zijne opstanding van geen nut. Wie niet in het hemelsche wezen en leven wil wandelen, dien is CHRISTUS hemelvaart van geen nut (*).”

» CHRISTUS zelf, de levende, is het boek, waarin wij lezen, waaruit wij leeren moeten (†).”

Ook de wonderen van JEZUS verklaarde ARND allegorisch, gelijk reeds vóór hem menig kerkvader, b. v. ORIGENES, ja gelijk zelfs LUTHER gedaan

(*) B. I, S. 43.

(†) Aldaar S. 89.

had, ofschoon alle deze daarom niet de daadzaken zelve loochenden. Zoo moet CHRISTUS de geestelijk blinden ziende, de geestelijk lammen sterk en gezond maken en de geestelijk dooden van den dood opwekken (*).

Terwijl de blinde strijders van den toenmaligen tijd zoo menigmaal geloof en werken van elkan-der scheidden, onderscheidten zich de bedachtzame en vrome Godgeleerden, tot welke ARND behoorde, juist daardoor, dat zij het nieuwe leven, hetwelk de Christelijke heilleer vordert, als een onafscheidbaar geheel opvatteden. Ook ARND ging van de verdorvenheid der menschelijke natuur uit en wierp al de aanspraken neder, welke het menschelijk zelfbehagen pleegt te maken? De grootste en heerlijkste gaven zijn bij hem niets, wanneer zij niet met eene vrome gezindheid gepaard zijn, en gelijk PARACELSUS, zoo zoekt ook *hij* in de uitwendige bekwaamheden der kunst niets anders, dan de natuurlijke driften, welke wij met de dieren en overige schepselen gemeen hebben, wanneer zij niet door Godsdienst veredeld zijn.

»Gelijk eene bloem, hoewel zij nog zoo schoon is van kleur, van reuk en smaak, en er echter een verborgen vergift in steekt (gelijk men eenige van dezulken vindt), zoo is toch haar schoone kleur, reuk en zoete smaak den mensch niet alleen van geen nut, maar ook hoogst schadelijk. Alzoo ook een mensch, schoon hij nog zulke schoone gaven heeft, en schoon het gaven als der engelen waren, en hij is vol hoogmoed, eigen-eer en liefde, zoo zijn dezelve niet alleen van geen nut, maar ook

(*) B. I. S. 31.

hoogst schadelijk, want al wat goed zijn zal, dat moet zuiver en rein uit God uitgaan, en uit God voortkomen en in God eindigen; heeft het een' anderen oorsprong en einde, zoo kan het niet goed zijn: want God is de oorsprong van alles goeds. Ja, wanneer de allerbegaafdeste mensch niet in dagelijksche boetvaardigheid leeft en in CHRISTUS vernieuwd wordt, de wereld verzaakt en al datgene wat hij aan gaven heeft, zich zelven verloochent, zich zelven haat en louter en bloot aan Gods genade hangt, als een kind aan de borst der moeder, zoo kan hij niet zalig worden, maar wordt met al zijne kunst verdoemd (*)."

Van uit dit verheven standpunt had bij hem ook de zoogenoemde deugd geene waarde, wanneer zij niet uit de innigste liefde tot God voortkwam, waarom hij ook een onderscheid tusschen de Christelijke en Heidensche deugd maakte, gelijk zulks door de meeste Godgeleerden van zijnen tijd gemaakt werd (†). Maar zoo weinig waarde hij aan de uitwendige deugd hechtte, even zoo weinig waarde hechtte hij aan een bloot uitwendig, in het afgetrokken weten bestaand geloof.

„Het geloof," zegt hij (§), „is geen bloot weten, maar een vrolijk, blijmoedig, levendig vertrouwen, waardoor ik Gods almacht in mij krachtig en vertroostend ondervinde, gelijk Hij mij bewaart en draagt, gelijk ik in Hem leef, beweeg en ben, dat ik ook zijne *liefde* en barmhartigheid in hem gevoele en ondervinde. Dat zulk een geloof niet zonder werken blijven kan, verstaat zich van zelf."

(*) Vergel. B. I. S. 171, 176.

(†) Aldaar S. 145.

(§) Aldaar S. 112.

„ Uit dezen steeds jeugdigen , levenden geest Gods moeten de Christelijke deugden ontluiken , zoodat de regtvaardigheid bloeije als een palmboom , en groeije als een ceder op den Libanon , welken de Heer geplant heeft (*).”

De grondkracht van alle Christelijke deugden is de *liefde*. Dat erkende ARND met eene levendige overtuiging , en in het roemen en prijzen dezer liefde en harer oneindige magt is hij onuitputtelijk.

„ Wanneer het een mensch regt bedenkt ,” zegt hij ergens (†) , „ zoo zijn wij in Gods liefde besloten , gelijk wij allen onder den hemel besloten zijn , terwijl wij in God leven , ons bewegen en zijn : want gelijk een mensch nergens heenloopen kan , of de hemel is toch allerwegen *om hem , over hem , onder hem* , ter rechter- ter linkerhand , — zoo kan een mensch nergens heenloopen , of de liefde en goedertierenheid Gods volgt hem toch na , en roept tot hem door alle creaturen , ja door zijn eigen hart en geweten , en zegt : „ Gij lief kind ! waar wilt gij dan heenloopen ? waar wilt gij heenvlieden , daar *ik* niet ware ? Zoo gij opvoert ten hemel , ben ik daar , daaldet gij neder in de hel , zoo ben ik ook daar . Naamt gij vleugelen des dageraads en woondet gij aan het uiterste der zee , zoo zou u tech mijne hand aldaar vinden . Daarom kom tot mij , erken mijne liefde en genade , waarmede ik u in alle mijne creaturen omringe .”

„ De liefde ,” zegt hij verder (§) , „ is de wet der natuur , waaruit voor het menschelijk geslacht alles goeds ontstaat , en zonder welke het ver-

(*) B. I. S. 121.

(†) B. II. S. 154.

(§) B. I. S. 144.

gaan moest: want al wat den mensch goeds geschiedt, welt en ontspringt uit de liefde."

„'s Menschen hart (*) is alzoo door God geschapen, dat het zonder liefde niet leven kan; het *moet* iets liefhebben, hetzij God, of de wereld, of zichzelf. Dewijl nu de mensch iets moet beminnen, zoo moet hij het allerbeste liefhebben, hetwelk God zelf is, en moet deze aan-doening, welke God in het hart geplant en door den heiligen Geest ontstoken heeft, God wedergeven en bidden, dat Hij zijne liefde meer en meer ontsteke: want God heeft ■ eerst lief en ontsteekt uwe liefde met Zijne liefde; doch hebt gij Hem weder lief, zoo zult gij van Hem geliefd worden."

„Bewaar den wortel der liefde altijd in u door het geloof, zoo moge niets dan goed uit ■ voortkomen, en gij zult de geboden Gods beginnen te volbrengen, die allen in de liefde besloten zijn(†)."

Men heeft het Mysticismus menigmaal verweten, dat het de geestelijke liefde in eene soort van overmatige gevoeligheid heeft laten ontaarden, en er doet zich de vraag op, of ARND zich niet veelligt hierin naar zijnen tijd heeft geschikt en zich in dit opzigt aan de schaduwzijde van het Mysticismus aangesloten heeft. In het tot hiertoe medegedeelde hebben wij niets van dien aard ontmoet. Doch voorzeker komen in zijn boek over het ware Christendom, en nog meer in het Paradijs-hofje plaatsen voor, waar de betrekking der ziel tot haren bruidegom onder dezelfde beelden voorgesteld wordt, waarvan de Mystiek van ouds in hare taal zich be-diende. Wij zouden intusschen op de oppervlakte

(*) B. I. S. 153.

(†) Ald. S. 132.

staan blijven, wanneer wij niet achter deze in den smaak des tijds geschilderde plaatsen den dieperen goudgrond vermogten te erkennen, waarop zij voorgedragen zijn. In allen gevalle vergenoegt ARND zich niet met deze dichterlijke uitstortingen des gevoels, maar overal wordt het naauw verband der innigste liefde tot God met de werkdagste menschenliefde aangewezen, gelijk ook weder het naauw verband van deze met alle Christelijke deugden, en juist dit is het, wat de schriften van ARND van die der gewone Mystieken onderscheidt, en ze voor het leven zoo ongemeen vruchtbaar maakt.

„Gelijk in CHRISTUS God en mensch vereenigd is (zegt ARND) door een' onverbreekbaren band, alzoo bevat de liefde jegens God in zich de liefde jegens den naaste, en gelijk de Goddelijke en menschelijke natuur niet kunnen gescheiden worden, alzoo ook de liefde jegens God en den naaste.”

„Daarom heeft ook God in de schepping niet meer dan één mensch geschapen, opdat, dewijl alle menschen uit éénen wortel voortsproten, zij elkan- der ook des te meer zouden liefhebben, als takjes van éénen boom (*).”

En zoo laat ARND uit deze reine liefde jegens God en de menschen alle deugden van zelf voortspruiten. Hij treedt wel minder in de bijzondere zedelijke levensbetrekkingen in, en houdt zich minder met zedelessen op, gelijk dit in het gemeen niet in den geest der ascetische Mystiek lag; doch waar hij deze betrekkingen aanroert, daar toont hij nevens de Godsdienstige scherpzinnigheid ook overal

(*) Zie B. I, S. 158, 159.

wereld- en menschenkennis. Zoo zeer hij ook met de Protestantsche kerkleer den mensch voor verdorven houdt en onbekwaam ten goede, zoo bepaald spreekt hij toch op onderscheidene plaatsen weder van eene natuurlijke vonk van het Goddelijke in den mensch, welke de genade in lichten vlam ontsteekt, en zoo weet hij ook bij alle onderscheid, dat hij tusschen Heidensche en Christelijke deugd maakt, de eerste op prijs te stellen, wanneer hij ze ontmoet. Deze zedekundige vruchtbaarheid heeft hij met KEMPIS gemeen; alleen heeft hij dit als Evangelisch Protestant bij hem vooruit, dat hij niets van dien klooster-aard aan zich heeft, gelijk wij bij KEMPIS vinden. — De volgende regelen van een Christelijk leven, welke hij in zijn boek nederstelt, mogen hier nog op hunne plaats staan (*).

» Ofschoon gij niet zoo volkomen leven kunt, als Gods Woord vordert, en gelijk *gij* gaarne wilt, zoo moet *gij* het toch *wenschen*: want zulk eene heilige begeerte bevalt God wel, en God neemt ze aan voor de daad: want Hij ziet op het hart en niet op de werken; doch gij moet altijd uw vleesch kruisigen en niet laten heerschen."

» In alle dingen, die gij bedenkt, spreekt of doet, zie toe, dat gij de reinheid des harten bevaart, u niet verontreinigt met hoogmoedige gedachten, woorden en werken, want daardoor wordt uw hart voor den Satan geopend en voor God toegesloten."

» De vrijheid uwer ziel, bevlijtig ■ ze te behou-

(*) B. I, S. 228 ff.

den, opdat gij dezelve niet door buitensporige begeerte naar het tijdelijke tot een dienstknecht en slaaf der aardische dingen maakt: want uwe ziel is toch edeler dan de geheele wereld; hoe zoudt gij dan dezelve aan de onedele, nietige, tijdelijke dingen onderwerpen en verkoopen, en uw hart aan het nietige hangen."

» Wanneer God u hemelschen troost verleent, zoo neem denzelven met ootmoedigen dank aan. Doch onttrekt God u zijnen troost, zoo weet, dat de dooding des vleesches beter is, dan de vreugde des geestes want door droefheid wordt het hart verbeterd."

» Wanneer gij uwen lieven God niet zoo groote en vele offers kunt brengen, aandacht, gebed, dankzegging, zoo breng hem, wat gij hebt en vermoogt, en daarbij een' goeden wil en een heilige begeerte en wensch, dat Hem uwe Godsdienst welgevallig zijn moge. Doch bid uwen Heer CHRISTUS JEZUS, dat Hij al uwe offers en gaven gelieve volkomen te maken met zijn volkomen offer: want in Hem is onze volkomenheid, in ons is onvolmaakt werk. Gelijk een bloot ellendig kind, wanneer het naakt en onzuiver is, zoo is het onbehagelijk; doch wanneer men het opschikt en een wit kleed aantrekt, zoo is het voor ieder zeer bevallig. Alzoo is al uw doen op zich zelf niets, doch wanneer het met CHRISTUS volkomenheid opgesierd wordt, zoo zijn al uwe werken Goede welgevallig."

» Al uwe vijanden en lasteraars moet gij met weldaden en goedheid leeren overwinnen en verzoenen: want met wraakzucht, toorn, en wedschelden gewint men geen vijand; in de deugd is

de zegepraal, niet in de ondeugd.... Gelijk geen duivel een' ander uitdrijft, zoo zal ook geen ondeugd eene andere verdrijven... Laat u niet door het booze overwinnen, maar overwin het booze met het goede; dat is de zegepraal."

» Wanneer gij ziet, dat een ander van God eene gave heeft, welke *gij* niet hebt, zoo benijd hem daarom niet en misgun het hem niet, maar verblijd er u over en dank er God voor."

» De zonde en de ondeugd in den mensch moet gij haten als een werk des duivels; doch niet den mensch zelven moet gij haten, maar met hem medelijden hebben, dat zulke ondeugden in hem wonen, en God voor hem bidden, gelijk de Heere CHRISTUS aan het kruis voor de overtreders gebeden heeft."

» Schoon ook uw naaste een groot en verschrikkelijk zondaar is, zoo denk toch niet, dat gij daarom voor God beter zijt; die van zich zelven meent, dat hij staat, mag wel toezien, dat hij niet valle."

Reeds deze bijzondere afgebroken stellingen en levensregelen mogen bewijzen, welk een gezonde geest van Christelijke vroomheid in het boek heerscht. Geen wonder, wanneer het volk begeerig naar zulke spijs greep. Mogten steeds de schriftgeleerden hunnen ban daartegen uitschieten, gelijk dan één derzelven (LUCAS OSIANDER) het boek over het ware Christendom een »boek uit de hel" noemde, — de waarheid baande zich van zelf den weg. Het beruchte boek der hel was in de oogen des volks zelfs een door God geschonken hemel- en wonderboek, waarvan verhaald werd, dat verscheidene exemplaren van hetzelfde bij onderscheidene gele-

genheden uit vuur en watersnood wonderbaar waren gered geworden (*).

Ook in nieuwere tijden vonden ARNDS schriften voortdurend een' weg tot de harten van eenvoudige vrome menschen, zoodat zij nog heden in menig oudvaderlijk huisgezin tot de Christelijke huisboekery behooren, terwijl de fijner beschaafde wereld zoo dikwijls zich met de veel schraller spijs, welke de Godsdienstige boeken der mode haar aanbiedt, zich vergenoegt. Hoe zoude zij het ook over zich krijgen kunnen, zulk een' ouden trooster (†) ter hand te nemen? En nogtans vraag ik, waartoe wel een hooger graad van beschaving behoort, zich eene reeds in orde gebragte en algemeen aangenomen spreekmanier bekrompen eigen te maken, of zich in veraf liggende tijden en personen te verplaatsen en ook onderdatgene, wat minder voor onzen tijd geschikt is, het goede en eeuwig ware met het regte gevoel op te zamelen? Ik wil daarom niet onvoorwaardelijk diegenen toestemmen, welke de Christelijke Godsdienstigheid alleen van deze oude boeken en van den daarin heerschenden vorm willen afhankelijk maken: want iedere tijd brengt uit den beteren schat deszelfs wezentlijk goed voort. Ja, wat ik te voren bij BÖHM opmerkte, dat moet ik ook bij ARND herhalen: ik geloof niet, dat met den blooten werktuigelijken druk en de quantitative verspreiding van zulke schriften voor het rijk Gods datgene gewonnen wordt, wat velen daarvan schijnen te hopen. Ik zou zelfs in bedenking mo-

(*) Zie ARNOLD'S Kirchen und Ketzerhistorie Theil. II. B. 17. Cap. 6.

(†) Men gebruikt het woord zoo menigmaal spottenderwijze; heeft het ook niet zijne ernstige beteekenis?

gen geven, of niet de breedvoerigheid en wijdloopigheid van uitdrukking, gelijk zij den toenmaligen tijd eigen was, den vrijen loop der Godsdienst eerder stremme dan bevordere, niet eens in aanmerking genomen, dat toch ook bij ARND vele plaatsen gevonden worden, die aan eene zekere onduidelijkheid lijden en nevens de opbouwning ook dwaling doen ontstaan. Ook hier mogt ik een doelmatig uittreksel den voorrang geven. Maar *dit* meen ik te mogen verlangen, dat een ieder, die op *ware* beschaving, ja die ook slechts op eenige kennis van de geschiedenis aanspraak wil maken, met het leven en de werken van *die* mannen, welke in tijden van nood het geestelijk leven van hun volk bewaard en bevorderd hebben, zoo wel bekend moet worden, als met die, welke steden veroverden of nieuwe uitvindingen deden in de uitwendige dingen; waarom ik ook geene verschooning meen noodig te hebben, wanneer ik mij langer, dan gij veelligt verwachtet en vermoeddet, bij zulke geloofshelden heb opgehouden. Doch wanneer het ooit eene regtvaardiging behoeft, zoo zij het mij vergund, u tot besluit van de tegenwoordige beschouwing nog eene plaats aan te voeren uit het werk van eenen man, die het zoogenoemde tijdvak der verlichting in de XVIII^{de} eeuw hielp aanbrengen, en van wien men alzoö wel niet te vreezen heeft, dat hij met eenzijdige vooringenomenheid over *dezen* tak der geschiedenis gehandeld heeft. THOMAS ABBET in zijn beroemd werk over de *verdiens*te, zegt met betrekking tot de verdiensten eens *schrijvers* het volgende (*): »Geheel bo-

(*) S. 298. (Weener Uitgave 804.)

venaan plaats ik de schriften tot stichting, welke met eene ware zalving, d. i. volgens den zin der Godsdienst tot welzijn der burgerlijke maatschappij en tot heil der zielen, roerend voor het hart en verlichtend ook voor het gemeenste verstand geschreven worden. . . . Van dezen aard zijn de schriften van eenen ARND, van eenen SCRIVER en anderen. Deze schriften leest de gemeene man, in deze sticht hij zich zelve. Zij en zijn morgen- en avondgebedenboek (waarover reeds zoo dikwijls en zoo onvernuftig gespot is geworden) hebben den lande en den landsheer menigwerf ja ontelbare malen de gewigtigste diensten bewezen. Wanneer de vorst of zijne dienaren bloedhonden en geldafpersers zijn, wanneer zij den vlijtigen handwerksman niet slechts zijnen spaarpenning, maar ook zijnen teerpenning ontnemen, wat houdt hem dan van de vertwijfeling terug? en o! wat bewaart dan deze menschen-plagers voor de gewelddadige hand, die dikwijls als onzichtbaar door wachten en muren doorgedrongen is? wat voor het doodelijke loot, dat door de lucht sist, wanneer het noch bolwerken noch wapenen meer van de borst des dwingelands terughouden? — niets dan de Godsvrucht, welke in het hart van den verdrukten burger en van den geplaagden boer gepredikt is geworden. De arme stedeling, de arme landman, neemt een familieboek in de hand, en troost zich in zulke droevige dagen uit de bevattelijke en roerende voorstellen des leeraars met het uitzigt in een eeuwig leven, met den korten duur van alle tijdelijk lijden, en met de belofte, dat hij een' Vader in den hemel heeft, die hem in zijne toezeggingen beter woord zal houden, dan zijn meeneedige landsvader. Zijn avondgebed, hetwelk hij

met zijn gansche huis leest, stelt hem met de bescherming Gods gerust, in wien hij zich zelven en al wat hem toebehoort heeft overgegeven. En daar hij den dag ook weder met het gebed begint, zoo komt daardoor eene zekere rust in zijne hartstogten, eene zekere gelatenheid in zijn doen, waardoor zijne bureu en zijne overheden zekerheid verkrijgen. Maar niet slechts gelatenheid, ook moed en vreugde nemen daardoor bij hem toe. O gij heeren zedeleeraars, allen te zamen en ieder in het bijzonder, gij sierlijke, vernuftige schrijvers, dat doet gij niet; gij dichters, van de minste nachtedachten-rijmers af tot YOUNG en KLOPSTOCK toe, dat doet gij niet; gij heilige redenaars, van den fraai snappenden Candidaat tot MOSHEIM toe, dat doet gij niet!"

Tot dus verre ABBT, van het algemeen menschelijk, staatkundig-maatschappelijk standpunt uitgaande. Vergelijken wij daarmede het oordeel van een ander man, die wel niet tot dat tijdvak van verlichting behoorde, doch die eene halve eeuw na ARND eene dergelijke plaats in de Kerk bekleed heeft als deze, ik bedoel den vromen PHILIPPUS JAKOB SPENER, welke zich omtrent zijnen voorganger dus uitliet (*): »Ik plaats LUTHERUM billijk vooraan, naardien God door *hem* een nog grooter, meer in het oog vallend werk volvoerd heeft, dan door ARNDTIUM, laat hem ook daarin zijnen voorrang, doch *deze* streeft hem na, en ik weet niet, of hij niet nog in zijne schriften tot een niet geringer werk dan LUTHERUS van God mag bestemd zijn."

Deze gelijkstelling met LUTHER heeft inderdaad

(*) Theol. Bedenken 3. Thl. S. 714. (in ROZENMÜLLERS Beitr. zur Homiletik S. 13. Note).

iets in zich, waarvan de waarheid zich van zelf aanbeveelt. Wie met LUTHERS krachtige, beeldrijke taal vertrouwd is, die zal in ARND iets dergelijks wedervinden, ofschoon LUTHER veelzijdiger is. Maar bovenal schijnt ARND daarin LUTHERS geest te bezitten, dat hij het Woord ten aanzien van het *geloof* weder in deszelfs Apostolische levendigheid, doch niet in de dogmatische verstorvenheid der School-godgeleerdheid opvat. Die strijdhelden altemaal, welke tot instandhouding der uitwendige regtgeloovigheid zoo menige zure moeite besteed, zoo menigen nacht gewaakt, zoo menig boek vol geschreven, zoo menige lans gebroken, ja daarom vervolgingen teweeg gebragt en uitgestaan hebben, die FLAGIUS, HOE VON HOENEGG en hoe zij allen ook heeten mogen, zij hebben LUTHERS werk minder bevorderd, dan een enkel man met vromen zin en opgeklaarden geest. Hunne werken leven ten hoogste nog in de boekerijen der Godgeleerden of vermolmen ook daar onder stof en gruis begraven, hunne namen prijken nog wel in de compendiën en tabellen der kerkgeschiedenis, doch zij hebben geen anderen klank, dan den hollen klank van den schedel eens dooden; terwijl de boomen, welke ARND en na hem SPENER plantten, altijd weder met nieuwe bleesems uitloopen, schoon ook de vorst der tijden hier en daar er over gegaan is. Met dezelve leven tevens ook de vrome liederen-dichters in den mond en het hart des volks voort. Dat zijn de levende steenen der Kerk, tot welker opbouw voor het overige iedere tijd het zijne bijdraagt, — hier de een hooi en stoppelen, daar de ander goud en edelgesteente.

ZEVENTIENDE VOORLEZING.

REFORMATORISCHE WERKING DER WETENSCHAP. JOHAN VALENTIJN
ANDREAE EN ZIJNE SCHRIFTEN. DE ROZENKRUISERS. UIT HET
GOEDE LEVEN VAN EEN REGTSCHAPEN DIENAAR GODS. DE CHRIS-
TENBURG.

Uit de geschiedenis van het Mysticismus hebben wij in de vorige bijeenkomst éene schrede gedaan in het gebied der ascetische, d. i. der practisch stichtelijke litteratuur van dezen tijd, als wier plaatsbekleeder wij JOHAN ARND als het ware als den tweeden THOMAS à KEMPIS beschouwd hebben. Wij hebben zoo doende het veld eener werkzaamheid bereikt, dat ook in die dorre tijden gezegende vruchten droeg; vruchten, waaraan wel ook de Mystiek (naar hare betere beteekenis) eenig aandeel had, zonder dat echter de minder verblijdende uitwassen van het valsche Mysticismus zich daarbij deden zien.

Doch gelijk nu in de tijden vóór de Hervorming nevens de Mystiek en Ascetiek ook nog de *wetenschap* medewerkte, om een' beteren tijd te verschijn te brengen, zoodat mannen, als JOHAN

WESSEL, REUCHLIN, VALLA, ERASMUS ook *hun* aandeel aan het Hervormingswerk op *hunne* wijze verkregen, zoo ontbrak het ook in de latere tijden der XVI^{de} en in den aanvang der XVII^{de} eeuw niet aan mannen, welke met een aangeboren en meer en meer gevormden vrijen en helderen blik zich boven menige vooroordeelen der gewoonte verheieven, en zoo den Protestantschen geest, die weder scheen verloren te gaan, in zijne oorspronkelijke frischheid trachtten te bewaren, ja, daar waar dezelve reeds verdwenen was, op nieuw te voorschijn te brengen. Ook *deze* klasse van reformatorische geesten moeten wij thans beschouwen.

Gij herinnert u veelligt nog, dat ik in mijne eerste, inleidende Voorlezing opmerkte, hoe het Protestantismus zich naar twee zijden uitgestrekt heeft, waarvan ik de ééne meer in het ontkennen en bestrijden van het onregte en onware, de andere meer in het belijden der waarheid, in het opbouwende, in het verdedigende en bewarende gesteld heb. Ik heb het eene de negative, het andere de positive zijde der Hervorming of van het Protestantismus genoemd. De positive zijde heeft zich nu aan ons voornamelijk bij de Mystieken en practisch vrome Asceten vertoond; doch er blijft ons nu ook de andere, meer opruimende, ziftende en toetsende werkzaamheid over te beschouwen; welke tot eene noodzakelijke aanvulling van gene vereischt wordt. Het is voorzeker het schoonste, wanneer *beide* rigtingen in *ééne* persoonlijkheid zich met elkander vermengen en in de werken, die van dezelve uitgaan, zich vertoonen, gelijk dit bij LUTHER en de meeste Hervormers het geval is. Maar bij de menschelijke onvolkomenheid moeten wij

God danken, wanneer ook slechts in den een de ééne zijde, in den ander de andere duidelijk te voorschijn komt; waarbij toch niet gezegd is, dat de andere noodwendig sluimeren of zelfs niet voorhanden zijn moet, schoon zij ook eenigzins op den achtergrond staat. Ook de Mystieken vereenigden toch met hunne positive werkzaamheid eene ontkenkende, terwijl zij zich tegen menige misbruiken en het stijve vormen-wezen aankantten, en eveneens bewaarden ook die mannen, welke wij thans te beschouwen hebben, meer of min den dieperen positiven grond des geloofs vast en getrouw in hun gemoed, schoon zij ook gestrenger, dan de tot hiertoe genoemden, de regten van het *verstand* en het gezonde oordeel deden gelden. Ja, gelijk er reeds in het tijdvak vóór de Hervorming mannen waren, die door eene gelukkige harmonie van hunnen geest beide zoo volkomen mogelijk wisten te vereenigen, en terwijl zij aan de eene zijde zich aan de Mystieken aansloten, doch aan de andere weder aan de een' aanvang nemende verlichting levendig deel namen (gelijk b. v. een JOHANNES WESSEL), zoo maakte ook in dezen tijd een VALENTIJN ANDREAE eene uitzondering van de meesten zijner tijdgenooten, daar hij met de eene hand het puin der vooroordeelen wegruimde, en met de andere aan den tempel der Christenheid als een wijs kunstenaar voortbouwde, en alzoo het reinigende met het werkzame handelen, de schepende met de vernielende werkzaamheid, het duidelijke met het diepzinnige, het verstandige met het gemoedelijke en het eerwaardige van den zellijken ernst met het scherpe zout der ironie en der satire wist te vereenigen. Laat ons met *hem* de

IV. N

rij der reformatorische geesten beginnen, waarmede ik u in deze en de volgende bijeenkomsten denk bekend te maken. Veelligt is de man bij velen uwer zelfs bij naam onbekend, en ook werkelijk bleef langen tijd zijn aandenken zoo goed als begraven, tot dat voor het eerst weder de zoo veel vermeldende en in het leven terugroepende HERDES de opmerkzaamheid op dezen zeldzamen geest vestigde. Doch sedert heeft een Duitsch Godgeleerde, de prediker HOSSBACH te *Berlijn*, dezelfde geleerde, aan wien wij eene uitgebreide levensbeschrijving van SPENER te danken hebben, het leven van den merkwaardigen man uitvoerig beschreven. Mij aan deze beschrijving houdende, wil ik het beproeven, aan diegenen, welke den man reeds van nabij kennen, zijn beeld weder in de herinnering te ververschen, doch hen, die hem nog niet mogten kennen, met hem bekend te maken.

JOHAN VALENTIJN ANDREAR, de kleinzoon van dien strijdberen Godgeleerde, die het eenigheidsformulier in *Duitschland* ingevoerd had, is geboren den 17^{den} Augustus 1586 te *Herrenberg* in het Wurtembergische, waar zijn vader predikant was. Als vijftienjarig jongeling verloor hij zijn vader en vertrok met zijne moeder naar *Tubingen*. Zowel in het vroeg vaderloos worden, als ook daarin, dat velerlei uitwendige rampspoeden zijn jeugdig leven bedreigden (*), heeft zijne geschiedenis veel overeenkomst met die van JOHAN ARND, wiens schriften in het vervolg veel op hem werkten.

(*) » Op den weg naar *Tubingen* had hij het ongeluk, bij een' verkeerden sprong uit den rijdenden wagen met beide voeten in het wiel te geraken; doch gelijk reeds eenmaal in zijne vroege kindsch-

Na een zesjarig verblijf in *Tubingen* begaf hij zich met een geldstuk van twaalf kreuzers waarde, hetwelk zijne arme moeder hem toestak, op reis, doch bragt haar na eenige jaren verscheiden honderd gulden terug, daar hij door eene voordeelige gouverneurs plaats bij twee adellijke jongelingen jaarlijks honderd philipsdaalders verdiend had. Nogmaals leide hij zich thans en grondiger dan te voren op de studie der Godgeleerdheid te *Tubingen* toe, waarop hij andermaal den reisstaf opnam. Op deze reis bezocht hij ook *Zwitserland* en *Genève*. Deze Christelijke republiek, welke van den tijd van CALVIJN af eene strenge zedelijke tucht bewaarde, zooals zij in de Luthersche Kerk nooit ingevoerd konde worden, maakte een' sterken indruk op zijn gemoed. Hoe vast hij ook aan zijne Luthersche geloofsbelijdenis gehecht was, zoo hinderde het hem toch niet, het goede in de zusterkerk te erkennen, en op eene redelijke wijze trachtte hij, schoon te vergeefs, iets dergelijks in het Luthersche *Duitschland* in te voeren. Nadat hij zijnen jongelingstijd nog verder nu op grootere reizen, welke hem ook naar *Oostenrijk* en *Italië* voerden, dan in den omgang met de geleerde en vrome Godgeleerden van zijn vaderland doorgebracht had, verkreeg hij in het jaar 1614 zijne eerste plaats als diaken in *Vaihingen*, waarop hij ook spoedig in het huwelijk trad. Reeds van dien tijd af begint ANDREAE's werkzaamheid als schrij-

heid een zwaar beladen hooiwagen over hem heen gegaan was zonder hem te beschadigen, zoo ontkwam hij ook dit gevaar daardoor, dat onverwacht een in den weg liggende steen den wagen stil hield. Echter werden de beenen hem eenigzins verdraaid, en hij behield daarvan de sporen tot zijnen dood toe." HOSSEBACH S. 2.

ver, welke inzonderheid tot den toenmaligen toestand der Duitsch-Luthersche Kerk en Godgeleerdheid in naauwe betrekking stond.

Men zoude zich eene verkeerde voorstelling van de reformatorische werkzaamheid van ANDREAE en dergelijke mannen van dien tijd maken, wanneer men gelooven wilde, dat zij daarin bestaan had, om het met moeite opgetrokken gebouw van de leer der vaderen op eenmaal omver te werpen, of ook slechts den inhoud der kerkelijke belijdenissen in het bijzondere te toetsen en alles uit te monstereu, wat zich niet uit de Schrift liet regtvaardigen. Of het hun tot de laatste arbeid aan onbevangenheid van zin ontbrak, wil ik niet beslissen. Genoeg, ANDREAE bleef gelijk ARND een beslist aanhanger niet bloot der Bijbelleer, maar ook der Luthersch-orthodoxe leer, gelijk wijlen zijn grootvader dezelve in het Eenigheids-formulier voorgedragen had. Maar waarin hij zich met ARND van zijne tijdgenooten en ook van zijnen beroemden grootvader onderscheidde, was, dat hij deze uitwendige regtgeloovigheid niet als het eenige aanmerkte, dat den Christen uitmaakt, dat hij het geesteloos napraten van zulke leervorming voor even schadelijk hield, als ketterij en dwaling, en dat hij den rijkdom der menschelijke kennis op eene zeer geschikte wijze met die stijve theologische schoolvorming wist te vereenigen en bovendien door den geest eener zuivere vroomheid de stijve vormen wist te bezielen. Zonder zich eenzijdig aan de Mystieken aan te sluiten, nam ANDREAE den vromen, stichtelijken geest van eenen ARND in zich op, doch zocht tevens ook door vernuft en door het attische zout der satyre, dat hij zich bij de studie der ouden eigen gemaakt had,

het leven der Kerk en der wetenschap voor versterving te bewaren.

Hooren wij, op welke treffende wijze hij den toenmaligen twistgeest der Godgeleerden, die wij uit de geschiedenis der twisten zelve reeds eenigermate kennen, in het volgende gesprek ons afschildert (*).

A. Zeer gelukkig ben ik heden van een groot gevaar gered geworden. B. Werkelijk? Veel geluk er mede! A. Ik dank u, maar ook hem, door wien ik thans voorzigtiger geloof. B. Wat betekent dat? kunt gij iets ook onvoorzigtig gelooven? A. Zeer ligt; want wanneer ik juist eene leerstelling geloof, welke mij zeer gezond en duidelijk schijnt te zijn, zoo kan er een woordje in zijn, dat de gevaarlijkste gevolgen te weeg brengt. Zoo komt het, dat ik uit onvoorzigtigheid goddeloos geloof. B. En zoo beschuldigt gij u dan wel van goddeloosheid? A. Voorzeker; daarom denk ik thans reeds op voorschriften, om naderhand zoo voorzigtig mogelijk te gelooven. B. Ik, hoezeer ik ook in u de naauwkeurigheid waarmede gij redetwist en onderscheidt goedkeur, kan mij echter niet tot die hoogte des verstands verheffen, maar neem met eenvoudig en schier boersch geloof aan, wat ik met de Schrift zie overeenstemmen, en ik ben niet zoo angstvallig omtrent woorden, dat ik daaruit eene mij onbekende ketterij zoude vreezen. A. Zie eens, hoe zorgeloos gij zijt! Heeft christus niet geleden? B. Voorzeker; Hij zij daarvoor geloofd. A. Zeg mij, volgens welke wijze van de

(*) Uit den *Menippus*, zie HOSSBACH, S. 28.

vereeniging der beide naturen? B. Ik ben zoo stout, dit niet te willen weten. A. O gij ongelukkige! Maar dat lijden, heeft het zijnen grond in den voorgaanden of volgende Goddelijken wil? B. Ik weet slechts, dat het God gewild heeft. A. O gij ellendige! Maar in de reeks van oorzaken, ging daar het raadsbesluit Gods over het lijden vóór de schepping, of volgde het na dezelve? B. Ik dank mijnen Verlosser, en onderzoek niet verder naar het raadsbesluit. A. Daar ziet gij nu, welk een chaös van ketterijen in u is, zonder dat gij het in het minste merkt, en dat gij de grondstellingen onzer Godsdienst niet gelooft. B. Ik geloof aan het symbolum en aan de hoofdzaak onzer Godsdienst, welke mij de heilige Schrift van zelf aanbiedt, namelijk aan de grootheid mijner ellende, aan de overvloedigheid der Goddelijke barmhartigheid, aan den strijd in de dienst van CHRISTUS, aan de oefening der voorgeschreven vroomheid. A. Het is niet genoeg, dit in het algemeen te kennen, maar gij moet ook de klippen opmerken, waarop de menschelijke nieuwsgierigheid schipbreuk lijdt, opdat gij niet op den weg des heils hetzelfde ontmoetet. B. O ja, gelijk nieuwe wetten nieuwe misdaden voortbrengen, zoo ook nieuwe leerstellingen nieuwe ketteren. A. Gij moet niet schertsen in eene ernstige zaak. B. Ik bekenu, dat ik ook eens zoo iets op eene onbedachtzame wijze beproefd heb; ik wilde namelijk de zwarigheden der menschelijke rede alle oplossen en de klippen effen maken; maar daar dit naspeuren van onbeduidende kleinigheden slechts altijd nieuwen twijfel deed ontstaan, zoo wenschte ik eerst de herinnering daarvan geheel te verliezen, daarna stopte ik voor dezelve zoo veel mogelijk alle mijne

zinnen toe en wijdde deze aan de ootmoedige gehoorzaamheid jegens CHRISTUS. Sedert dien tijd ben ik geruster, en word alleen nog door de herinnering van mijne vorige nieuwigheid verontrust. A. Doch hoe is het mogelijk, dat onder zoo vele tegenwerpingen, onderscheidingen en zelfs drogredenen gij alleen zonder eenigen leidsman de waarheid verkregen hebt? B. Zeer ligt: want terwijl andere ontelbare uitleggers der Goddelijke dingen om raad vragen en de ontzaggelijke tegenstrijdigheid onder elkander trachten te vereffenen, ben ik overtuigd, dat de waarheid van CHRISTUS woorden op geene kunstgrepen der uitlegging, maar op eenen eenvoudigen en ootmoedigen wil berust, en zoo zoek ik mijne gehoorzaamheid op geene uitvlugten of verschooning, maar op eene gestadige bereidwilligheid en op eene vrome beoefening te gronden. A. Dat is inderdaad eene boersche Godgeleerdheid. B. Zij moge dit zijn; doch gene is eene sophistiche en door onnutte vragen en onderscheidingen zoo doornächtig, dat heden ten dage noch PETRUS noch PAULUS, wanneer zij in het leven terugkeerden, haar zouden kunnen voldoen!

Terwijl hier de ironie doorstraalt, zoo neemt daarentegen de rede van ANDREAE op eene andere plaats een' beslissender toon van ernst aan, waar hij er over klaagt, hoe men de werken van het geloof gescheiden, en dit tot eene bloote zaak van redetwisting gemaakt heeft (*). » Dat de zeden en het leven der Christenen aan eene zoo groote tegelloosheid lijden, dat in de daden geen zoodanige ijver als in de woorden, dat geen zoodanig streven

(*) *Alethea exul*. S. 326. HOSSBACH S. 32.

naar Christelijke liefde als naar scherpzinnigheid, geen zoodanige oefening van geduld als van strijd, geen zoodanige vreugde aan den ootmoed als aan de pralerij onder ons is, daarover zal geen vereerder van CHRISTUS zich verwonderen, dewijl hetgene vereenigd waarlijk Goddelijk en heilig ware, in deszelfs vanëenscheiding minder geschat wordt. Want diegenen, welke voormaals en ook heden ten dage de dapperste strijders van CHRISTUS waren, hadden hun vermogen niet zoowel doorredeneerkunde en welsprekendheid, als door gebed en vasten, niet zoowel door dwang, als door eene welwillende, reine en vrijmoedige gezindheid, en voerden den strijd tegen den Satan het ijverigst door beide, door geleerdheid zoowel als door regtschapenheid. Maar de grootste hoop der geestelijken heeft slechts het eene aangegrepen, en vermaakt zich wonderlijk, wanneer zij eene gewapende Godgeleerdheid, met bloote doornen der redeneerkunde doortvlochten, en iets dat veel gerucht maakt, onder de toeujuiching des volks kon staande houden, waarvan dan het gevolg geen ander is, dan dat zij gelijk de waanzinnigen anders schijnen gesproken te hebben, dan als zij gevoelen en gelooven. Want wanneer zij nu van den kansel tot hunne aangelegenheden terugkeeren, zoo zijn zij van de gewone zeden der wereld niet minder vervuld, dan een vat, waarvan het water afgetapt is, van de lucht. — Wie thans een regtschapen leven zoekt, die wordt voor een enthousiast, een Schwenkfeldiaan, een Wederdooper gescholden, enz."

Zoo zeer ANDREAE de edele Mystiek wist te waarderen tegenover de geest- en levenlooze Scholastiek zijner tijdgenooten, evenzeer vervulde hem dat

drijven met weerzin, hetwelk de Godsdienst tot voorwendsel nam, om de natuur in hare geheimen te bespieden, en dezelve aan den onzaligen dorst naar goud dienstbaar te maken. Met dezelfde satyre, waarmede hij de dorre Dogmatiekers vervolgde, bestrafte hij ook de wonderzucht en kramerij van geheimen der Alchymisten als eene verderfelijke krankheid des tijds. Men heeft wel langen tijd onzen ANDREAE zelven verdacht gehouden, dat hij de stichter van een geheim genootschap of eener orde van Mystieken geweest zij, welke onder den naam van *Rozenkruisers* toenmaals veel opzien maakte en zich ver verbreidde; doch eene naauwkeurige bekendheid met zijne schriften heeft tot het inzicht geleid, dat hij juist in deze schriften zich blootelijk over de neiging van zijnen tijd tot dergelijke dingen lustig gemaakt heeft, en dat slechts misverstand de scherts zijner woorden voor baar geld nemen konde. — Onderscheidene andere dwalingen en misbruiken van zijnen tijd, de aanmatiging der geleerden, de universiteiten, het opvoedings-wezen berispte hij met zijnen scherpsten hekel, doch liet het ook hier niet bij bloot negative satyre berusten, maar kwam ook hier de krankheden van zijnen tijd met positive geneesmiddelen te hulp. Zoo laat hij zich onder anderen over het opvoedings- en schoolwezen in zijn geschrift »*Theophilus*» op de volgende wijze uit (*). »Als den grond van alle ware of Christelijke tucht stel ik de vroomheid, den inhoud en het doelwit der geheele zaak, niet die oppervlakkige en buitengewone, welke door velen tot de bijzaken gerekend wordt, maar die

(*) HOSSEBACH S. 144.

bestendige, plegtige en heerschende, welke het gansche leven vergezelt en bezig houdt, en de jeugd geheel doordringt. Dat moet de teedere ouderdom het meest ingeprent worden, dat zij God op het opregtste vereeren, niet slechts met uiterlijke teekenen eener schijnbare vroomheid, maar met het innigste gevoel des harten, dat geheel doorzien en geoordeeld wordt van God, wien geene huichelarij bedriegen, wiens liefde geene gelogene gehoorzaamheid verwerven kan, die alle harten doorzoekt, de huichelaars haat, degenen die Hem liefhebben weder liefheeft.... De jeugd moet met de heilige Schriften als met de zaadkorrels der vroomheid bevrucht, zij moeten haar geheel eigen gemaakt, hun geheugen ingeprent en verstaanbaar uitgelegd worden, zoodat zij eerder datgene, wat God en de heiligen aangaat, dan de fabelen van ARNEAS en de gedaante-verwisselingen van OVIDIUS kent, beter heilige spreuken, dan verzen uit VIRGILIUS opzeggen kan, en God meer door heilige liederen dan door schandelijke gezangen van VENUS huldigt, in het kort zich vaster de waarheid der Christelijke Godsdienst, dan de aanlokscelen van Heidensche ijdelheid inprent. Zoo moesten alle jongelingen gevormd worden, doch voornamelijk die, welke al hunnen arbeid en hun gansche leven aan God en de Kerk willen toewijden, en dikwerf meer onheilige geleerdheid, dan hemelsche wetenschap (somwijlen zelfs geen van beiden) in het heilige ambt medebrengen. — Het verstaat zich van zelf, dat hier ANDREAE slechts het misbruik berispt, hetwelk toenmaals van de schrijvers der oude wereld gemaakt werd. Dat hij dezelve geenszins uit de scholen wilde verbannen hebben, gelijk eene angstvallige vroomheid ook in latere tijden weder

aangeraden heeft, blijkt daaruit, dat hij, zelf met de schoonheden der klassieke oudheid volkomen bekend, zelfs den vorm, dien hij aan zijne eigene schriften gaf, meest uit de gesprekken van PLATO en menige zijner beelden en allegoriën uit de oude fabelleer ontleende (*). Ja, op dezelfde plaatsen dringt hij op de studie der oude talen aan. Doch dat ook *dit* in betrekking tot CHRISTUS geschiedt, dat iedere geest, gelijk hij zich uitdrukt, „eene echo van CHRISTUS” zijn moet (†), wanneer hij beschavend op de jeugd werken zal, dat was zijne innigste overtuiging. — De behandeling der oude schrijvers in de scholen, tot welke zich toenmaals bijna het geheele onderrigt der jeugd bepaalde, werd menigmaal ook door eene slechte leerwijze minder leerzaam, dan zij bij eene goede leerwijze had kunnen worden. Hoe voortreffelijk zegt ANDREAE in dit opzigt: »Een goede leeraar *leidt* (*), terwijl een slechte sleept; gene verlicht, deze verduistert; gene leert, deze verwacht; gene bestuurt,

(*) Het laatste wel is waar niet altijd met den besten smaak; zie HERDES, Zerstreute Blätter V, S. 84.

(†) »Omnis spiritus CHRISTUM resonet!”

(§) Ik kan mij niet onthouden, deze gulden woorden ook in het oorspronkelijke aan te halen: »Nam praeceptor bonus ducit, dum malus trahit; lucet ille, hic offuscat; docet ille, hic confundit; regit ille, hic impellit, excitat ille, hic deprimit; delectat ille, hic angit; format ille, hic destruit. Paucis dicam: nisi praeceptor ipse liber, imo bibliotheca et museum inambulans sit, nisi laboris brevium et manubrium, nisi linguarum artiumque repertorium et formula, nisi insuper patriae et ecclesiae decus et ornamentum audiat, non sapit ad ingenium nostrum. Nam libros repere et exigere, ad laborem agere et stimulare, praecepta, regulas, dictataque obtrudere et inculcare, cujusvis est; summam rei monstrare, facilitatem aperire, applicationem adhibere, usum docere, exemplo praeire, denique ad CHRISTUM omnia referre, hoc opus, hic odor Christianus est, quem nullae orbis opes rependerint.

deze drijft voort; gene rigt op, deze drukt neder; gene vermaakt, deze kwelt; gene vormt, deze verwoest. Om het met weinige woorden te zeggen, wanneer niet de leeraar zelf een boek, ja eene wandelende bibliotheek en een wandelend museum, wanneer hij niet zelf een schets en een handvat van den arbeid, niet een tafel en regel der talen en wetenschappen, en bij dit alles nog eene eer en een sieraad des vaderlands en der Kerk is, zoo deugt hij niet voor ons doel. Want altijd van nieuws af boeken beginnen en ten einde brengen, tot den arbeid aandrijven en aansporen, voorschriften, regelen, dictaten geven en inscherpen, dit kan ieder; maar de hoofdzaak toonen, de inspanningen te hulp komen, vlijt teweeg brengen, het gebruik der hulpmiddelen doen kennen, door voorbeeld voorgaan, eindelijk alles tot *CHRISTUS* terugbrengen, daarop komt het aan, dit is de *Christelijke* arbeid, welken geene schatten der aarde vergoeden kunnen."

Wij zien uit deze plaats, dat het ook in *dezen* tijd niet aan mannen ontbroken heeft, welke het leeraarsambt van deszelfs eenig ware zijde wisten aan te vatten en te waarderen, zoodat het onbillijk ware, te beweren, dat eerst onze tijd de goede leerwijze gevonden heeft, ofschoon wij God danken, dat zulke inzigten, welke toenmaals slechts enkelen bezaten, thans meer verbreid zijn en meer en meer heerschende worden. Doch des te belangrijker moet het ons zijn, de mannen te leeren kennen, welke juist hierin een' prophetischen geest toonden, dat zij van de oude, ongemakkelijke wijze, om de geesten te leiden, naar de nieuwe baan

heen wezen, waarin wij ons gemakkelijker en vrijer bewegen.

Doch dat ANDREAE inzonderheid aan den leeraars-stand der Kerk strenger vorderingen voorleide, dan een in de oude sleur terugzinkende tijd, stemt met zijnen Hervormingsgezinden geest ten naauwste overeen. Scherp, maar billijk berispt hij het drijven der huurlingen in den wijnberg des Heeren in de volgende plaats (*): » Naarmate een oord vruchtbaar of aangenaam of voordeelig voor den handel is, lokt het de dienaren des buiks, niet des woords, houdt ze daar vast of roept ze van daar; is het oord ongunstig, zoo ontbreekt het niet aan booswichten, welke daarheen als het ware veroordeeld worden (zoogenoemde strafplaatsen, welke, helaas! ook onze tijd in menige landen nog kent); de boeren moeten dan tevreden zijn, dat zij een' gestudeerde hebben, en zij mogen toezien, hoe zij met hem klaar komen. Zulke lieden besteden dan minder zorg aan hunne kudde, dan aan hunne zwijnen, en wanneer zij des zondags iets in der haast zamengeraapt of iets van anderen ontleend en verminkt met grooten weêrzin voorgepraat, of de bij het laatste gastmaal ontvangen beleedigingen afgekaatst, of hunne tienden ingevorderd hebben, zoo brengen zij de overige dagen der week zoo door, dat men er het liefst van zwijgt. Doch de jeugd aan CHRISTUS toe te wijden, tot Hem te brengen, haar met Hem vertrouwd te maken, haar op te voeden, het onervaren en ruwe volk zachter te maken, van den gewonen weg af te brengen, en in het gemeen volgens de wijze van PAULUS de

(*) *Veri Christianismi libertas*, S. 101. HOSSBACH 148.

bijzondere personen te onderrigten, te vermanen, te bidden, te verbeteren: dat zijn voor hen louter grappen, welke men bij het geringe inkomen niet behoeft te verwachten. Ook is het ruwe volk (naar hunne gedachte) niet waardig, met zulke gaven belast te worden, maar *die* kunnen voor de steden bewaard worden, alsof God wilde dat de burgers vroeger (dan de boeren) in den hemel zouden komen."

Hoe naauw ANDREAE het met den geestelijken stand nam, en hoe ernstig hij huurlingen van het aanvaarden van het leeraarsambt trachtte af te houden, toont dat bekend gedicht, hetwelk HERDES in zijne Brieven over de *beoefening der Godgeleerdheid* (7) medegedeeld heeft, onder den titel: »Het goede leven van eenen regtschappen dienaar van God." Daar het gedicht te lang en in eenige wendingen te onverstaaubar is, om hier geheel medegedeeld te kunnen worden, wil ik u slechts met den inhoud en eenige plaatsen van hetzelfde bekend maken.

Een jong candidaat, dien ANDREAE in den eersten persoon invoert, even alsof de zaak hem zelve bejegend ware, had, nadat hij de studiën volbragt had, lust naar eene rijke en geschikte plaats.

» Als ik in mijne jonge dagen
Van goede renten hoorde wagen,
Hoe men geen vetter soppen heeft,
Dan die men geestelijken geeft,

(7) Uit het Hoogduitsch vertaald door W. VAN HAMELSVELD, wiens vertolking van het volgende dichtstuk in het Nederduitsch genoegzaam letterlijk door ons behouden is.

Toen dacht ik, is 't gelegen tijd,
 Dan moet ik ook in 't lang habijt,
 En zien, hoe ik het daarheen breng,
 Dat 'k om een langen braadworst zing, enz."

Terwijl hij zoo met deze gedachte zwanger ging
 en »hem zijn rokje stond van pas, alsof hij reeds
 decanus was" — en hij er juist over nadacht,
 welke plaats hem wel het beste zoude bevallen,
 want

» God hoed' mij voor eenzaam woud,
 Voor bergen en voor streken koud:
 Want ik gewoon ben aan den wijn" —

stiet hij te midden van deze droomen, welke hem
 op zijne reis door een schoon weiland vergezelden,
 op een' ouden man met sneeuw witte haren en een
 schoon gelaat, die op de weide zijn hooi bijeen-
 reef, en in wien hij terstond den prediker van dat
 oord erkende. De student sprak hem in het La-
 tijn aan en vernam van hem, dat hij op zijne plaats
 weinig goede dagen beleefd had:

— » Hoe matter lijf, hoe meer men doet,
 Hoe minder kunst, hoemeer men drijft,
 Hoe minder waard, hoe meer men blijft."

De jongeling gaf hem daarop den raad:

» Mijn lieve oude heer
 Gemest hebt ge u maar al te zeer,
 Gij hebt veel geld en 't geen u lust,
 Daarom begeef u tot de rust.
 Dat zagen graag wij, jonge heeren,
 Die thans op schulden moeten teren,

En wachten frisch en welgesteld,
Een smerig ambt, een vrouw met geld."

De oude sprak hem wat hard aan, en de jongeling begon nu »andere toonen te zingen," daar hij vleijende, maar altijd eenigzins spotachtig hem naar de oude tijden vroeg. De oude heer prees deze oude tijden, en de mannen, die toenmaals gewerkt hadden.

» Die zijn nu dood, en *leven* nog,
Nu leven vele en *rotten* toch.
Ik dank hun voor hun goede leer,
Doch na mijn komst alhier, mijnheer
Heb ik wat anders leeren moeten,
De bast verbreken en met wroeten,
De pit er halen uit van daan —
Dit zult ook gij nog eens verstaan!"...

Toen daarop de jongeling op zijne wijsbegeerte pochte, gaf hem de oude den voortreffelijken raad, dien men ook heden nog aan menig een geven konde, dat hij slechts geduld moest hebben:

» Tot dat de lucht in niet verkeert,
Tot dat de brijpap is verteerd,
Tot dat de hersendamp verdwijnt,
Tot dat der wijzen twist verkleint,
En tot praktijk nu komt en blijft,
Die alle theorie verdrijft."

En nu kwam de grijsaard op het verzoek van den steeds bescheidender wordende jongeling eindelijk zoover, van hem te zeggen, wat al een predikant moet gelooven, weten, doen, lijden, laten, vreezen en

voor goed nemen, wanneer hij een dienaar Gods zijn wil.

» Ik zeg, een predikant *geloofst*,
 Dat schier geen mensch brengt in zijn hoofd;
 Geloofst een God, dien niemand acht;
 Een ieder naar zijn Goden' tracht.
 Een hemel, die niet wordt bemind;
 Een ieder hier genoegten vindt.
 Een hel die niemand wil ontgaan;
 Een ieder zoekt de breede baan.
 Een oordeel, daar geen mensch voor beeft;
 Een ieder onbekommerd leeft.
 Een loon, maar welken niemand wil;
 Een ieder 't al hier hebben wil.
 Een Albestuur, dat niemand vindt;
 Een ieder meent, 't geluk is blind.
 Geloofst een dood, die alles scheidt;
 En elk roemt op een' langen tijd.
 Dit g'looft hij, maar de wereld niet,
 Die 't alles slechts voor dwaasheid ziet;
 Daarmee trekt hij de zware kar,
 En wordt gehouden voor een' nar.

Daarna een zielenherder *weet*,
 't Geen haast de wereld wel vergeet.
 Hij weet, dat groote heeren pracht
 Bij God ten hoogsten is veracht.
 Hij weet, dat groote herd'eren slaap
 Den wolf steeds levert menig schaap.
 Hij weet, dat groote woekeraren
 Den vloek in hun geslacht ervaren.
 Hij weet, dat groote dwingelanden
 Nog komen in den poel te branden.
 Hij weet dat 's werel'ds ijdelheid
 Niets anders dan veel leed bereidt.
 Hij weet, dat ieder veinzend hart
 Zich zelf verstrekt tot eeuw'ge smart.

Dit weet hij, schoon 't geen mensch wil weten,
En wordt daarbij nog veel vergeten.
Daarmee trekt hij de zware kar,
En wordt gehouden voor een' nar.

Ten derden, een pastoor moet *doen*,
Daar ieder maar voorbij wil spoen.
Hij moet de waarheid niet verzwijgen,
Waarover men hem zal bedreigen.
Hij moet elk uur bestraffen 't kwaad:
Waarvoor men hem vergeldt met haat.
Hij moet bij Lazarus en pest,
Daar men voorbij loopt al zijn best.
Hij moet ten vuur, ten galg en rad,
Gevang'nis en der hoeren bad.
Hij moet week maken reekeloozen,
Vertroosten hopelooze boezen.
Hij moet een' ieder helpen, raân,
Waarschuwen, bidden, tegengaan.
Hij moet in alle diepten treden,
Wegnemen alle moeilijkheden.
Dit moet hij doen ook tegen dank,
Tot dat hij oud wordt, krom en krank.
Daarmee trekt hij de zware kar,
En wordt gehouden voor een' nar.

Ten vierden moet een preekheer *lijden*,
Als winter-koren te allen tijden.
Hij lijdt der liên afgoderij
En bijgeloof, vloek, tooverij.
Hij lijdt verachting van Gods leer,
In wellust stelt men meer zijn eer.
Hij lijdt onwilligheid en smaad,
Daar hem de schimp in de ooren gaat.
Lijdt haat en wraakzucht, toorn en nijd,
Twist, laster, woede, oplopendheid.
Lijdt echtbreuk, ontucht, hoererij,
't Geen men slechts houdt voor zotternij.

Hij lijdt ook dieven groot en klein,
 En al wat hem niet lief kan zijn.
 Daarmeê trekt hij de zware kar,
 En wordt gehouden voor een' nar.

Ten vijfden moet een priester *laten*,
 't Geen ieder een mint boven maten.
 Hij laat het hof der kleed'ren pracht,
 Een kemelshuid blijft zijne dragt.
 Hij laat de school haar groot verstand,
 En oefent zich in liefdebrand.
 Hij laat der rijken zilverpraal,
 En vindt in 't beekje zijn onthaal.
 Hij laat der opgeblaa'zen wind,
 Daar hij bij CHRISTUS ootmoed vindt.
 Hij laat zijn voordeel, regt, bezit,
 't Is wel dat hij is CHRISTUS lid.
 Dit alles moet hij willig laten,
 En nog daarbij zich zelven haten.
 Daarmeê trekt hij de zware kar,
 En wordt gehouden voor een' nar.

Ten zesden *vreest* een geest'lijk man,
 Daar weet geen ander immer van.
 Hij vreest met schrik den jongsten dag,
 Dien velen smaden met een lach.
 Hij vreest gezag en schoolverstand,
 Van velen vriend, der Kerk vijand.
 Hij vreest 't gevaar van ergernis,
 Waar menigeen meê bezig is.
 Hij vreest het woord van goed geluk,
 Opdat zijn ziel niet kome in druk.
 Hij vreest ook zijn gewetens-stem,
 Dat het niet roepe tegen hem;
 Van boos gezelschap zelfs den schijn,
 Waar buiten menig niet kan zijn.
 Hij vreest der hooge gaven glans,
 Die 't goede ook zelfs betoov'ren gansch.

Dit vreest hij en is daarvoor bang,
 Waarmeê de wereld spot reeds lang.
 Daarmeê trekt hij de zware kar,
 En wordt gehouden voor een' nar.

Ten zevenden een leeraar moet,
 't Geen niemand wil, *nemen* voor goed.
 Neemt weinig, als niet één geloofst:
 Want die doet wel, die hem berooft.
 Hij neemt het slechtst dat er kan zijn,
 De schraalste vrucht, den zuursten wijn.
 Hij neemt hetgeen hij zuur verdient,
 Nog houdt men dit voor een geschenk.
 Hij neemt met smart van zijne boeren,
 Die hem betalen als de loeren
 Hij neemt met dank, 'tgeen niet behaagt,
 Een dief hij steeds om 't zijne vraagt.
 Dus leeft hij in een' bedelstaat,
 Terwijl hij arme weezen laat.
 Daarmeê trekt hij de zware kar,
 En wordt gehouden voor een' nar.

Wat dunkt ■ nu, mijn schrand're vriend?
 Zijt gij tot 't preekambt nog gezind?
 Lust ■ 't gebrad nog der preekheeren?
 Of wilt gij gaarne dat ontberen?"

»Ik sprak (zoo gaat het verhaal voort): o liefste vader mijn
 Uw redenen mij treffend zijn.
 Ik ben verslagen en verstomd;
 En dank toch God voor dezen stond.
 Doch 'k bid u, wil mij verder leeren,
 Naar welken kant ik mij zal keeren? enz."

waarop dan de grijsaard het volgende antwoordde:

Gij koost gewis den hoogsten stand,
 Vol van gevaar, als 't oeverzand,

En door de wereld aangerand:

Waarom gij noodig hebt Gods hand.

Nadat hem dan de grijsaard nog veel omtrent de pligten en het lijden van den geestelijke verklaard heeft, geeft de jongeling zich bescheiden gevangen, legt zijne priester muts en zijnen magisterring af en stemt den ouden man daarin toe,

» Dat niet al 't zwart is geestelijk ,
Al 't geest'lijk zuiv're Christenblijk ,
Dat niet al 't zuivere is gezond ,
Niet al 't gezonde is voor den mond."

Hierop verzocht hij mij, ik zou
Met hem naar huis gaan, zoo ik wou,
Aldaar een sopje helpen eten,
Dat praten zal ik nooit vergeten.
Hij droeg een vogel schoon en glad,
Dien hij in 't veld gevangen had,
Moest dien zijn' oude moeder brengen,
Die weet toch ook van deze dingen,
Terwijl zij velen onderrigt;
't Is 't huis, dat digtste hierbij ligt,
Waar hij met arbeid en met slooven
Al menig hout heeft stuk gekloven,
In lief en leed, zoo 't kwam, gedeeld,
En menig huisverdriet geheeld,
En meen'ge stormwind uitgestaan,
En menig onheil ondergaan.

Alzoo ging ik met schaamte en vreugd,
Mijn hart was eng en toch verheugd,
Mijn kunst was klein, toch hoorde ik veel,
Mijn rouw was groot, toch ijde ik voort;
Ik wou niet, dat 'k in plaats van dat
Gezien had meen'ge vreemde stad:

Want één Duitsch hart, zoo men 't kan vinden,
 Is meer waard dan veel verre vanden.
Dat zegt, wat er ontbreekt, en raadt,
 Hiermeê komt men met God tot rust.
 Maar 't geen alleen schreeuwt: mom! mom! mom!
 Werpt in den mond de brijpap om,
 Dat eischt veel geld, tijd, zorg en smart,
 Zoodat m'in 't ijd'le zich verwacht.

Het moeitevolle leven van eenen Christelijken prediker, gelijk het ANDREAE in dit gedicht voor een gedeelte met luim afschilderde, moest hij later in zijn eigen persoon in allen ernst ondervinden. Zijne latere werkzaamheid viel in de akelige tijden van den dertigjarigen oorlog, waarmede wij ons tot hiertoe nog niet nader bekend gemaakt hebben. Hij werd in het jaar 1620 superintendent te *Calis*, later hofprediker te *Stuttgart*, en eindelijk viel hem na vele worstelingen en moeiten in deze bedieningen de abdij van *Bebenhausen* en later die van *Adelberg* ten deel. Hooren wij hem in een gedicht, waarin hij een' blik op zijne tot hiertoe afgelegde loopbaan werpt, en hetwelk een' schoonen tegenhanger tot het luimige voorstel aanbiedt, hetwelk wij zoo even verlaten hebben (*).

» Mijn strijd ik nu gestreden heb,
 Mijn loop heb ik voleindigd,
 Met vreugde daal ik nu in 't graf,
 Waar alle moeite eindigt;
 Mijn ziel de eerekroone draagt,
 Waarom ik heb gestreden,
 Die mij de Heer had weggelegd,
 God lof! 't mogt mij gelukken.

(*) Men vindt het bij HOSSEACU S. 194.

Zijn Woord heb ik getrouw geleerd,
 Van wet en Gods genade,
 Daarbij de dwaalleer ook geweerd,
 Vermaand voor zieleschade:
 Mijn leven heeft gebreken veel,
 Waartegen 'k heb te strijden,
 Die ik ook niet verschoonen wil,
 Help me om vergeving bidden.

Pracht, ontucht, vrek -, ligtvaardigheid
 Heb ik gestaag bestreden,
 Daarom geleden meen'gen strijd,
 Tot ik mogt triomferen;
 Dikwerf werd ik daarom gehoond;
 Met zwakheid ook beladen;
 God dank, die mij met gunst bekroont,
 Verlost heeft uit genade!

En mijn gemeente zeeg'ne God,
 Zoo vromen als ook boozen,
Hun wil God een belooner zijn
 En *deez'* van zond' verlossen.
 Ook overdenk' de rijke goed,
 Hoe trouw Hij zich betoond heeft,
 En de arme ook niet vergeten moet,
 Hoe rijk'lijk Hij beloond heeft.

God zeeg'ne ook immer vijand, vriend
 Voor boosheid en voor 't goede
 Door beid' heeft God mijn heil bedoeld,
 Door weldaân en door roede.
 In 't graf wacht mij een zoete rust;
 Zoolang wij zijn gescheiden,
 Beveel ik God mijn vrouw en kind,
 Met vreugd zie ik ze eens weder."

ANDREAE stierf te *Stuttgart*, werwaarts hij in
 Maart 1654 als verkozen landschaps gedeputeerde

zich begeven had. Zijn einde volgde den 27sten Junij van hetzelfde jaar. » Toen hij zijn laatste uur voelde naderen (*), deed hij nog eenmaal zijn geestelijk ambtskleed aan, en ontving gemeenschap-pelijk met zijne bedroefde echtgenoot het Avond-maal des Heeren, waarop, zooals hij aan deze en zijnen daarbij tegenwoordigen zoon GOTTLIEB be-tuigde, zijn hart eene onbeschrijfelijke rust gevoel-de, en alle aardse zorgen verbande. Toen daags vóór zijnen dood zijn trouwe ambtgenoot CHRIS-TOFFEL ZELLER hem bezocht, droeg hij dezen op, van zijne begrafenis alle onnoodige praal te verwij-deren, sprak met de grootste blijdschap van zijn naderend einde en ontboezemde onder anderen deze woorden: » Dit is onze vreugde, dat onze namen geschreven zijn in het boek des levens." Na den laatsten gerusten nacht, toen reeds doodskoude zijne voeten en ligchaam doordrong, zeide hij nog omstreeks den middag eenen brief voor aan hertog AUGUST van *Wurtemberg* (die hem zijn moeitevol leven met de echte vriendschap van een Christelijk vorst verzoet had) (†) en greep de pen, om voor de laatste maal zijnen naam te schrijven; maar slechts twee letters kon hij voleindigen. Nog be-zochten hem hertog EBERHARDS zuster, ANNA JO-HANNA, en zeven geestelijken. Toen deze, dewijl het zich liet aanzien, alsöf hij wilde rusten, zich voor eenigen tijd verwijderden, bemerkte zijn zoon, dat het beslissende oogenblik nabij was. Op het gebed van dezen: » Heer JEZUS, ontvang mijnen

(*) HOSSEACH S. 257.

(†) » Mijn AUGUST alleen — zoo schreef hij reeds vroeger — is mij nog overig, van hem komt verzachting en verligting in mijn lij-den." HOSSE. S. 235. Vergel. ook S. 236.

geest! in uwe handen beveel ik mijnen geest, gij hebt mij verlost, Heer, gij getrouwe God!" hief de stervende nog eenmaal het hoofd van het bed op, zag met een helder oog naar boven, en vouwde eenige malen de handen zamen; daarop zeide hij zijne lieve huisvrouw de twaalf artikelen des Christelijken geloofs met eene gebroken stem, doch luide en verstaanbaar na, en toen ondertusschen die zeven geestelijken, om den uitgang van een zoo merkwaardig leven te zien, ook weder binnengetreden waren, zoo ontsliep hij onder het vrome, vereenigde gebed van al de omstanders zacht en zalig tot de eeuwige rust."

„Zoo was," zegt zijn waardige levensbeschrijver HOSSBACH, „het leven en de dood des mans, die gedurende een der treurigste tijdperken onzer geschiedenis, in de dorheid van het wetenschappelijk en kerkelijk, in het ongeluk van het openbare leven de drager en bewaarder van den nog voorhanden zijnde geest en de altijd rustige beweging van alle sluimerende krachten werd, die zijnen tijd voorlichtte als een zeldzaam en weldadig schijnsel, waarin alles vereenigd was, wat een menschelijk en Christelijk leven versiert, en die, van zijne tijdgenooten miskend of gehaat, van het nageslacht naauwelijks gekend of vergeten, voor vele anderen waardig is, uit de donkerheid der verleden tijden weder in het licht gesteld en inzonderheid aan al diegenen als een voorbeeld voorgesteld te worden, welke in geloof en liefde zich aan het grootste ambt toegewijd hebben, om het werk van CHRISTUS en zijner Kerk te bevorderen."

Het zij mij vergund, eer wij tot anderen overgaan, u nog eenige weinige dingen uit den voor-

raad des geestes van dezen man mede te deelen.

Wij hebben vroeger het beeld van eenen prediker en zielzorger, door zijne hand geteekend, beschouwd midden onder de moeiten van een gewigtig en zeer werkzaam ambt. Wij willen thans nog het beeld van den *Godgeleerde* daarnevens stellen, gelijk hij, der wereld en hare begeerlijkheid reeds half ontrukkt, in de hoogere sferen eener vrome beschouwelijkheid verwijlt, en van daar, gelijk de schijnende zon, den zegen uitstort op de golvende koorlanden van het bebouwde veld der Kerk. »Ik werd,» zoo verhaalt ANDREAE in zijn allegorisch geschrift over de Christelijke republiek (*), »tot den presbyter der stad geleid, niet tot een' Roomschen paus, maar tot een' Christelijken. Hij was een man van eerwaardigen ouderdom, uit wiens gelaat iets Goddelijks straalde. Niemand is kundiger in het heilig Woord, niemand heeft het meer innerlijk ervaren. Terwijl hij met eene bevallige levendigheid tot mij sprak, erkende ik den gezant en bode Gods; zoo had hij in het geheel niets aardsch aan zich. Ik wilde naar [onze wijze] den man door titels eeren; doch hij gedoogde het niet, dewijl hij van de dwaasheden der wereld een afkeer had, en zeide: hij was genoeg vereerd, wanneer ik hem voor een knecht Gods en voor mijnen vader hield. Men zegt, dat hij dikwijls ingevingen van God krijgt en dan buitengewone dingen spreekt, doch met den grootsten eerbied jegens den Goddelijken geest. Slechts eenmaal in de week en wel des Zondags spreekt hij tot het volk, en onderwijst het in Goddelijke dingen, nooit wordt hij

(*) Bij ROSSBACH, S. 273.

gehoord zonder inwendige beweging des gemoeds. Hij zou het voor schande achten, anderen tot iets te vermanen, wat hij zelf niet vroeger gedaan heeft, zoodat hij, wanneer hij in de vergadering staat, ook stilzwijgend spreekt. Zijn' ganschen tijd besteedde hij aan heilige beschouwingen en oefeningen, doch voornamelijk aan de bevordering van het Christelijk leven, en hij zoekt geen ander vermaak dan de hemelsche spijs. Toen hij mij zegende, ondervond ik in mij een' heiligen gloed, welke mijn gansch gemoed doorstroomde. O! de ware Godgeleerdheid is werkzamer, dan alle predikatiën van vleeschgezinden. Ik bloosde, toen ik aan de eerezucht, aan de hebzucht, aan den nijd, aan de dronkenschap van zoovelen dacht, die den geestelijken stand onteeren. Men zoude gelooven, dat zij niets gelooven, waarvan zij anderen willen overreden, ofschoon zij het overreden geleerd hebben. *Mij* moeten zij het niet ten kwade duiden, dat deze geestelijke mij verrukt heeft, een man van vurigen geest, van koele zinnelijkheid, een vriend des hemels, een verachter der aarde, vlug tot het werk, verwijderd van praatzucht, dronken in God, zijne lusten bedwingende, wakende voor zijne kudde, slapende voor zich, de eerste in verdienste, de laatste in roem."

Het denkbeeld, om de Christenheid onder het beeld eener stad voor te stellen, schijnt onzen ANDREAE een geliefkoosd denkbeeld geweest te zijn. Niet slechts in het zoo even genoemde geschrift over de Christelijke republiek, maar ook nog in een episch-allegorisch gedicht siert hij dit denkbeeld met apocalyptische verwen op. Het gedicht heet de *Christenburg* en is eerst onlangs door den

schranderen kunst-onderzoeker en dichter GRÜNEISEN voor de eerste maal uitgegeven geworden. Ten opzichte van den smaak laat zich wel is waar veel in dit gedicht berispen, namelijk de te ver gedreven allegorie en het veelvuldig inmengen van kunstig uitgevonden, Latijnsche eigennamen. Maar de hoofd-gedachte zelve, welke door het geheel doorstraalt, hangt zoo naauw met 's mans Hervormings-gezind doel zamen, dat een overzigt daarover dienen moge, om ons nog eenmaal de kampstrijden der Kerk te vertegenwoordigen, welke hij ten deele zelf mede beleefd en doorgeworsteld heeft, en met welker geschiedenis wij ons hebben bezig gehouden.

Het schouwtooneel, waarop de dichter ons verplaatst, is een eiland in den Oceaan, waar bij de hand over hand toenemende boosheid alle braven en vromen heen gevlugt waren. De koningin, welke daar verbeeld wordt te regeren, heet *Ecclesia* en is de uitverkoren Bruid Gods. Eerst had zij slechts in herdershutten, daarna onder den tabernakel, en eindelijk in een' prachtvollen tempel haren zetel, tot eindelijk de Bruidegom naderde en haar eene nieuwe plaats bereidde, waartoe hij de beste bouwmeesters, PETRUS, PAULUS en meer anderen aanstelde.

» Daarnevens wachters, vroeg en laat,
 Zoodat de bouw steeds zeker gaat.
 Alzoo werd het een sterke vest,
 Waar muur en wal steeds deen hun best,
 Waar wacht en schans was aangelegd,
 Waar ieder deed naar pligt en regt,
 Waar men, voorzien van proviant,
 Bereid was tot den vrede en krijg.

De stad, nu *Christenburg* genoemd,
Was nu reeds heinde en ver bekend,
Waarom zij ook door meen'gen stand
Vijandiglijk werd aangerand.
Zij raakte door geweld in drang,
Nog veelmeer werd 't door list haar bang,
Waardoor ook menig toren viel,
En menig bolwerk werd vernield,
En menig graf ook werd geschokt,
't Welk alles nooit meer werd hersteld.
Want minder werd de waakzaamheid
Der burgers in deez' droeven tijd;
Zij zochten veeleer hun gemak,
Daardoor verviel zelfs 't beste dak,
En slopen trouwelooze liën
De stad in, die hun werd ter prooi, enz."

Toen nu alzoo door de zorgeloosheid der burgers de Christenheid in verval geraakt was, besloot de bouwmeester een nieuw kasteel *Lauttereck* (*Luthersoord*?) op te rigten, hetwelk menigeen wel is waar trachtte te verhinderen.

» Doch wat God wil wordt niet verhinderd,
Ofschoon 't ook kostte menig man;
Want God wil zelve de eer daarvan,
Dat 't zwakste werktuig in Zijn hand
Meer dan alle onrust brengt tot stand."

Doch maar al te spoedig vertoonde zich in het nieuwe kasteel de oude onbehoorlijkheid weder. Menig wachter beproefde slechts, hoe hij zich zoude mesten; de naam *Luthersoord* gaf een voorwendsel voor menig ongeregeld leven, de steenen, voor het bedehuis bestemd, werden aan een danshuis besteed, en alzoo door de bezetting zelve het

werk geschonden, waaraan de Heer alle vlijt besteed had. Zoodra de Antichrist dit bemerkte rustte hij zich ten krijg uit tegen *Luthersoord*. Hij droeg aan drie zijner vasallen de belegering van het kasteel op; TIRANNUS heette de een, HYPOCRITA de tweede, SOPHISTA de derde. Doch de bezetting in den *Christenburg* verachtte den vijand, en meende,

— » er was geen groot gevaar
 Zij hadden toch een sterken God,
 Een goed geweten, *goede zaak*,
 Een vasten burg en veilig dak,
 Ook geld genoeg en daag'lijksch brood,
 Een kloeke manschap, kruid en lood, enz."

In het gevoel dezer valsche zekerheid maakten zij wel aanstalten tot tegenweer, maar zeer ondoelmatige. De bevelhebbers, aan wie zij de verdediging opdroegen, waren al te zamen niet veel waard, gelijk reeds de allegorische namen, *Securus*, *Stupidus* enz. welke de dichter hun geeft, aantoonen. Doch God, die van den hemel op dit woelen nederzag, had daaraan een groot mishagen, en liet de bewoners van Christenburg in den slag met den Antichrist eene groote nederlaag lijden. Nu kwam er eene groote versaagdheid en neêrslagtigheid in de plaats van den vorigen trots. Ondertusschen verzamelde de Antichrist nieuwe hulptroepen en besloot nog eenmaal de stad te berennen, en reeds ontzonk eenigen der belegerden zoozeer den moed, dat zij zich bereid toonden, den vijand de poorten te openen. In deze algemeene verlegenheid trad een oud man, *Reformator* genoemd, onder de moedelooze bewoners van Christenburg.

» En sprak getroost tot 't angstig volk :
 't Zij verre toch van ons gelijken ,
 Dat wij van onzen God afwijken ;
 Ook verre zij 't van onzen God ,
 Dat Hij ons late in zulken nood ;
 't Zij verre , dat wij zouden vlieden ,
 Waar God en mensch te zamen strijden.
 Laat ons tot God nu wederkeeren ,
 Zoo zal Hij ons gewis verhooren , enz."

» Hij had nog naauwlijks uitgesproken ,
 Daar werd in hen Gods Geest ontstoken.
 Die sterkte 't hart met nieuwen moed ,
 En ieder keurde 't woord voor goed ,
 En schreeuwde en riep met luider stem :
 Ach , Heer ! neem van ons 't booze weg ,
 En doe met nieuwen zin ons werken ,
 't Geloof , de liefde en hoop versterken ,
 Leer gij ons onderdanigheid ,
 Vermeer den geest en tem het vleesch ;
 Dat wij in uwe stad verblijven ,
 De vijanden daaruit verdrijven.
 Zoo zullen wij steeds meer en meer
 Uw' name geven lof en eer ,
 Dat gij alleen ons hebt gered ,
 Daar menschenkracht dit niet vermogt."

Over dit besluit zijner medeburgers heeft de grijsaard eene hooge vreugde ; hij valt met hen op de knieën en roept God om kracht ten strijde aan , waarop hij dan nog eene eenigzins uitvoerige verklaring van het Christelijk geloof en der Christelijke pligten laat volgen. Slechts één , met name **WIJSHOOFD** ondernam het , het volk tegen 's grijsaards wijze raadslagen op te zetten en het in de vorige gerustheid in slaap te wiegen. Hij sprak :

» O menschen lief wat wil dat worden ?
 Wil men deez' aard' geheel verand'ren ,
 Is dan die grijze alleen slechts wijs ,
 Had men vóór hem geen wijze liên ?
 Hoe mag hij dan al zijne vad'ren
 Beschouwen slechts als lout're dwazen ?
 Mishaagt hem Kerk , en hof en school
 En werpt die allen in één poel
 Doch wie laat zich door zulke gekken
 En door hun dwaze taal verschrikken ,
 En hoort niet eer naar zulke wijzen ,
 Die men voorlang reeds hoorde prijzen ,
 Gelijk de rede ons ook berigt ,
 Die ons ook niet zoo veel verdicht
 Van armoede en gelatenheid ,
 Van zielsbeschouwing , zielevreugd ,
 Van CHRISTUS navolging en dingen ,
 Die wij op aarde nooit volbrengen ?
 Wij hebben ja met goed gevoeg
 Al regelen van tucht genoeg ;
 Zoo is 't dat een heel *Corpus* reeds
 Der leer belijdenis bevat ;
 Ook is de kunst ten top gevoerd ,
 Zoo dat deez' tijd ten hoogste bloeit . »

De grijsaard antwoordde echter op deze tegenwerpingen van wijsnoorn en de hem toestemmende naam-Christenen met alle waardigheid, en eene schoone, vrome stemming, eene waarlijk Christelijke geestdrift deelt zich aan de geheele bezetting mede. Nu snelt ook Gods hulp zelve tot ontzet toe. De *Christenburg* onttrekt zich door een dicken nevel aan het oog van de door zegepraal dronken vijanden. Deze geraken daardoor in verwarring en rigten onder elkander een vreeselijk bloedbad aan.

»'t Moest al of in de zee verdrinken,
 Met schip en al moest het verzinken,
 Of werd op 't land door wind verstrooid,
 Door vuur en zwaard geheel berooid,
 Aan 't wild gediert werd het ten roof,
 Gods vijand werd dus weggeroofd.
 Nooit was iets dergelijks geschied,
 Nooit had 't een menschenoog gezien.....
 Daar zag men menig moedig rot
 Versagen voor den naren dood,
 Daar zag men ijlen, vlieden, loopen,
 De vuist opheffen, vechten, stooten,
 En wat al meer geschiedt in nood,
 Als hulp en raad en hoop verdwijnt.
 O God, gij magtige oorlogsheld,
 Hoe ras kunt gij behouden 't veld."

Maar ook in den *Christenburg* was nog altijd
 groote nood, want de bewoners wisten niet, hoe
 vaderlijk God voor hen gezorgd had. Er werd
 eene vaste ingesteld, en zelfs het angstgebrul der
 dieren moest den hemel tot medelijden bewegen.
 Eindelijk trok de nevel weder op, en met verba-
 zing zagen de belegerden de verwoesting der vij-
 anden, welke niet door hunne, maar door Gods
 wonderbare magt geschied was. Een danklied der
 gemeente, waartoe de dichter zich van LUTHERS
 »vaste burg" als grondtoon bediende, maakt het
 slot uit.

» Een groote Heer is onze God,
 Een vaste burg en wapen,
 Hij zag ons aan in onzen nood,
 Die ons was overkomen,
 Daar de oude wereld snood
 Steeds tegenstand ons bood,

En met geweld en list
Ons spande strik en net,
En meende ons te betoomen.

Hoe wij ook streên, het baatte niet,
Wij hebben veel verloren,
Daar wij niet zochten onzen Man,
Dien God zelf had verkoren.
Vraagt gij nu, wie Hij is?
Zijn naam is JEZUS CHRIST,
Het hoofd van Zijne Kerk,
Die Hij altijd beschermt,
Wanneer zij Hem wil hooren.

Schoon de aarde ook vol van duivels waar,
En wilden ons verslinden,
Stond christus steeds bij zijne schaar,
En liet 't haar wel gelukken.
De magtige Antichrist,
Vervuld met waan en list,
Ontving nu zijn gerigt,
Gelijk Gods Woord ons zegt,
Zijn zwaard deed hem ras vallen.

Dat moest hij God hem laten doen,
En daarvoor spot ontvangen;
Lof zij den Vader en den Zoon,
En 's Geestes dierbre gaven,
Die onze ziel en lijf,
Goed, eer, en kind, en wijf
Gered heeft van het kwaad,
En ook de vreugde ons schenkt,
Dat ons het rijk zal blijven.

Alzoo heeft deze krijg een end,
Waarbij men dan in 't kort erkent,

Hoe vreeslijk groot zij 's Duivels magt,
Wanneer men zich steeds veilig acht.
Hoe hag'lijk zij der Christ'nen strijd,
Als CHRISTUS hun niet staat op zij;
Hoe noodig zij een waar berouw,
En dat men 't Christendom opbouw;
Hoe magtig zij het God'lijk zwaard,
Als 't tegen zijnen vijand keert.
God geef, dat wij het regt gevoelen
En ons tot Hem van harte wenden.
Zoo zal Hij zeker bij ons staan,
Welaan, ik heb mijn pligt gedaan.

Deo gloria."

ACHTTIENDE VOORLEZING.

FRANS BACO VAN VERULAN. JOHAN KEPLER EN DE KALENDER-
STRIJD, BENEVENS ANDERE PROTESTANTSCHÉ DOGMATISCHE ONGE-
SCHIKTHEDEN. HUGO GROTIUS.

Daar het tot het karakteristiek kenmerk der Pro-
testantsche Kerk behoort, dat haar lief en leed,
haar voortgang en belemmering niet alleen van den
geestelijken stand, als eene bevoorregte priester-
kaste, afhangen, maar dat veeleer de taak der te
bewaren en te verkrijgen vrijheid van geest alge-
meen is, waaraan ieder naar de gaven, die hij
ontvangen heeft, moet deelnemen, zoo kunnen wij
bij onze tegenwoordige beschouwing ook *die* man-
nen niet voorbijgaan, welke, zonder Godgeleer-
den van beroep te zijn, veeleer in andere kringen
van weten en werken zich bewegende, echter op
den gang der ontwikkeling van ons kerkelijk en
Godsdienstig leven een' beslissenden invloed heb-
ben uitgeoefend. Gelijk den tijd der Hervorming
een tijdvak voorafging, hetwelk men gewoonlijk
als den tijd van *de herstelling der wetenschap-
pen* aanduidt, zoo vertoonde zich ook weder te-
gen het einde der XVI^{de} en nog meer bij het begin

der XVII^{de} eeuw, voor een gedeelte te midden van de krigsstormen, welke *Europa* doorliepen, een dergelijk streven, om den geest uit de kluisters van een dood formalismus te verlossen en in den nacht der barbaarschheid het licht van een onpartijdig onderzoek te brengen. *Drie mannen* uit verschillende volken, van verschillende beroepen en van verschillende Protestantsche belijdenissen zijn het, welke wij als de herstellere der wetenschappen vermelden en naast de Hervormers van ons tijdperk plaatsen zullen: de Engelsche kanselier FRANS BAGO, de Duitsch Luthersche sterrekundige JOHAN KEPLER en de Nederlander HUGO DE GROOT. Met deze drie uitstekende mannen willen wij ons in dit uur bezig houden, zoover het de korthed des tijds gedooft. Mogt hun de opmerkzaamheid te beurt vallen, welke zij verdienen.

FRANS BAGO, de zoon van den kanselier NIKO-LAAS BAGO, werd den 22sten Januarij 1561 (*) in de nabijheid van *Londen* geboren. Hij behoorde tot die kinderen, wier geestesgaven zich vroeg op eene luisterrijke wijze ontwikkelen. Daarvan gaf hij als knaap eene proef in tegenwoordigheid van koningin ELIZABETH. Toen deze vorstin hem eens naar zijnen ouderdom vroeg, antwoordde hij terstond: »Ik ben twee jaren jonger, dan de gelukkige regering van U. M.» De koningin nam dit antwoord gunstig op en noemde voortaan den jongen BAGO haren kleinen zegelbewaarder. In zijn dertiende jaar bezocht BAGO de Universiteit *Cam.*

(*) Omtrent het chronologische zie men de Aanm. bij VAUZELLE, *histoire de la vie et des ouvrages de François Bacon*. Paris 1833. Tom. I, p. 5. Ons verhaal sluit zich grootendeels aan dit werk aan, gelijk ook aan MALLET *the life of Francis Bacon*. London 1740. 8.

bridge, en reeds drie jaren later trad hij als schrijver op, terwijl hij de blinde verkleefdheid aan ARISTOTELES bestreed, die ook in het tijdvak na de Hervorming onder de Protestantsche geleerden weder de overhand had genomen. De ijdele twistzucht, gelijk zij onder de wijsgeeren zoowel als als onder de Godgeleerden zijner eeuw heerschte, stond zijnen op het wezen der dingen gerigten geest in hooge mate tegen, en niet ten onregte vergeleek hij deze onvermoeide strijders met de oude Athleten, die zich aan den nuttigen arbeid onttrokken, om het ligchaam des te ligter aan de overmatige inspanningen over te geven.

Met buitengewone kundigheden toegerust verliet BAGO de school van *Cambridge* en begaf zich in het gevolg van den Engelschen gezant Sir AMYAS PAWLET naar *Parijs*. Deze stelde zulk een vertrouwen in den jongen man, dat hij hem ter uitvoering van gewigtige dingen naar de koningin in *Engeland* zond, van welken last hij zich op de geschiktste wijze wist te kwijten. Nu deed hij onderscheidene reizen in *Frankrijk*, nam de zeden en gebruiken des lands tot in de minste bijzonderheid waar (*), en keerde met vele ondervindingen verrijkt na den dood zijns vaders naar *Engeland* terug, nadat hij bereids in een werk over den *toenmaligen toestand van Europa* de vrucht van zijne eigene waarnemingen en van zijne veelvoudige studiën nedergelegd had.

Met zijn 28ste jaar zien wij BAGO de gevaarlijke loopbaan van een Engelsch staatsman betreden, in

(*) Zelfs de wijze, waarop de room in de omstreken van *Blois* bereid wordt, ontging zijne opmerkzaamheid niet. Zie VAUZELLES p. 13. Anm.

eenen tijd, welke door wrijvingen van staatkundige en kerkelijke partijen zich boven andere onderscheidde. Baco bewaarde, helaas! gedurende deze loopbaan niet altijd het karakter van den grooten en wijzen man, het allerm minst het karakter van een door het Christendom gelouterd en veredeld Godsmensch. Hij liet zich in zijn gedrag tot groote zwakheden vervoeren, waaronder die der vleijerij, der ondankbaarheid en der omkoopbaarheid niet de geringste zijn, wanneer men anders zulke hoofdgebreken van het karakter als bloote zwakheden mag laten gelden. Het moet ons des te meer smarten, dat een man, die zich door zijne schitterende gaven van zelf aanbeval, tot de laagste vleijerijen zijne toevlugt nam, om de gunst van koningin ELIZABETH te verwerven. Hij roemde toch aan de reeds 53 jarige regentes in een lofschrift, hetwelk hij op haar vervaardigde, dat op haar aangezicht de roode en witte rozen in vriendelijke vermenging elkander ontmoetten, waarmede hij tevens op den strijd der huizen *York* en *Lankaster* zinspeelde (*). Of ELIZABETH door toedoen van deze vleijerijen dan of zij uit overweging van zijne werkelijke verdiensten zich liet bewegen, hem tot haren buitengewonen raad te benoemen, willen wij niet beslissen. Genoeg, hij verblijdde zich over hare gunst, doch haalde zich spoedig door zijn dubbelzinnig gedrag bij de toen heerschende twisten der grooten de algemeene berisping, ja den opentlijken haat der natie op den hals. Tusschen den staatsminister ROBERT CECIL en den graaf ESSEX heerschten groote oneenigheden. Ba-

(*) VAUZELLES I, 21.

co koos eerst de partij van den laatsten en werd door hem met weldaden overladen. Doch plotse-ling verliet hij zijnen beschermer, toen deze in on-genade gevallen was, en trok zich niet slechts vreesachtig van hem terug, maar had zelfs de on-beschaamdheid, ongeroepen als aanklager tegen zijnen weldoener op te treden, en deszelfs val te bevorderen, welke met de regtspleging van den graaf eindigde. Door deze zwarte daad verduis-terde BAGO zijnen roem, dien hij te midden van zijne staatkundige werkzaamheden door buitenge-wone wetenschappelijke bekwaamheden verworven had; hij was aan de algemeene verachting prijs gegeven en door niets meer kon hij dien hatelij-ken vlek uitwischen. Een duidelijk bewijs, hoe de wetenschap alleen het niet vermag, den mensch te veredelen, wanneer de *gezindheid* hem niet ver-edelt, welke alleen de waarde van den mensch bepaalt. Hier was de stem des volks billijk, en het oordeel dat het velde regtvaardig. BAGO had veel moeite het verloren vertrouwen eenigermate te herwinnen. Bij het zedelijk bankroet, dat hij maakte, kwamen ook nog zijne eigene geldelijke verwarringen, zoodat hij tweemaal wegens schul-den in hechtenis werd genomen. Onder JACOBUS I scheen voor hem echter weder een gunstiger ster te willen lichten. Deze vorst, welke zich het aanzien van een beschermer der wetenschappen gaf, trok hem bij onderscheidene gelegenheden voor, verhief hem tot den adelstand, verbeterde zijne inkomsten, en maakte hem eindelijk in het jaar 1619 tot groot kanselier van *Engeland* met den titel van baron van Verulam, waarbij nog in het volgende jaar de titel van burggraaf van St. Alban kwam. Doch

ook op deze hooge plaatsen wist BAGO zich niet in de gunst des volks te houden. Hij werd door de kamer der pairs aangeklaagd, van zich aan omkoopingen schuldig gemaakt, het staatszegel ter willekeurige verdeeling der ambten en privilegien misbruikt te hebben, en helaas! kon de aangeklaagde zich niet van de gedane beschuldigingen zuiveren, maar zag zich tot den lagen stap genoodzaakt, om de genade zijner regters af te smeeken. BAGO werd tot eene geldboete van 40000 ponden sterlings en tot opsluiting in den Tower veroordeeld; de genade des konings sprak hem echter van het eerste vrij, en spoedig mogt hij ook weder de gevangenis verlaten. Hij leefde van toen af in een' afgezonderden staat, en stierf kort daarna in het jaar 1626. Met hoogmoedig zelfgevoel verordende hij onder anderen in zijn testament: »Mijnen naam en mijne gedachtenis laat ik aan vreemde natiën en aan mijne eigene landslieden na, nadat er eenige tijd zal verloopen zijn." Wanneer wij het leven van dezen man met het leven van diegenen vergelijken, welke in de dienst der waarheid en der gerechtigheid zich de ongunst der menschen, ja niet zelden gevangenis en dood op den hals gehaald hebben, zoo maakt hij op ons voorzeker niet denzelfden indruk als een Christelijk martelaar. De vervolgingen, die hem troffen, had hij meer of min aan zich zelve te wijten, en zoo kan ook datgene wat hij als Hervormer verricht heeft, niet op die volle erkenenis aanspraak maken, welke wij aan de onwankelbare geloofshelden verschuldigd zijn. Bij alle gebreken van zijn karakter echter, welke bij de moeilijke omstandigheden, waarin BAGO's leven viel, steeds eenige

verschooning vinden mogen, verdient hij toch aan het hoofd van diegenen geplaatst te worden, die, schoon ook niet door de magt van het voorbeeld, echter door de magt der *gedachte* en der *wetenschap* op Kerk en School een' heilzamen invloed uitgeoefend hebben. Het geheele groote gebied van het menschelijk weten onderwierp BAGO aan een nieuw doorzicht en onderzoek. Met eene bewonderenswaardige kracht en zelfstandigheid, welke wij bij hem zoo gaarne ook in het zedelijke gewenscht hadden, verhief hij zich boven de vooroordeelen van zijnen tijd, en te midden van de staatkundige stormen, waardoor hij rondgeslingerd werd, verkeerde hij, als een tweede CICERO, onafgebroken in het gebied der wetenschappen. BAGO had eenen veelomvattenden geest. Het onmetelijk gebied der natuur stond zoowel open voor zijne blikken, als het gebied der geschiedenis, der wijsbegeerte, der staatkunde en der godgeleerdheid. Zoo kende hij de kunsttermen van iedere wetenschap tot in de minste bijzonderheid, en met den jager kon hij over valken en honden even grondig spreken, als met de artsen over de ontleedkunde, en met de staatsmannen over staatkunde (*). Doch met het bloote *veelweten* liet hij zich niet vergenoegen; maar gaf ook aan de ware gedachte steeds de schoonste uitdrukking en den geschiktsten vorm. Beide, ervaring en bespiegeling zocht hij op eene levendige wijze te verbinden, terwijl de meesten der overigen of slechts met de ruwe stof der opgezamelde kundigheden zich vergenoegden, of met bloote schaduwbeelden van eigen gevormde ideën elkander en anderen vermoeiden.

(*) VAUZELLES. p. 200.

De eersten (de zoogenoemde Empirici) vergeleek hij met de mieren, die slechts opeenstapelen, zonder het bijeen verzamelde in eene hoogere orde te brengen, de laatsten (de Idealisten) met de spinnen, dewijl zij de ideën bloot uit hunne hersenen spinnen, gelijk de spinnen de draden uit hun ligchaam. Doch den waren wijsgeer vergeleek hij met de *bij*, welke wel met vlijt de stof verzamelt, maar de-zelve ook met verstand en kunst bearbeidt (*).

BAGO maakte, namelijk met betrekking tot de natuur- wetenschappen, eene heilzame tegenstelling zoowel met de Scholastieken als met de Mystieken. Terwijl de eersten de beoefening der natuur geheel verwaarloosden en eene holle metaphysiek in de lucht bouwden, welke het aan alle zekere grondslag ontbrak, doch de laatsten de voortbrengselen hunner verbeelding in de plaats der ware natuurverschijnselen stelden, zoo sloeg BAGO den regten weg van *waarneming* in, en trachtte alle voorbarige besluiten, elk bloot spelen met begrippen, alle vooronderstellingen zooveel mogelijk te verwijderen. Hij was daarom een verklaard vijand van de alchymistische en astrologische wanorde van zijnen tijd, terwijl hij als een bedaard denker het aan den anderen kant niet waagde over het verband van het zielsleven met de natuur een van voren beslissend en ontkennend oordeel te vellen. »Alles,” zeide hij, »wat men van het vermogen der verbeeldingskracht en van de gronddrift der natuur (van de werking der sympathie enz.) verhaalt, schijnt mij zoo onzeker, dat men zich wachten moet, stellige gevolgen daaruit te trekken, eer

(*) Apophthegm. 19. VAUZELLES II, p. 198, 199.

men de strengste onderzoekingen daaromtrent in het werk gesteld heeft."

Zulk een bedaard opschorten van het oordeel kenmerkt genoegzaam de denkwijze van een' man, die er toe geroepen scheen, om den navorschenden geest eene nieuwe rigting te geven. Zoo natuurlijk ons thans dit rustig waarnemend gedrag toeschijnt, even zoo nieuw was het voor de tijdgenooten van BAGO, en even zoo wel beraden moest het zich voordoen tegenover de aanmatigingen van eenen PARAGELTUS en FLUDD, welke zich beroemden reeds den steen der wijzen gevonden te hebben, en op goed geluk voortgingen.

Maar niet alleen de natuurwetenschappen onderwierp BAGO aan een nieuw onderzoek; het geheele gebied der menschelijke kennis wilde hij in eene nieuwe orde brengen, den samenhang der wetenschappen onder elkander vaster bevestigen, en doorgaande ervaring en waarneming aan het hoofd van wetenschappelijk onderzoek gesteld hebben. Zijne eigendommelijke inzichten hieromtrent leide hij in zijn nieuw *Organon* aan den dag. In hoeverre BAGO hierin het regte getroffen heeft, is het hier de plaats niet te beslissen; zoo veel mag intusschen altijd toegegeven worden, dat zijne grondstelling toch het allernaast op de natuurwetenschappen berekend was, minder op het gebied van de dingen welke boven de zinnelijke ervaring liggen; van waar ook bij deze zuivere verstandsmethode de invloed van zijne wijsbegeerte op de *Godgeleerdheid* slechts van ondergeschikt belang zijn kon. Bekend is voorzeker zijne schoone uitspraak, welke hij omtrent de betrekking der wijsbegeerte tot het *geloof* gedaan heeft: dat namelijk eene ligt

van boven afgeschepete wijsbegeerte van God afleidt, doch eene meer grondige tot Hem terugvoert. Zoo waar intusschen deze grondstelling op zich zelve is, zoo mogt men toch vragen, of de wijze van filosoferen, zoo als BACO ze uitoefende, er toe dienen kon, om de natuur der Goddelijke dingen in haren diepen wortel te bevatten. De wijsbegeerte van BACO is voorzeker rijk aan praktisch-zedekundige waarheden, en in zoo verre ook Christelijk, als zij voor de betrekkingen van den Christelijken staat en der Christelijke zeden geschikt is (*). Ja wel verre van ook in het leerstellige met het Christendom in eenige tegenspraak te komen, sloot BACO zich overal naauwgezet aan de heilige Schrift aan, wier uitspraken hij zoo zeer als hoogste gezag erkende, dat hij dezelve ook op wereldlijke wetenschappen wilde toegepast hebben. Nog meer, hij was niet slechts een Bijbelgeloovige, in den strengsten zin des woords, hij was ook een naauwgezet belijder van de negen en dertig artikelen zijner Kerk. Doch juist deze uitwendige regtgeloovigheid, welke met zijne geheele positive rigting in verband stond, heeft iets dors en laat ons vermoeden, dat hij zich zijne Christelijke overtuiging meer door combinatie van het verstand, door werkelijke of vermeende rede-besluiten eigen gemaakt, dan dat hij dezelve inwendig in zich bearbeid had. Dat doordringen van het mystieke en wetenschappelijke, gelijk wij het b. v. onlangs bij den Duitschen VALENTIJN ANDREAE gevonden hebben, en gelijk het in het gemeen het betere

(*) Vergel. HERDERS *Adrastrea* (sämmtliche Werke zur Phil. und Gesch. Bd. X) en BACOS *Essays moral, economical and political*. Lond. 1801.

Duitsche volkskarakter eigen is, vinden wij bij den koeleren Engelschman niet, die ons ook in zijne Christelijkheid eer CICERO en SENECA, dan PAULUS en JOHANNES herinnert. Wij willen daarmede niet zeggen, dat het BACO aan Godsdienstigen zin en gevoel ontbroken heeft; alleen schijnt het dieper gemoedelijke bij hem in geen noodwendig verband met zijne Godgeleerde denkwijze bestaan te hebben; maar het stond, wanneer ik mij zoo uitdrukken mag, meer naast de reflexie van het verstand, dan dat deze wezentlijk daarop rustte. Doch dit zij zoo het wille, BACO verdient toch met regt den naam van een' *Christelijk* wijsgeer, en ook bij alle *zedelijke* gebreken des mans moet ons zijne gezindheid *daarin* eerwaardig zijn, dat hij de Godsdienst boven alles stelde, en van haar alleen de hoogere wijding van het wetenschappelijk leven en het heil der staten verwachtte. In dit opzigt mag het niet onbelangrijk zijn, het *gebed* te leeren kennen, waarmede hij zijne werkzaamheden als schrijver plagt te beginnen (*).

„Vader aller dingen, die met het zichtbaar licht uwe schepping begonnen en met het geestelijk licht haar besloten, welks vonken gij het aangezicht des menschen ingeblazen hebt, bescherm en leid dit werk. In Uwe goedheid heeft het zijn begin, Uwe eer is deszelfs einde. Toen gij op schepselen nederzaagt, welke uit Uwe handen voortgekomen zijn, erkendet Gij, dat zij alle goed en volkomen

(*) *Writers prayer; Bacons Works* T. III p. 128. Daar ik de Engelsche uitgave van BACO's werken niet bij de hand heb, en in de Latijnsche (Amsterdamsche) zich het gebed niet bevindt, zoo ben ik genoodzaakt, mij aan de Fransche overzetting van VAUZELLES te houden. D. I. Bl. 108.

waren; en in het genoegen, hetwelk uw werk, U veroorzaakte, rustet gij van hetzelfde uit. Doch toen de mensch zijn eigene werken trachtte te beschouwen, zag hij slechts jammer en ijdelheid, en kon de rust niet in dezelve vinden. O verleen ons dan, dat, wanneer de beschouwing van uwe schepselen het onderwerp van onze moeite en arbeid uitmaakt, wij ook deel hebben mogen aan uw genoegen en uwe rust. Voed en onderhoud in ons (wij smeeken het U ootmoedig) den zin voor zulk eene beschouwing, en het behage U, een nieuwen lichtstroom van kennis over het groote huisgezin des menschelijken geslachts uit te storten door ons zoowel, als door hen, welke gij dergelijke gevoelens en neigingen zult inblazen. Dat bidden wij van Uwe eeuwige liefde door onzen Heer JEZUS, Uwen Gezalfden en onzen God."

Het is klaarblijkelijk meer de verstandig beschouwende, dan de onmiddellijke gevoels-vroomheid der Mystieken, welke in dit gebed doorstraalt, daar het hier meer om theoretische kennis, dan om het practische Christendom te doen is. Maar de waardige houding in den toon spreekt desniettemin staande weldadig tot het Godsdienstig gevoel, en is ons een bewijs, dat er verschillende vormen van vroomheid bestaan kunnen en moeten al naar de onderscheidene stemmingen en behoeften van het hart.

Een ander gebed van den kanselier, dat hij in den tijd van zijn lijden vervaardigde, verdient insgelijks onze opmerkzaamheid (*).

(*) In het Latijn in het VIIde Dl. der Amsterd. uitg. zijner werken, p. 520. ff., in het Fransch bij VAUZELLES II, p. 175.

» Genadigste God ! barmhartigste Vader ! van jongs af mijn Schepper ! mijn Verlosser ! mijn Trooster ! Gij Heer ! doorzoekt de geheimste diepten en gronden der harten , gij kent de zuiverheid der eenen , de huichelarij der anderen , en als op eene weegschaal weegt gij gedachten en handelingen der menschen ; gij meet hunne raadslagen naar het snoer , en noch de ijdelheid , noch de verkeerdheid hunner wegen kan zich voor u verbergen. Gedenk , o Heer ! hoe uw knecht voor u gewandeld , herinner u , wat ik bovenal gezocht heb en wat het hoogste doel van mijn streven was. Ik heb uwe vergaderingen lief gehad , ik heb over de scheuring uwer Kerk geweend , en in den glans van uw heiligdom heb ik mij verlustigd. Voor uwen wijnstok , dien uwe regterhand onder dit volk geplant heeft , heb ik nooit opgehouden te bidden , dat hij vroegen en spaden regen ontvan-ge en zijne takken uitbreide naar de zee en de stroomen. Kostelijk was in mijne oogen de staat van den behoeftige en van diegenen , die hun brood met tranen eten , ik heb gehaat alle wreedheid en hardheid des harten , en mij bevljgtigd , allen goed te doen , ofschoon in verachte gedaante. Waren eenigen vijandig jegens mij gezind , zoo heb ik hunner niet gedacht , en bijna nooit is de zon ondergegaan , terwijl mijn toorn nog brandde ; ik was de duif gelijk , verre van alle boosheid. Uwe schepselen waren mijn boek , doch nog meer uwe heilige Schrift. U heb ik gezocht aan de hoven , op het veld , in de tuinen , ik heb U gevonden in Uwen tempel."

Na dit eenigzins eigengerechtig , in den toon der Oud-Testamentische vroomheid gehouden begin volgt

dan, in tamelijken afstand daarmede, eene zonden-belijdenis en ootmoedige onderwerping aan den Goddelijken wil.

» Duizendvoudig zijn mijne zonden, tienduizendvoudig mijne overtredingen: maar Uwe heiligende kracht bleef bij mij, en door Uwe genade brandde mijn hart als een onuitbluschbaar vuur op uw altaar. O Heer, mijne sterkte, van mijne jeugd af kwaamt gij mij te gemoet op mijne wegendoor uwe vaderlijke erbarmingen, door Uwe troostvolle tuchtigingen, door uwe klaarblijkelijke voorzorgen. Gelijk uwe gunst groot was over mij, zoo ook uwe tuchtigingen; gij waart mij altijd nabij, o Heer, en als mijn tijdelijk goed vermeerderde, voelde ik niet te min uwe pijlen, die gij heimelijk op mij afzondt. Wanneer ik verhoogd werd voor de menschen, boog ik mij in ootmoed voor u neder. En ook thans, nu mijne gedachten op den vrede en de eer (dezer wereld) gerigt zijn, voel ik uwe hand zwaar over mij, en naar uwe oude barmhartigheid vernedert gij mij, opdat ik in Uwe vaderlijke tucht blijve als een echte zoon. Regtvaardig zijn uwe oordeelen over mij, wegens mijne zonden: want zij zijn talrijker dan het zand aan de zee. Maar Uwe barmhartigheid is oneindig grooter! Want wat is het zand aan de zee, wat hemel en aarde? niets tegen uwe barmhartigheid. Behalve mijne ontelbare zonden beken ik U ook, dat ik Uw schuldenaar ben wegens de mij toevertrouwde geschenken en gaven uwer genade, welke ik wel geenszins in den zweetdoek verborgen heb gehouden, doch die ik ook niet, gelijk ik billijk had moeten doen, den wisselaren gegeven heb, om het meeste voordeel daaruit te trekken;

IV. Q

neen! ik heb dezelve dikwijls tot dingen besteed, waartoe ik het minste bekwaam was, zoodat ik wel zeggen kan, mijne ziel was een vreemdeling op mijnen pelgrimstogt. O Heer! zijt mij genadig om mijns Verlossers wille, neem mij op in uwen schoot, ja leid mij op uwe wegen."

Terwijl ik het aan u zelve overlaat, uit het medegedeelde een beeld van BACO's godsdienstigheid te vormen, welke ook hier meer van hare wettelijke en verstandelijke zijde te voorschijn komt, merk ik alleen nog op, dat hij bij gelegenheid ook ten voordeele van de verdraagzaamheid in geloofszaken sprak. Hij leefde zelf in die onrustige tijden, toen Catholijken, bisschoppelijke Protestanten en Puriteinen elkander wederzijds vervolgden, en op die verdeeldheid der Kerk zinspeelt ook het aangehaald gebed. Met betrekking tot dezen toestand vervaardigde hij onder anderen een geschrift over de bevrediging en opbouwning der Kerk van *Engeland*, hetwelk hij aan koning JACOBUS I opdroeg en waarin hij den middelweg zocht te houden tusschen den onstuimigen ijver der Puriteinen en de stijfheid der Bisschoppelijken.

„De *Kerk*," zeide hij eens in een treffend beeld tot den koning, „is het oog van den staat; heeft men nu iets in het oog, zoo moet men dit iets er behoedzaam uit wegnemen, doch niet het oog zelf uitrukken (*)."

Wij verlaten dezen merkwaardigen wetenschappelijken Hervormer, om een ander, niet minder groot Protestant te leeren kennen, die even als BACO het allernaast op het gebied der hoogere na-

(*) VAUZELLES I, p. 87.

tuurkunde werkzaam was, doch die met zijn geheel *Duitsch* hart de Kerk toebehoorde en met edele vrijmoedigheid zijn Protestantismus zoowel tegen Catholijken als overregtzinnige Lutherschen verdedigde. Wien is niet de naam van den grooten sterrekundige, JOHAN KEPLER, bekend? Maar dat die zelfde man, welke in de geschiedenis der mathematische wetenschappen eene der eerste plaatsen inneemt, ook de geschiedenis der Protestant-sche *Kerk*, de geschiedenis der Godsdienst en Godgeleerdheid toebehoort, dit is veelligt minder bekend, en juist van deze minder bekende zijde hebben wij hem te beschouwen. Daar echter zijne wetenschappelijke werkzaamheden als ster- en wiskundige mede het vaste kristallen ligchaam vormen, uit hetwelk de Protestantsche ziel helder te voorschijn kwam, zoo moeten wij ook een' korten blik op KEPLER den wiskundige werpen, zoover onze taak het gedooft.

Hoe groote omwentelingen ook de Kerkhervorming op het gebied van het geloof, van het denken en weten voortgebracht had, zoo bleef echter de navorsching van de wetten der natuur een tijd lang nog aan het oude gebruik gekluisterd, en zoo waren ook de voorstellingen van het wereldgebouw nog dezelfde, als de oude wereld ze had. Het zoogenoemd Ptolomaeïsch stelsel, volgens hetwelk de aarde als het rustend middelpunt gedacht werd, om hetwelk de zon en planeten in dagelijkschen omloop zich draaijen, werd voor het ware gehouden en in alle scholen voorgedragen, tot dat het allereerst COPERNICUS de wereld een ander leerde kennen. Maar eerst de volgende eeuw, waarmede wij ons thans bezig houden, werd voor

de kennis van den zichtbaren hemel even zoozeer een eeuw van verlichting, als het de zestiende voor den onzichtbaren hemel geweest was. Ja, schoon ook aan *dezen* helaas! de sterren weder spoedig verduisterden, zoo ontsloten zich daarentegen voor den navorschenden blik der sterrekundigen nieuwe wetten, die zelfs ook weder op eene vrome en bedaarde beschouwing der schepping en zodoende op de Godgeleerdheid in uitgebreider zin, weldadig terugwerkten. In het gevolg van COPERNICUS vormen de namen van TYCHO DE BRAHE, GALILEÏ en KEPLER zelfs een glinsterend sterrebeeld aan den hemel der wetenschap. Laat ons bij den laatstgenoemden wat langer vertoeven.

JOHAN KEPLER (*) is geboren den 27sten December 1571 in het Wurtembergisch dorp *Magstatt* (†), in de nabijheid van de oude rijkstad *Weil*. Die familie stamde uit het adellijk geslacht van die van KAPPEL. De vader, HENDRIK KEPLER, had verscheiden lotgevallen, zwierf ook nog als man en vader des huisgezins in onderscheiden vreemde krijgsdiensten rond (§) en hield een tijd lang eene herberg in het Badensche. Ook de moeder oefende op den zoon niet dien heilzamen invloed uit, welke bij zoovele groote mannen den eersten grond tot hun karakter leide. Zij was ruw en bijgeloozig en werd zelfs voor eene tooverheks gehouden,

(*) Vergel. BREITSCHWERT, *Joh. Keplers Leben und Wirken*. Stuttgart 1831, en HERDERS *Adrastea*, werke zur Phil. und Geschichte Bd. XI. S. 481 ff.

(†) MENZEL Bd. V. S. 118. Zijne Duitsche geschiedenis noemt het dorp *Eltingen*.

(§) Hij vocht zelfs onder hertog ALBA tegen de Nederlanders, terwijl hertog CHRISTOFFEL den koning van *Spanje* toeliet, in *Wurtemberg* soldaten tegen de gereformeerde ketters te werven, Zie BREITSCHW. S. 13.

hetwelk haar, zooals wij later zien zullen, een ergerlijk regtsgeding 'berokkende. Alleen aan eene zuster sloot de knaap zich naauwer aan: want ook de overige broeders en zusters stemden met zijnen geest niet overeen. Zoo werd dus reeds de eerste opvoeding van den buitengewonen man door veelvuldige bezwarende omstandigheden gestremd. Doch zijn veelbelovende geest overwon spoedig de hinderpalen, welke een ongunstig noodlot hem in den weg stelde. Daar de zwakke knaap tot den veldarbeid niet kon gebruikt worden, werd hij — tot *Godgeleerde* bestemd, en, nadat hij den cursus der kloosterscholen te *Hirsau* en *Maulbronn* doorgelopen had, in het gesticht te *Tubingen* gebragt. Hij had dezelfde leermeesters, waarover zich ook VALENTIJS ANDREAE te verblijden had, van wien hij een jeugdig vriend was. Hoe ernstig hij het met zijne godgeleerde studie nam, en welk eene waardige Protestantsche gezindheid hij al aanstonds bij zijnen overgang tot dezelve aan den dag leide, blijkt ons uit de volgende verklaring (*): „Mijn voornemen is, geen menschelijk voorganger, maar alleen de heilige Schrift te volgen, het verband van iedere plaats wel te overwegen, haren zin uit het voorgaande en volgende te ontwikkelen, onderscheidene plaatsen van denzelfden Apostel onder *elkander*, daarna met plaatsen van een' anderen Apostel en eindelijk met de eigen woorden van CHRISTUS te vergelijken.” Reeds uit deze gezonde grondregelen van uitlegging, gelijk zij toenmaals tot de zeldzaamheden behoorden, laat zich ver-

(*) Bij BREITSCHWERT S. 27., volgens FISCHLINI *Memoria Theologor. Wittembergensium*, P. II, 336.

wachten, wat KEPLER voor de Protestantsche Kerk zoude geworden zijn, wanneer hij zich aan hare dienst onmiddellijk had kunnen toewijden. Doch God, die de gaven verschillend verdeelt, verdeelt ook de ambten, en zoo wees hij onzen KEPLER den post op het observatorium aan, om van daar Zijne grootheid den menschen te prediken en hen tot de kennis der waarheid te leiden. KEPLER verkoos deze roeping niet zelf, dezelve werd hem van hooger hand aangewezen. Hij zelf laat er zich dus over uit (*): »Een verborgen noodlot *drijft* den eenen mensch tot dit, den ander tot dat beroep, opdat zij overtuigd zouden worden, dat zij onder de leiding der Goddelijke Voorzienigheid staan. Toen ik oud genoeg was, om de aangenaamheid der wijsbegeerte te smaken, omhelsde ik alle deelen derzelve met groote begeerte, zonder mij op de sterrekunde bijzonder toe te leggen. Op kosten van den hertog van *Wurtemberg* opgevoed, had ik besloten te gaan, waarheen men mij zenden zoude, terwijl anderen uit liefde tot het vaderland draalden enz." — De plaats nu, welke hem opgedragen, ja waarop hij, volgens zijne uitdrukking, *heengestooten* werd, en die voor zijn toekomstige roeping zoo nadrukkelijk besliste, was die eens leeraars in de wis- en zedekunde aan het gymnasium te *Grätz* in het hertogdom *Stiermark*. Hij aanvaardde dezelve na zijnen volbragten Godgeleerden cursus als een twee en twintig jarig jongeling. »Ik ging meer met *aanleg*, dan met *kennis* tot deze wetenschap toegerust," zegt de bescheiden man van zich zelve.

(*) Bij *BRITISCHWERT*, S. 28.

Reeds de last welke KEPLER ontving, om den Stiermarkschen kalender voor het jaar 1594 naar de Gregoriaansche tijdrekening te vervaardigen, gaf hem gelegenheid, zijne ware Protestantsche gezindheid aan een valsch Lutheranismus, dat zelfs in eene verjaarde dwaling *welgevallen* had, vrijmoedig tegenover te stellen. Het is namelijk bekend, hoe paus GREGORIUS XIII den ouden Juliaanschen kalender daardoor verbeterde, dat hij door den wiskundige ALOYSIUS LIGLIO de schrikkeljaren naauwkeuriger liet berekenen, en om het tot hiertoe verzuimde in de rekening in te halen, van den 4^{den} October 1582 af tien dagen liet overspringen, van waar dan de telling van den nieuwen stijl moest beginnen. Zoo doelmatig deze inrigting was, zoo eigenzinnig kantten zich toenmaals de Protestanten daartegen aan, om de eenige reden dat zij van den *paus*, den Antichrist, kwam. Niet alleen het gemeene volk nam ergernis uit die nieuwigheid, maar geheele Godgeleerde faculteiten verklaarden die onderneming voor antichristelijk, „welke van den afgrijselijken, verscheurenden weerwolf,” den paus afkomstig was (*), en waarmede men de Christenheid weder onder het Roomsche juk wilde brengen. De allerzotste gronden, zooals men ze ten hoogste in den gemeenen man verschoont, b. v. het zoude ten gevalle van den nieuwen kalender niet vroeger en niet later zomer worden, werden door de geleerde heeren aan het volk voorgedragen en vonden bij hetzelfde natuurlijk meer bijval dan de berekeningen der sterrekundigen.

(*) Zie het gevoelen der Tubinger faculteit bij BREITSCHWERT, S. 27, en bij MENZEL V. S. 108 ff.

Ja, in eenige steden, als namelijk in *Augsburg*, kwam het daarover tot de grootste opschuddingen, waarin eenigen der Luthersche predikers het onverstand zoover dreven, dat zij het volk tegen de overheid ophitsten en eindelijk afgezet moesten worden. KEPLER stelde zich alzoo, daar hij den Gregoriaanschen kalender omhelsde, reeds daardoor aan de verdenking zijner geloofsgenooten bloot; doch hij, die volgens zijne eigene bekentenis »in alle drie Christelijke geloofsbelijdenissen datgene eerde, wat hij met Gods Woord overeenstemmend vond,» hij was de man niet, zich door zulke onverstandige veroordeelingen te laten bevreesd maken. Hij handelde naar zijne overtuiging in den kalender, zoowel als in de Godgeleerdheid. Het eene toetste hij aan de wetten der natuur, het andere aan de Schrift, en wat de proef doorstond, behield hij, zonder te vragen, of het van den paus of van den keizer, van *Rome* of *Wittenberg* kwam. Zoo beschaamde hij *diegenen* ten hoogste, welke hun Protestantismus slechts in den eigenzin aan den dag leiden, waarmede zij zich tegen het betere verzetteden. Maar nog in een ander punt geraakte zijne wiskundige overtuiging met de leer der toenmalige Godgeleerden, ja met de algemeene meening in het gemeen in strijd. Reeds vóór hem had ja de groote COPERNICUS (geb. 1473 te *Thorn* in *Westpruissen*, gest. 1543) de gewigtige wet van de ronddraaijing der aarde om hare eigene as ontdekt, welke zoowel de zinnelijke waarneming, als ook andere vooroordeelen des tijds tegensprak. Nog altijd had intusschen het oude, Ptolemaeïsche stelsel zijne aanhangers. Zelfs BACO liet zich, van zijne grondstelling der zinnelijke ervaring uitgaan-

de, uit gebrek aan behoorlijke mathematische kundigheden, van de gewone meening niet afbrengen, en de geleerde sterrekundige, TYCHO DE BRAHE, gaf zich alle moeite, om het oude te redden en het door eenige nieuwe vooronderstellingen te ondersteunen, welke de zaak meer verwarden, dan teregt bragten. Het was echter juist niet alleen het bedrog der zinnen, welke de aanneming van het Copernicaansche stelsel tegen was; maar dieper wortelde de onwil in eene verkeerde Godgeleerde angstvalligheid. De uitwendige opvatting der leer, dat de heilige Schrift van God ingegeven is, leidde ten laatste daarheen, dat men den Bijbel ook in het wetenschappelijke voor het boek der boeken hield en deszelfs gezag op onderwerpen toepaste, aangaande welke ons een bovennatuurlijk onderrigt te geven niet in de oogmerken der Voorzienigheid liggen konde. Of de zon om de aarde draaide, of de aarde om de zon — was geen geloofsvraag, en om wijze redenen deelde God daaromtrent de menschen geene geschreven Openbaring mede, zoo min als hij hun de ontdekking van een vierde en vijfde werelddeel, of de uitvinding der boekdrukkunst of iets dergelijks door een profeet liet verkondigen. Juist daarin moest zich het *geloof* van het *weten* onderscheiden, dat het eerste, naar het hemelsche gekeerd, de leidster van de Openbaring behoefde, wanneer het niet in het aardse weg-zinken zoude, doch het laatste aan 's menschen eigen onderzoek en de eindelijke ontwikkeling overgelaten bleef. Nogtans namen de Godgeleerden zoowel als een groot deel der leeken *daarom* aan het Copernicaansche stelsel aanstoot, dewijl het eene Bijbelplaats scheen te wederspreken. De om-

standigheid namelijk, dat JOZUA de zon beval stil te staan, en dat alzoo dit stilstaan als een wonder, doch niet als de regel van 's werelds loop verschijnt, gaf den vijanden van COPERNICUS een sterk wapen in de hand. Met het Woord Gods geloofden zij nu alle gronden der menschelijke rede te kunnen omverwerpen, doch bedachten niet, dat zij omtrent het begrip van » *Gods Woord* » zelf verkeerd ingelicht waren en van hetzelfde dingen vorderden, welke niet tot deszelfs bereik behooren. Hoe helder en juist zag ook *hierin* KEPLER! » De Bijbel, » zegt hij (*), » spreekt van dingen des menschelijken levens met den mensch, gelijk menschen daarvan gewoon zijn te spreken. *Dezelve is geen leerboek der gezigt- of der sterrekunde*, hij wil een hooger doel bereiken. Het is een lakenswaardig misbruik, wanneer men de beantwoording van vragen over wereldsche dingen in denzelven zoekt. JOZUA wenschte de verlenging van den dag, God verhoorde zijn wensch. Hoe? dat was hier niet te onderzoeken.» Nogtans ging KEPLER behoedzaam in de mededeeling dezer waarheid te werk. Hij schreef desaangaande aan zijnen vriend MÄSTLIN: » Wat is er te doen? Ik denk, wij volgen de Pythagoraeërs na en deelen elkander hetgene wij ontdekken onder de hand mede...; want de wachters der heilige Schrift maken van eene mug een olifant!»

Toonde zich alzoo KEPLER reeds *daarin* als Protestant, dat hij zijne wetenschappelijke overtuiging ook op gevaar van verkettering waagde

(*) Bij BREITSCHWERT S. 36. Eene gulden plaats, welke menig blinde ijveraars zich altijd meest herinneren.

uit te spreken, zoo toonde hij zich niet minder als zoodanig, wanneer het zaak was, zijn Evangelisch geloof in het aangezicht der Roomsche Kerk ook onder vervolgingen te belijden. KEPLER had zich omstreeks denzelfden tijd door het huwelijk aan eene inlandsche adellijke jonkvrouw van de Augsburgsche Confessie verbonden, toen onder aarts-hertog FERDINAND (naderhand keizer FERDINAND II.) in de Oostenrijksche erflanden eene vervolging tegen de Protestanten in *Stiermark* uitbrak. Reeds de betrekking door de nieuw aangeknoopte familieband, doch nog meer het voorkomend gedrag der Jezuiten ten zijnen opzigte, welke den ketter voordien wiskundige trachtten te vergeten, hadden een zwakker karakter, dan dat van KEPLER, ligt kunnen bewegen, om zich naar de omstandigheden te voegen en tot de Catholijke Godsdienst over te gaan. En werkelijk schenen ook de Jezuiten de hoop te voeden, van KEPLER te zullen winnen: want toen FERDINAND het bevel liet uitgaan, dat alle Protestanten het land moesten ruimen, werkten zij voor den geachten geleerde eene vergunning voor zijn persoon uit. Doch KEPLER, die wel alles vermeed, wat de voorzigtigheid onder deze omstandigheden gebod te vermijden, bleef echter zijne Evangelische belijdenis standvastig getrouw, en toen eindelijk ook hem niets anders overbleef, dan de goederen zijner echtgenoot binnen 45 dagen óf te verkoopen óf te verpachten, en uit het land te trekken, zoo verkoos hij het laatste en vertrok. Dengenen, die hem tot den overgang overreden wilden, antwoordde hij opentlijk (*): „Ik

(*) BRITTSCHWERT, S. 51. MENZEL V. S. 328.

heb de Augsburgsche belijdenis uit het ouderlijk onderrigt, uit dikwerf herhaald, naauwkeurig onderzoek, uit dagelijksche oefeningen van beproeving geput, haar hang ik aan, veinzen heb ik niet geleerd; *geloofszaken behandel ik met ernst, niet als een spel*, daarom laat ik mij ook ernstig aan de uitoefening der Godsdienst en het gebruik der Sakramenten gelegen liggen." Zoo wist dus KEPLER wel te onderscheiden, wat in de Godsdienst *Godsdienst* zij, d. i. *gewetenszaak*, en wat tot de bloote meening en het wetenschappelijk onderzoek behoore. Zoo vrij hij in het laatste punt was, tegenover eene bekrompen letter-regtzinnigheid, even zoo gestreng hield hij zich aan datgene, wat hij voor eene *geloofszaak*, een heiligdom des harten hield. Zoo vereenigde zich in hem, als in een echt Protestantsch karakter, klaarheid van gedachte en degelijkheid van gevoelen, vrijheid van inzicht en gebondenheid van wil in de gehoorzaamheid van CHRISTUS. Doch hoe zeldzaam zijn zulke harmonische geesten, en hoe waardig daarom die zeldzamen, dat wij hunner gedenken!

KEPLER werd voor den bewezen geloofsmoed spoedig schadeloos gesteld. Door den beroemden TYCHO DE BRAHE, bestuurder van het keizerlijk observatorium te *Praag*, verkreeg hij aldaar eene aanstelling, daar hem opgedragen werd de sterrekundige tafelen, welke keizer RUDOLF liet vervaardigen en welke naar hem de *Rudolfische* tafelen heeten, te bearbeiten. Spoedig daarna stierf ook TYCHO en KEPLER werd zijn opvolger. In dezen tijd vallen zijne gewigtigste sterrekundige ontdekkingen, als die, dat de baan, welke de planeten beschrijven, geene cirkelvormige is, gelijk TYCHO

aangenomen had , maar een elliptische , waarbij zich dan nog andere waarnemingen voegden , welke uitkomsten onder den naam van de drie *Keplersche* regelen den grondslag der nieuwere sterrekunde uitmaken. Dat hij daarbij ook tevens , naar de vereischen des tijds , de *sterrewigchelarij* uitoefenen en zich met voortteekenen van het gesternte inlaten moest , welke boven het bereik der zekere wetenschap liggen , was voorzeker eene treurige noodzakelijkheid , bijzonder in een' tijd , welke de gebeurtenissen van den 30 jarigen krijg en al de mogelijkheden , waarvoor de rijken van *Europa* sidderden , in haren donkeren schoot droeg. In hoeverre hij zelf de onwezentlijkheid der sterrewigchelarij volkomen doorzag , of in hoe verre hij als een bekrompen sterveling nog zelf met den éénen voet in den strik der dwaling was , terwijl hij met den anderen de magtige schrede voorwaarts deed , willen wij aan meer kundigen ter beslissing overlaten. Wij hebben toch niet met KEPLER den *sterrekundige* als zoodanig , maar alleen met KEPLER den *Protestant* te doen , en ook van *deze* zijde vertoont hij zich aan ons nog verder in een voordeelig licht.

Na den dood van keizer RUDOLF , den magtigen beschermer der mathematische wetenschappen , trad KEPLER in de dienst van den volgenden keizer MATTHIAS , doch nam spoedig daarna met goedkeuring van dezen eene leeraarsplaats aan het gymnasium te *Linz* aan. Naauwelijks aldaar aangeland , werd hij door den zich aldaar bevindenden Lutherschen pastor HITZLER als een ketter gebrandmerkt en van het Avondmaal uitgesloten , dewijl hij het beruchte Eenigheidsformulier niet onderteekenen , en de

Hervormden niet uitdrukkelijk vervloeken wilde. KEPLER had namelijk reeds ten tijde dat hij zich aan de studie der Godgeleerdheid toewijdde, aan de Luthersche leer van het Avondmaal getwijfeld, en ook thans verborg hij dezen twijfel niet. Maar juist dit haalde hem nu ook de lasteringen van zijne eigene geloofsgenooten op den hals. Toen hij zich in deze aangelegenheid tot het consistorie van *Stuttgart* wendde, stelde het hem een gewijsde voor, hetwelk een voorbeeld van Godgeleerde verwaandheid en bekrompenheid tevens genoemd mag worden. Dezelfde man, die zich zoo edel voor zijne Protestantische belijdenis geweerde en zijn bestaan daarvoor op het spel gezet had, werd thans door zijne eigene geloofsbroeders niet onduidelijk „een wolf in schaapskleederen” genoemd, zijne verdraagzaamheid jegens de Gereformeerden werd hem als ontrouw, zijn twijfel omtrent de Luthersche leer van het Avondmaal als eigenwaan en ijdele nieuwsgierigheid toegerekend, waartoe hem zijne mathematische wetenschap verleide, op welke voorzeker die goede mannen als op eene armzalige nuttelooze kunst nederzagen, die zich voor de Godgeleerde wijsheid in den achtersten hoek verbergen moest. Zoo waagden lieden die in geest en moed bij KEPLER verder achterstonden, dan de kleinste schoolknapen achter hunnen leermeester, in opgeblazen onwetendheid over een’ van de grootste mannen der eeuw het oordeel uit te spreken (*)! Hoe edel onderscheidt zich daarbij op nieuw de Protestantische KEPLER!

(*) Dit merkwaardig gewijsde vindt men gedrukt bij BREITSCHWERT Beilage 3.

Zoo min hij den Jezuiten het genoegen deed, te huichelen, even zoo min deed hij zulks zijnen Lutherschen geloofs-opdringers. » Ik konde (zoo schreef hij aan zijnen vriend MÄSTLIN) aan allen strijd een einde maken, wanneer ik het Eenigheids formulier zonder eenige uitzondering onderteekende; doch het is mij niet gegeven in geloofszaken te huichelen. Ik wil aan hunnen haat geen deel hebben..., ik verdoem mijne broeders (de Gereformeerden) niet, zij staan of zij vallen, zoo zijn zij des Heeren en mijne broeders ! »

Nog in eene andere zaak kreeg eindelijk KEPLER gelegenheid, om de onbeschaafdheid des tijds, welke helaas! ook nog onder de bescherming der Protestantische Godgeleerdheid bleef voortduren, moedig te ontmoet te treden. Zijne eigene moeder werd, zooals ik reeds vroeger opmerkte, door velen voor een' kwaden geest, d. i. voor eenetooveres of heks uitgekreten en eindelijk in een vormelijk regtsgeeding gewikkeld. Het was nu de treurige pligt van den zoon, de voorspraak der vervolgde moeder te worden en haar aan de pijnbank, die haar reeds wachtte, en den vuurdood te onttrekken. Het is merkwaardig, dat KEPLER zelf het niet waagde, het geloof aan heksen in het gemeen te bestrijden, (hetzij dat hij zelf daaromtrent niet zeker was, of dat hij niet onnoodig den strijd wilde verdubbelen); maar steeds leide hij ook hier in dit bijzonder geval beradenheid en rustigheid van oordeel aan den dag, en opende zoo eenigermate de reeks van diegenen, welke later het verderfelijk geloof aan heksen bestreden. Zoo was KEPLER in ieder opzicht Protestant; hij was het niet slechts in de verlichting, hij was het ook in de gezindheid en in

de geloofstrouw. Dat een man als hij ook zijn wetenschappelijk beroep dat hij uitoefende, uit een hooger, Godsdienstig standpunt beschouwde, laat zich verwachten. Wij hebben vroeger een gebed van BACO aangevoerd, waarmede hij zijnen arbeid als schrijver begon. Met het volgend gebed besloot KEPLER zijn werk over de harmonie der wereld (*).

» Ik zegge U dank, Heer en Schepper! dat gij mij verblijd hebt door Uwe schepping, daar ik opgetogen was over het werk Uwer handen. Ik heb den roem uwer werkenden menschen geopenbaard, zooveel mijn beperkte geest Uwe oneindigheid konde bevatten. Is er iets door mij voortgebracht geworden, dat Uwer onwaardig is, of heb ik eigene eer gezocht, zoo vergeef mij genadiglijk.” — In zijne laatste levensjaren zocht eindelijk KEPLER bij den hertog van *Friedland*, den beroemden ALBERT VAN WALLENSTEIN zijne toevlugt. in wiens verblinde oogen hij echter bij den sterrenwighelaar SENI verre achterstond, en daarom ook te vergeefs op de beloofde bezoldiging wachten moest. Doch de val van den Friedlander had ook KEPLER's levens-einde ten gevolge. Toen namelijk in het jaar 1630 de rijksdag te *Regensburg* vergaderde, om WALLENSTEIN het gebied te ontnemen, begaf KEPLER zich insgelijks derwaarts, om zijne schuldverdering aan te brengen. Door de reis verzwakt, verviel hij in eene krankheid en stierf te *Regensburg* den 15 November in het 59ste jaar zijns levens. Zijn graf werd drie jaren later, bij de bestorming van *Regensburg* door hertog BERNHARD VAN WEIMAR, vernield, en eerst in het jaar 1808 liet de edele

(*) BREITSCHWERT S. 153.

KAREL VAN DALBERG, toenmalig bisschop van *Regensburg*, den onsterfelijken man een gedenkzuil oprigten.

De derde beroemde man, die mede in de XVII^{de} eeuw op zijne wijze op eenige verdere Hervorming der Kerk bedacht was, is even als de beide vorige geen Godgeleerde van beroep, maar een man, wiens arbeid als schrijver nog meer dan die der beide genoemden onmiddellijk op de Godgeleerde wetenschap gewerkt heeft, en wiens werkzaamheid zich vooral daarhenen uitstreckte, om het beginsel van het Protestantismus tot de meest mogelijke verdraagzaamheid uit te breiden, schoon hij in beide opzigten wel eens te ver ging en daardoor zich vervolgingen op den hals haalde (8).

In het jaar 1583 werd op het heilig Paaschfeest te *Delft* HUGO GROTIUS (DE GROOT) geboren. Gelukkiger dan KEPLER in dit opzicht, genoot hij eene goede Christelijke opvoeding. Hij zelf gedenkt in een zijner brieven, dien hij in meer gevorderden ouderdom schreef, aan de trouwe zorg zijner ouders, wie hij nooit genoeg voor hun zorgvuldig onderzigt danken kon. Doch aan deze goede opvoeding kwam ook zijn gelukkige natuurlijke aanleg te hulp,

(8) Ook in dit gedeelte van het verhaal des schrijvers, hetwelk met de Remonstrantsche geschillen in zoo naauw verband staat, zoo wel als in het oordeel over GROTIUS in deze en in de volgende voorlezing, heeft men zich verplicht gevonden, aanmerkelijke veranderingen te maken, dewijl ook hierin de schrijver toont, met de geschiedenis van ons vaderland niet genoeg bekend te zijn, en door zijne op zich zelf prijselijke liefde tot Christelijke verdraagzaamheid gedreven, zich te ligt door partijdige berigten dergenen, die zoodanig eene verdraagzaamheid voorwendden, maar ze zoo min als hunne tegenpartij in waarheid beoefenden, te hebben laten voorinnemen.

Even als BACO, behoorde ook GROTIUS tot die uitstekende kinderen, welke door vroege ontwikkeling hunner geestkrachten en een gelukkig geheugen de toekomstige geleerden verraden. Reeds in het negende jaar verblijdde hij zijnen vader met Latijnsche verzen, en nog vroeger dan eens MELANCHTON, reeds vóór zijn twaalfde jaar kon hij de hoogeschool bezoeken. Hij studeerde te *Leiden* onder het opzicht van FRANCISCUS JUNIUS, en trok ook spoedig de opmerkzaamheid van den geleerden JOZEF SCALIGER tot zich, die niet slechts zijn leermeester, maar spoedig ook, ofschoon in jaren onderscheiden, zijn boezemvriend werd. Ook vele andere geleerden roemden in den jongeling (gelijk eens ERASMUS in MELANCHTON) zijne mannelijke rijpheid en zijn genie, dat grooter was, dan dat van den grooten ERASMUS (*)! Even als FRANS BACO den Engelschen gezant PAWLET, vergezelde de jonge HUGO GROTIUS JOHAN VAN OLDENBARNEVELD, toen ter tijd den voornaamsten man zijns vaderlands, op eene gezantschaps reis naar *Frankrijk*, en gelijk eens de kleine veel belovende kanselier van *Engeland* voor de groote koningin ELIZABETH, zoo stond ook de jonge GROTIUS voor *Frankrijks* koning, HENDRIK IV, die hem tot bewijs van zijn welgevallen met eene gouden keten vereerde, waaraan de koninklijke beeldtenis hing. Dit maakte op het gemoed van den vooruitstrevenden jongeling een' grooten indruk, en toen hij zich, van zijne reis teruggekeerd, uitschilderen en in koper graveren liet, ontbrak ook de keten met de beeldtenis niet. Bij deze onderscheiding kwam die van

(*) Hij heette *adolescens sine exemplo!*

den doctoralen graad in de regten en van eene vroege vermaardheid als schrijver. Door de uitgave van een' Latijnschen dichter uit den lateren tijd (van MARCIANUS CAPELLA), welke hij reeds in zijn veertiende jaar bezorgde, bragt hij de geleerde wereld in regtmatische verbazing. — Wij gaan de aan de overige studiën en geleerde werkzaamheden gewijde jongelingsjaren van GROTIUS voorbij, om terstond zijne mannelijke loopbaan gedurende de staatkundige en kerkelijke verwikkelingen van zijn vaderland, welke wij in eene vorige bijeenkomst beschouwd hebben, in oogenschouw te nemen. Het leven van den beroemden man viel in de tijden van de reeds aangeroerde twisten over de genadige verkiezing. GROTIUS had zijn Christelijk onderrigt uit de handen van zijnen leermeester UITDENBOGAERT ontvangen, die het Arminiaansche gevoelen toegedaan was, en zijne vriendschap met OLDENBARNEVELD versterkte hem in deze grondbeginselen. De eerste stap, waardoor hij zich verdacht maakte, was een gedicht op den overleden ARMINIUS, waarin hij dezen zalig prees, zonder zich echter een oordeel over zijn Godsdienstig leerstelsel te veroorloven. Maar reeds aan de zaligheid van ARMINIUS te gelooven, gold [toch bij velen voor een misdaad! Maar hetgeen GROTIUS steeds nog meer in verdenking bragt, was zijne deelneming aan verschillende officiële stappen, die zich de Remonstranten veroorloofden, en het opstellen van zoodanige schriften, welke tot verdediging van dezelve en tot bestrijding van de maatregelen hunner tegenpartij strekten. Genoeg, krachtens het besluit van den 29sten Augustus 1618 werd GROTIUS (zoo als te voren reeds verhaald is) nevens BARNEVELD en zijnen

vriend HOOGERBEETS gevangen genomen (9). Hij werd streng bewaakt en buiten toegang geplaatst. Zijne gemalin MARIA (eene dochter van den burgemeester VAN REIGERSBERG te *Veere* in *Zeeland*), met welke hij sedert 1608 gehuwd was, verzocht schriftelijk om verlof, om bij haren man in de gevangenis te komen, en tot de uitwijzing der zaak daar bij hem te vertoeven. Doch het werd haar geweigerd, en zelfs, toen GROTIUS door eene zware ziekte overvallen werd, werd het haar niet vergund hem op te passen. Zelfs de gezanten van *Frankrijk* stelden vruchteloze pogingen voor den gevangene en zijne lotgenooten in het werk (*).

OLDENBARNEVELD was intusschen onthoofd geworden, en nog was niet alle gevaar voor GROTIUS geweken. Zijne gemalin werd van hooger

(9) Hier vooral hebben wij sommige omstandigheden uit het verhaal des schrijvers omtrent de behandeling van GROTIUS weggelaten, welke ons of niet genoegzaam bewezen schenen, of welke ons, om alles in de weegschaal der onpartijdigheid op te wegen, zouden genoodzaakt hebben ook aan de andere zijde melding te maken van de strenge maatregelen door het gezag van GROTIUS inzonderheid in den tijd toen hij de magt in handen had, strijdig met zijne beginselen van verdraagzaamheid tegen de tegenpartij der Remonstranten in het werk gesteld.

(*) De geleerde SCRIVERIUS bedacht echter een middel, om den gevangene berigten mede te deelen. Boeken werden hem vergund. SCRIVER bezorgde de uitgave van een' Latijnschen dichter der XVIde eeuw, van JOHANNES SECLUNDUS. In de afdrukken, die hij den gevangene toezond, liet hij eenige echte verzen weg en stelde in derzelver plaats andere, welke de berigten behelsden, die hij hem wilde mededeelen. Om de opmerkzaamheid op deze ondergeschoven plaatsen te vestigen, was het vel, welke die verzen bevatte, niet gelijk de overige geopend. GROTIUS vond den sleutel tot dit geheim spoedig, hetwelk echter door eene groote onvoorzigtigheid van zijnen medegevangenen vriend HOOGERBEETS verraden werd.

hand te kennen gegeven, dat zij om genade voor haren man verzoeken zoude. Maar de heldhaftige vrouw antwoordde met eene, zoo als zij de zaak beschouwde, edelen trots: »Dit zal ik niet doen, en heeft hij het verdiend, zoo sla men hem den kop af." GROTIUS zelf billijkte dit antwoord. Hij wilde zijn leven niet voor de vernedering van zijne echtgenoot koopen. Maar echter zijne *vrijheid* moest hij aan hare zelfopofferende liefde dank weten.

GROTIUS werd tot levenslange gevangenis op het slot *Loevestein* veroordeeld. Den 5^{den} Junij 1619 werd hij en HOGERBEETS derwaarts vervoerd (10). De vrouwen van beide hadden zich eerst te *Gorcum* nedergezet, van waar zij met hare kinderen hare gevangene echtgenooten op *Loevestein* bezochten. Maar nu werd besloten, dat zij óf zich met hen moesten laten opsluiten, óf hare bezoeken nalaten. Hare alles opofferende liefde verkoos het eerste. De vrouw van HOGERBEETS werd in de gevangenis krank, en stierf, en die van GROTIUS werd voor eenigen tijd weder van haren echtgenoot gescheiden: want als zij eenmaal het slot verlaten had, werd haar de terugkeering tot hetzelfde geweigerd, doch na eene scheiding van drie of vier maanden weder toegelaten.

(10) Ook hier heeft men geoordeeld best te zijn het een en ander uit het verhaal des schrijvers weg te laten, deels dewijl het mischien te sterk geteekend was, deels en wel voornamelijk dewijl het niet billijk kan beoordeeld worden, zonder eene naauwkenrige kennis van alles wat wederzijds was voorgevallen, en waardoor GROTIUS zelf in de dagen van zijne magt en voorspoed den tegenzin der tegenpartij tegen hem had opgewekt, hetwelk alles naauwkeurig te beschouwen te wijdloopig zijn zoude, en nog grooter verandering in dit werk zoude noodig maken.

Gedurende dien tijd, en ook zoo lang zijne gevangenschap duurde, zocht GROTIUS zich door de studiën te verlustigen, welke met Godsdienstige en Godgeleerde onderzoekingen verknocht waren. In korte verzen zocht hij zijne geliefde kinderen de hoofdleeringen des Christendoms voor te stellen, ook leide hij hier reeds den grond tot zijn naderhand opgesteld geschrift over de waarheid van de Christelijke Godsdienst. Hij bearbeidde ook hier zijne aanmerkingen op het Nieuwe Testament, welke eene nieuwe baan voor de Bijbeluitlegging openenden, over wier heilzaamheid en nuttigheid mischien het juiste oordeel in het midden ligt (11).

Eindelijk sloeg het uur der verlossing. De eenige vrienden, die hem overgebleven waren, zijne vrouw en zijne boeken, moesten hem eindelijk weder in de vrije lucht brengen.

In *Gorcum* namelijk zorgde een vriend met name DAATSELAAR voor het zenden van boeken aan GROTIUS, welke deze tot zijne geleerde werkzaamheden in ruime mate behoefde. De bevelhebber van *Loevestein* liet de kisten, waarin die boeken overgebracht werden, in het begin met de grootste naauwkeurigheid van een tolbediende onderzoe-

(11) Ook hier heeft men zich eene aanmerkelijke verandering veroorloofd. De schrijver schijnt hier enkel goeds te zien, en spreekt daarom van den grooten zegen, welchen de uitlegkundige arbeid van GROTIUS stichtte. Wij kunnen hem daarin niet toestemmen. Wel mag deze arbeid gestrekt hebben, om op het spoor reeds door den grooten CALVIN gebaad, met wiens gevoelen echter GROTIUS zich niet kon vereenigen, eene meer letterlijke uitlegging der H. Schriften te bevorderen, maar dezelve is toch niet geheel van oppervlakkigheid vrij te pleiten, en heeft in zooverre den grond gelegd tot die geestelooze Schriftverklaring, waarbij het ware leven der heilige Schrift verloren gaat.

ken; doch daar hij altijd slechts boeken en weder boeken vond, zoo liet hij eindelijk zijne gestrengheid na. Dit ontging den scherpen blik van eene bekommerde echtgenoot niet en zij veroorloofde zich eene list, welke als een blijk der hartelijkste huwelijkstrouw ook voor het gestrengste gerigt wel naauwelyks eenige verontschuldiging behoeft. Het middel was wel gewaagd, maar zonder wagen was voor ditmaal aan geen gelukkig slagen te denken. De kist, waarin de boeken gezonden werden, was niet meer dan vier voet lang en liet, behalve door het sleutelgat, geen lucht in. En toch moest juist deze kerker GROTIUS de vrijheid bezorgen. Uit groote zorgvuldigheid liet zijne echtgenoot hem verscheidene malen de proef nemen, of en hoe lang hij het in de enge, bedompte kist konde uithouden, en eerst toen de in het werk gestelde proeven aan haren wensch beantwoordden, kwam het tot uitvoering van het plan. Op den 22sten Maart 1621, toen juist de bevelhebber afwezig was, hield de vrouw van GROTIUS bij deszelfs echtgenoot aan, om een kist met boeken te mogen verzenden. Na verkregen verlof begaf GROTIUS zich in de kist, en de ledige tusschenruimten vulde de zorgvuldige echtgenoot met boeken en werk aan. Toen de twee daartoe bestemde soldaten de kist wilden wegdragen en hem zwaarder vonden dan anders, zeiden zij: „Zou de Arminiaan er ook in steken?” GROTIUS echtgenoot antwoordde behendig: „Het zijn ten minste Arminiaansche boeken.” De kist werd door eene trouwe en van het geheim onderigte dienstmaagd vergezeld en in een vaartuig naar *Gorcum* in het huis van den gastvriend gebragt. GROTIUS verliet, bijna bewusteloos, den engen ker-

ker, waarin hij twee of drie uren genoegzaam zonder lucht geweest was. De huisvrouw van zijn gastvriend verschaftte hem de kleeding van een metselaarsknecht, en zoo wandelde hij, niet zonder hartklopping, met den maatstok in de handen in gezelschap van een metselaarsbaas over de volle markt te *Gorcum*, van waar hij zich vervolgens verder naar *Antwerpen* begaf, hetwelk hem bij zijne vrienden een gastvrij onthaal bereidde. Van hier schreef hij aan de Staten-generaal en verklaarde, dat, daar hij te vergeefs gehoopt had, door hun bevel met vrouw en kinderen in vrijheid gesteld te worden, daar men veeleer alles aangewend had, om zijn ongeluk door nieuwe lasteringen te vergrooten, hij met Gods hulp, zonder geweld en zonder omkoopning zich zelve de vrijheid had gegeven. Vervolgens betuigde hij nogmaals zijne onschuld en besloot met den wensch voor de vrijheid, de rust en den welvaart des vaderlands. Op den raad zijner vrienden en van aanbevelingen van den Franschen gezant MATRIER voorzien, vertrok hij langs omwegen naar *Parijs*, waar hij den 13^{den} April gelukkig aankwam.

De heldhaftige vrouw boette hare list met eene enger gevangenis. Maar spoedig zegepraalde de indruk, dien haar zelf opofferend gedrag maakte. Zij werd op bevel van prins MAURITS en van de meerderheid der staten uit hare gevangenis ontslagen, en kwam in den herfst van hetzelfde jaar bij haren echtgenoot te *Parijs*.

Het verblijf van GROTIUS in *Frankrijk* was voor hem in meer dan één opzicht nuttig, hoevele onaangenaamheden hij ook van de andere zijde hier te overwinnen had. Dat de streng Gereformeerden

hem als een tegenstander der Dordtsche Synode en der leer aldaar bekrachtigd, even zoo min als hun geloofsbroeder wilden erkennen, als de strenge Lutherschen KEPLER als den hunnen, was natuurlijk te verwachten. En even zoo ligt begrijpelijk, dat hij, van dezen geschuwd, zich aan zoodanige geestelijke Catholijken aansloot, die zich, om hem te winnen, vrijzinnig aan hem voordeden, en dat deze hem een beter gevoelen van het wezen der oude Kerk wisten in te boezemen, dan onder zijne Protestantsche geloofsgenooten plaats had. Vooral lieten de Jezuïten volgens hunne bekende schran-derheid de gelegenheid daartoe niet ongebruikt. Ook kan men hun den lof niet ontzeggen, dat zij geleerde mannen van andere geloofsbelijdenis soms meer achting wisten toe te brengen, dan deze onder hunne eigene geloofsgenooten vonden, zooals ons het voorbeeld van KEPLER reeds getoond heeft. Met dit al liet GROTIUS zich zoo min als KEPLER tot een' dadelijken overgang tot hunne Kerk verleiden. Zijn uitwendige toestand was bezwarend, en, ofschoon ook LODEWIJK XIII door den prins van *Condé* werd overgehaald, om hem een jaargeld van 3000 livres toe te staan, zoo werd hem dit toch lang genoeg onthouden. Ook als banneling en in uitwendigen druk verkeerende, troostte zich GROTIUS met de groote voorbeelden uit den voortijd, met een THEMISTOCLES, CORIOLANUS, ALCIBIADES, ARISTIDES, PHOCION, RUTILIUS, welke een gelijk lot getroffen had. Maar zijn voornaamste troost bleef hem ook hier de Christelijke Godsdienst, welke hij, ofschoon ook al niet in een bijzonder bepaalden dogmatischen vorm, echter in den grond opregtelijk aankleefde. Ook in zijnen

tegenwoordigen toestand trad hij als schrijver op. Zijn beroemd werk „over het regt van oorlog en vrede” valt in dezen tijd. Te vergeefs zocht RICHELIEU den beroemden man aan *Frankrijk* te verbinden. Onder het bestuur van dezen staatsman voelde GROTIUS zich onveilig in *Frankrijk* en reikhalste weder naar zijn vaderland. Daartoe scheen ook de gelegenheid gunstig. De stadhouder MAURITS was gestorven, en prins FREDERIK HENDRIK van *Oranje* boezemde hem vertrouwen in. Met dit al werd hij tot eeuwigdurende verbanning veroordeeld. Alzoo van zijn eigen vaderland uitgestooten, trad hij onder den kanselier OXENSTIERN in *Zweedsche* dienst bij koningin CHRISTINA, en begaf zich in het jaar 1634 naar *Stokholm*, waar hij tot staatsraad en gezant aan het Fransche hof benoemd werd. In deze betrekking verscheen hij, trots de tegenwerpingen van RICHELIEU, in het jaar 1635 te *Parijs*, waar hij tien jaren lang op zijnen gewigtigen post bleef, dien hij met voorzigtigheid, met kracht en waardigheid waarnam. Eindelijk bedaarde de verbolgenheid zijner vijanden. Op zijne terugreis naar *Zweden* over *Holland* werd hij te *Amsterdam* op eervolle wijze ontvangen. Ook de ontvangst bij koningin CHRISTINA kwam met zijne hooge verdiensten overeen; echter meende GROTIUS te ontwaren, dat velen aan het hof hem niet gunstig waren. Hij diende zijn ontslag in, en begaf zich op een schip, nog onzeker, waarheen hij gaan wilde, naar zijn vaderland, of elders heen? Daar werd hij door den storm naar de Pommersche kust gevoerd, en met een krank ligchaam naar *Lubeck* en van daar naar *Rostock* gebragt. De arts hield zijne krankheid eerst slechts voor een

gevolg van de overmatige inspanning gedurende het gevaar, waarin zich de reeds bejaarde man had bevonden. Doch spoedig bleek, dat geneeskundige hulp te vergeefs was. Toen GROTIUS zich met de gedachte aan zijn sterven gemeenzaam gemaakt had, liet hij een' geestelijke roepen. Dat deze een Luthersche was, hieraan nam hij, verheven boven de vooroordeelen van zijnen tijd, geen ergernis. Een waardig Godgeleerde van *Rostock*, JOHAN QUISTORP, werd getuige van de laatste oogenblikken des grooten mans. Van zijne hand hebben wij nog een brief, waarin hij het met hem gehouden gesprek mededeelt. „Ik kwam,” zoo verhaalt QUISTORP (*), „des avonds te negen ure (den 18^{den} Augustus, ouden stijl) bij den stervende, dien ik reeds in den doodstrijd vond. Ik sprak hem met de woorden aan, dat ik wel gewenscht had, in gezonde dagen mij met *hem* te onderhouden. Hij antwoordde: „Zoo wil het nu God.” Daarop vermaande ik hem, dat hij zich tot een zalig einde zoude bereiden; ik spoorde hem aan, te belijden dat hij een zondaar was en over zijne feilen berouw te hebben, en toen ik in den loop van het gesprek mij op den Tollenaar beriep en op de genade Gods, welke deze verkregen had, antwoordde hij: „*Ik ben die tollenaar!*” Ik ging dan voort, hem op CHRISTUS te wijzen, buiten wien geen heil te vinden was. Hij antwoordde: „*Op CHRISTUS alleen stel ik al mijne hoop.*” Daarop sprak ik met luider stem en in het Duitsch het gebedsformulier uit, hetwelk met de woorden begint: „Heer JESUS, waarachtig mensch en God,

(*) In de *Epistol. eccles. et theol.* p. 828.

enz." Hij volgde mijne woorden met gevouwen handen en zachte stem. Toen ik geëindigd had, vroeg ik hem of hij mij verstaan had? Hij betuigde, dat hij mij wel had verstaan. Daarna voer ik voort, hem uit Gods Woord de plaatsen toe te roepen, welke men den op het uiterste liggende pleegt te herinneren. Ik vroeg hem weder, of hij mij verstond? Waarop hij antwoordde: »Uwe stem hoor ik, maar het wordt mij moeilijk alles in het bijzonder te verstaan." Nadat hij dit gezegd had, zweeg hij geheel stil en blies spoedig daarop zijnen adem uit, op het punt van middernacht. Zacht ruste zijne asch!" — Zoover het berigt van den waardigen QUISTORP.

GROTIUS stierf in eenen ouderdom van 62 jaren, in Augustus 1645. Zijne gemalin beweende den dood van haren geliefde met des te meer smart, hoe onverwachter en meer van haar verwijderd hij zijn leven geëindigd had. Zij droeg het verlies, gelijk het harer waardig was, met eene standvastige, grootmoedige ziel. Drie zonen en drie dochters had zij hem geschonken. Van de laatsten waren hem twee in de eeuwigheid voorgegaan; van de zonen wijdden zich twee aan de gevaren van den krijg, en de een niet zonder gevolg aan de geleerdheid.

Het ligchaam van den afgestorvene werd gebalsemd en in de Mariakerk te *Rostock* bijgezet, doch in het vervolg naar *Delft* overgebracht in het graf zijner vaderen. Eenvoudig was het grafschrift, hetwelk hij voor zich zelve opgesteld had: »Hier rust HUGO GROTIUS, de Batavier, de gevangene, de banneling, de gezant van uw rijk, roemwaardig *Zweden*."

Die den grooten staatsman van zijne politieke en geleerde zijde nader wil leeren kennen, kan bij zijne levensbeschrijvers te regt komen. Ons blijft alleen nog over, zijn Christelijk-Protestantsch karakter nader te doen kennen, en in eene volgende bijeenkomst te onderzoeken, in hoeverre hij zich omtrent de Kerk en het Godsrijk heeft verdienstelijk gemaakt.

NEGENTIENDE VOORLEZING.

NOG EEN WOORD OVER GROTIUS EN DE ARMINIAANSCHÉ GODGELEERDHEID. GESCHIEDENIS DER PROTESTANTSCHÉ SEKTE. DE WEDERDOOPERS EN MENNONIETEN. DAVID JORIS EN ZIJN REGSGEDING. UNITARIËRS. HERVORMING IN ITALIË. BERNHARDIN OCHINO. LAELIUS SOCINUS EN ZIJN NEEF FAUSTUS. HERVORMING IN POLEN. LEERBEGRIIP DER SOCINIANEN.

De drie uitstekende Protestantsche geesten, welke wij in de laatste bijeenkomst met elkander beschouwd hebben, hebben iets met elkander overeenkomstigs, doch zijn ook weder zeer van elkander onderscheiden. De genoemde mannen, BACO, KEPLER en GROTIUS hebben dit met elkander gemeen, dat zij, zonder tot den geestelijken stand en beroep te behooren (*), de een als wis- en sterrekundige, de beide andere als staatsmannen echter tot de Hervorming der Kerk gewerkt hebben. Maar de wijze, hoe zij dit deden, is verschillend. Terwijl KEPLER in zijne Godgeleerde denkwijze meer het Duitsche karakter daarstelt en eenige gelijkvor-

(*) Ofschoon KEPLER aanvankelijk in de Godgeleerdheid gestudeerd had, nam hij echter zijne plaats onder de leeken in.

migheid met zijnen leidsman en den vriend zijner jeugd VALENTIJN ANDREAE laat waarnemen, vertoonden zich BACO en GROTIUS meer als bespiegelende geesten; het verstand komt bij hen nog uitsluitender te voorschijn, dan bij KEPLER, wien bij alle afgetrokkenheid van geest, die zijne wetenschap vorderde, toch het gemoedelijke weder meer nabij ligt. Doch ook BACO en GROTIUS toonen bij menige toevallige gelijkvormigheden van hun uitwendig leven eene groote verscheidenheid. Terwijl BACO's openbaar zedelijk karakter niet zonder geweldige vlekken bleef was dat van GROTIUS, zijne staatkundige overijlingen uitgezonderd, welke toch naar zijne meening eene goede bedoeling hadden, onbesproken. In *dit* opzigt staan dan weder GROTIUS en KEPLER op *éene* lijn, tegenover BACO. Wat KEPLER in de Luthersche, dat had GROTIUS in de Gereformeerde Kerk te lijden; beide werden ook door de Catholijken hooger geschat, dan door hunne geloofsgenooten. In dit opzigt behoort GROTIUS in een' nog naauwer zin tot de geschiedenis van het Protestantismus, dan BACO: want schoon hij ook geen hervormer der wetenschap in dien omvang was, als de kanselier van *Engeland*, zoo was hij daarentegen meer dan deze naar zijne meening een martelaar der gewetens vrijheid. Maar ook nog in een ander opzigt verdient GROTIUS onder de Protestantsche kerklichten gerekend te worden, namelijk met betrekking tot zijne werkzaamheid als schrijver. In dit opzigt heeft GROTIUS aanspraak op den voorrang boven BACO en KEPLER, daar hij zich meer bijzonder dan beide met de geleerde theologie bezig gehouden en zich, ofschoon als leek, een beduidenden naam in de theologische

letterkunde verworven heeft. Zijne werkzaamheden op dit gebied naar den strengen maatstaf der wetenschap te beoordeelen, behoort voorzeker niet te dezer plaats; doch zijne *Godgeleerde rigting* in het algemeen verdient nog wel eene naauwkeuriger beschouwing, daar zij ons weder eene nieuwe zijde van den Protestantschen geest vertoont, welke wij tot hiertoe minder waargenomen hebben.

Wij hebben het wezen der Protestantsche leer in dien tijd leeren kennen, of onder den vorm van eene stijve regtzinnigheid, of onder den vorm der Mystiek, of eindelijk in de gedaante eener eenvoudige vroomheid, welke zich in hare uitdrukking wel aan de kerkelijke regtzinnigheid aansloot en ook veel van de Mystieken ontleende, doch daarbij hoofdzakelijk op een vroom, practisch leven aandrong, gelijk wij zulks bij ARND, en met eenige meerdere wereldwijsheid en satyre vermengd bij VATENTIJN ANDREAE gevonden hebben. Bij GROTIUS vinden wij, wanneer ik mij zoo uitdrukken mag, reeds een *nieuwerwetschen* vorm van het Christendom, zooals dezelve door de latere tijden, namelijk den tijd der XVIII^{de} eeuw aangenomen en verder bearbeid werd. Terwijl namelijk de oude Protestanten, zoowel de Orthodoxen als de Mystieken, de taal des Bijbels in hare rijke beeldrijkheid, in de gansche volheid der Oostersche uitdrukking staan lieten, zonder deze beelden in begrippen op te lossen, maar hunne Godgeleerde begrippen veeleer naar deze beelden schikten, zoo vinden wij bij GROTIUS, in strenge tegenstelling tegen de mystieke rigting, het streven om den Goddelijken inhoud en kern der Schrift van deszelfs geheimvol bekleedsel zoo mogelijk te ontdoen, en het Goddelijke

daardoor nader tot den mensch te brengen, dat hij het meer tot de met dien tijd overeenkomende begrippen en spreekwijzen zocht terug te brengen, en als het ware in dezelve vrij over te zetten. Men stelle zich ook inderdaad den afstand tusschen een' met Gods geest vervulden Oosterling der oude wereld en een' rustig beschouwenden Nederlander der XVII^{de} eeuw voor, zoo zal men moeten toestemmen, dat tusschen de wijze des eersten en des laatsten, om zich over Godsdienstige aangelegenheden uit te drukken, wel onderscheidene middeltrappen liggen kunnen, en dat alzoo den laatsten *datgene* duister en wonderlijk klinken mag, wat den eersten geheel natuurlijk toeschijnt. Wanneer b. v. de zoon der woestijn het heilzame en verkwikkende der leer met niets voortreffelijks wist te vergelijken, dan met het levend bronwater, dat den pelgrim na lang uitgestanen dorst verkwikt, zoo kon dit beeld voor den tusschen enkel kanalen en wateren ingedijkten Nederlander niet dezelfde kracht hebben, en men heeft zich niet te verwonderen, wanneer hem de prosaische uitdrukking omtrent dezelfde zaak hem even zoo voldoet, als de dichterlijke. Ons Duitsch volk heeft nu daarin voorzeker een' gelukkigen aanleg boven anderen, dat het met eene zekere beweegbaarheid van geest zich ligt in andere toestanden verplaatst en zich de levendige wijze van uitdrukking van ieder volk, bijzonder het dichterlijke, dat in eene natie of in eenen tijd ligt, gemakkelijk eigen maakt, en zoo is namelijk door LUTHERS Bijbeloverzetting het Oostersch taaleigen van den Bijbel ook in ons Duitsch bloed en vleesch overgestort geworden, gelijk ik

dit elders reeds getoond heb (*). Minder is dit bij andere volken het geval, welke meer den maatstaf des verstands dan dien der verbeeldingskracht en van het onmiddellijk gevoel bij de verschijnselen des levens gewoon zijn te gebruiken, en in het gemeen meer het *algemeene*, dan het bijzondere en individuele in de geschiedkundige daadzaken aannemen. Wij hebben reeds bij BACO iets dergelijks opgemerkt. Ook GROTIUS beschouwde de Christelijke leer voornamelijk als *leer* en deed de zedekundige zijde derzelve, dat, wat zij ook met de algemeene zedeleer gemeen heeft, bijzonder uitkomen; echter onderwierp hij ook tegelijk het leerstellige nog aan een vrijer onderzoek, dan BACO. GROTIUS heeft in zoo verre iets gelijkvormigs met zijnen ouderen landsman ERASMUS, dat hij even als deze de heilige Schrift bijzonder door opheldering van deszelfs spraakgebruik uit de oude schrijvers en door zamenvoeging van deszelfs leer met gelijkkluidende uitspraken der menschelijke wijzen uit de oudheid in den kring der verstandelijke beschouwing besloot (†), en deszelfs menschelijke zijde, welke hij met andere schriften gemeen heeft, meer nog dan deszelfs Goddelijke eigendommelijkheid deed uitkomen. Eene zekere *verstaanbaarheid* is in het gemeen het karakter zoowel van GROTIUS Godgeleerdheid als van de Arminiaansche Godsdienst in het gemeen. Terwijl b. v. de regtgeloovigen en de Mystieken van den toenmaligen tijd schier in alle geschiedenissen en uitspraken des

(*) Voorlez. over de Herv. D. I. Voorl. 11 en 12.

(†) Men zie b. v. zijne commentarie op de bergrede.

O. T. voorzeggingen en afschaduwingen op CHRIS-
TUS vonden, waarbij zij dikwijls in willekeurige
spelingen vervielen, zocht GROTIUS weder den oor-
spronkelijken historischen zin dier plaatsen op en
stemde slechts in de minste gevallen eene regt-
streeksche voorzegging toe. Doch hij verviel ten
aanzien van dit eenen ander ook wel in een ander
uiterste: hij verklaarde wel eens de Schrift te zeer
op eene bloot menschelijke wijze, te veel en dik-
wijls in weinig overeenstemming met den eigendom-
melijken aard der gewijde taal van de door den
H. Geest bezielde Bijbelschrijvers, tot opheldering
van dezelve gebruik makende van die van onge-
wijde Heidensche schrijvers, en ze daardoor van
hare ware kracht beroovende; hetgeen vooral bij
zijne verklaring der voorzeggingen doorstraalt, wel-
ke hij veelal op reeds gebeurde zaken toepast. Ech-
ter, men moet hierin billijk zijn, en, wanneer wij
aan de ééne zijde bij eenen JAKOB BÖHM en eenen
JOHAN ARND het streven naar het *diepzinnige* heb-
ben trachten te waarderen, zoo moet ons ook aan
de andere zijde het streven van GROTIUS naar *klaar-
heid* en *verstaanbaarheid* niet te zeer aanstoote-
lijk worden: want beide bragt iets toe tot volle
daarstelling der Christelijke kennis, welke tusschen
beide uitersten in het midden ligt, en welker ver-
schillende bestanddeelen dus van twee tegen elkan-
der overgestelde zijden worden ontwikkeld. Men
mag derhalve wel in allen gevalle zeggen, dat het
Christendom van GROTIUS, en der met hem gelijk-
gezinden, meer een verstands-Christendom, dan
gevoels-Christendom geweest is: evenwel men be-
hoeft daaruit niet te besluiten, dat het hem zelven
aan Godsdienstig gevoel ontbroken heeft. Een

man, die zooals GROTIUS leefde, streed en stierf, verdient wel toegevensder beoordeeld te worden: en men mag gelooven, dat hij zoo wel als BÖHM en ARND de kracht van de Godsdienst aan zijn hart ondervonden heeft. Spraken deze dikwijls in geestvervoering, zoo bevljigtde zich GROTIUS door eene meer rustige voordragt de Gemeente des Heeren te stichten; en schoon hij wel eens de verborgenheden van het Christendom minder op den voorgrond stelde, verachtte hij dezelve echter niet; hij be- toonde zich veeleer in zijne schriften als een' vromen vereerder der Goddelijke Openbaring; doch hij gaf wat veel toe aan zijne zucht tot verdraagzaamheid en tot vereeniging van alle Christelijke gezindheden; even gelijk hij in zijn beroemd werk over het regt van oorlog en vrede zijne edele zucht tot eene algemeene bevrediging der volken had aan den dag gelegd; voor welke evenwel op gronden van billijkheid en regt meer te zeggen valt, dan voor eene al te groote toegevendheid in het stuk van Godsdienstige waarheid (12). Nevens zijne verklaringen des N. T. is het bijzonder zijn verde-

(12) Men heeft zich ook hier in de vertaling ten opzichte van de beoordeeling van GROTIUS als Schriftverklaarder eenigzins van het spoor van den schrijver verwijderd; zonder daarom, zooals wij vertrouwen, de billijkheid ten opzichte van den inderdaad in vele opzichten met regt beroemden man te hebben te kort gedaan. Zijne Schriftverklaring, en vooral die van hen die op zijn voetspoor nog al verder zijn voortgegaan, van alle beschuldiging vrij te spreken, dat zij de H. Schrift van leven en kracht berooven (*verflachen* zooals de schrijver dat noemde in hetgene wij hebben onvertaald gelaten, en zeide dat men met die beschuldiging tegenwoordig te veel bij de hand is) dit konden wij niet, schoon wij gaarne gelooven willen, dat GROTIUS zelf daarmede dat opzettelijk doel niet gehad heeft; en degenen, die na hem volgden veel verder nog dan hij gegaan zijn. Die *HUGO GROTIUS* en zijne Godgeleerdheid naar waarheid en onpartijdig wil beoordeeld zien, vergelijke de *Nederlandsche Stemmen*, D. V. bl. 29—36.

digingsgeschrift van de waarheid der Christelijke Godsdienst, waarmede hij zich een' onsterfelijken naam in de Godgeleerdheid verworven heeft. De aanleiding tot dit werk verdient nog eenige opmerking. GROTIUS vervaardigde het insgelijks gedurende zijne gevangenschap. Hij wilde daarmede den zeelieden zijner natie, die op hunne verre reizen dikwijls met Heidenen, Joden en Mahomedanen in aanraking kwamen, een behoed-geschrift in handen geven tegen den mogelijken afval van het Christendom; daarom vervaardigde hij ook dat geschrift eerst in Nederlandsche verzen; later bewerkte hij hetzelfde in het Latijn en breidde het tot eene geleerde verhandeling uit. De eenigzins geleerde en wijsgeerige bewijsvoering, waarvan GROTIUS zich in dit werk bedient, moet wel in ieder onbevooroordeelde den twijfel opwekken, of dit juist de regte weg geweest zij, de eenvoudige matrozen bij hun Christendom te houden; daar zouden gewis LUTHER, ARND of andere populaire Godgeleerden meer den regten toon getroffen hebben; maar wanneer in groote dingen reeds dikwijls het goede oogmerk genoeg is, en men de overige verdiensten van het werk in oogenschouw neemt, zoo zal men ook van deze zijde den Christelijken denker lief krijgen, die alles aanwendde, om zijne gaven aan CHRISTUS dienstbaar te maken.

Wij hebben alzoo de verschillende vormen van den Godsdienstigen geest in het inwendige der Protestantsche Kerk leeren kennen. Bij vele gebreken, welke wij ontdekten en die een' teruggang van het echte Protestantismus tot de tijden der Scholastiek aanduiden, hebben wij toch ook menige krachtige, waardige en waarlijk stichtelijke stemmen

der Protestantsche Kerk vernomen. Het getal der mannen, die zich aan de werkzaamheid der Hervormers aansloten of dezelve vernieuwden, liet zich nog ligt vermeerderen. Doch met de tot hiertoe genoemden mogen wij ons vergenoegen. En zoo konden wij het tweede deel onzer taak voor geëindigd houden, welke bestond, om de *inwendige* geschiedenis van het Protestantismus te beschouwen, nadat wij ons te voren met deszelfs uitwendige lotgevallen hadden bezig gehouden. Doch er blijft ons thans nog eene derde afdeeling te beschouwen over, namelijk de geschiedenis van *die* Christelijke Godsdienst-partijen, welke noch tot de Luthersche, noch tot de Gereformeerde Kerkgemeenschap behoorden, maar welke of eene *bijzondere* vereeniging voor zich zelven daarstelden, of welke in de oude Kerk achterbleven, met andere woorden, de geschiedenis der Protestantsche sekten aan de eene, de geschiedenis van het Catholicismus aan de andere zijde, waarbij dan eindelijk nog tot besluit van ons eerste tijdperk, hetwelk ook het besluit van dezen winter-cursus moge uitmaken, een algemeen overzicht over de Christelijke en zedelijke betrekkingen in het groot en geheel gevoegd zal worden.

Wat de geschiedenis der Protestantsche sekten betreft, zoo heeft deze voorzeker eerst ten tijde van CROMWELL in *Engeland* en na den dertigjarigen oorlog in *Duitschland* hare verdere uitbreiding verkregen, en kan alzoo volgens deze uitbreiding niet meer in den kring onzer voorstelling vallen. Intusschen vallen toch reeds de oudste Protestantsche sekten in ons tijdvak en met deze moeten wij ons ondertusschen bezig houden. Wij weten namelijk uit de geschiedenis der Hervorming, dat zich ge-

lijktijdig met dezelve ook zulke partijen opdeden, welke op een' anderen weg, dan LUTHER en zijne aanhangers in *Duitschland*, ook op een' anderen, dan ZWINGLI en CALVIJN in *Zwitserland*, de Kerk meenden te moeten hervormen. Onder deze onderscheidden zich de *Wederdoopers*, die menigmaal door de Catholijke Kerk zoowel als door de Protestantsche overheden vervolgd, eindelijk onder den Nederlander MENNO SIMONS zich in eene kleinere kerkgemeenschap vereenigden, welke men van daar den naam van de partij der Mennonieten gaf. Het wilde, dweepachtige vuur der sekte was trapswijze gebluscht, de ruwste uitbarstingen van den omwentelings-geest waren bedaard, en de aanhangers van MENNO behoorden weldra tot de stillen in den lande, die blijde, ergens eene toevlugt te vinden, de wereld in rust lieten en zich aan hunne Godsdienstige overdenkingen in stille bespiegeling overgaven. Wel niet alle Wederdoopers hadden zich bij de Hervorming van MENNO gevoegd, en ook onder zijne aanhangers ontstonden velerlei oneenigheden, welke deels de leer, deels de grootere of geringere strengheid in de handhaving van hunne eigendommelijke zeden betroffen. Doch ook deze oneenigheden hielden zich bescheiden binnen den kring der sekte zelve, zonder op de grootere gebeurtenissen der Kerk invloed uit te oefenen, en wat de overige Wederdoopers betreft, zoo zochten deze, om tegen vervolgingen beveiligd te zijn, hunne belijdenis zooveel mogelijk geheim te houden en door een' ernstigen, zedelijken wandel iedere verdenking ware het mogelijk van zich af te weren. Tot deze laatsten behoorde een man, die in onze Bazelsche Kerkgeschiedenis van bijzonder

belang is, en bij wiens persoonlijke verschijning wij wat langer moeten vertoeven.

DAVID JORIS uit *Delft* (*) had zich in het jaar 1544 onder den naam van JOHAN VAN BRUCK tot den raad te *Bazel* gewend, ten einde hem als een' om der Godsdienst wille vervolgde met zijne familie een toevlugtsoord te vergunnen. De raad bewilligde dit gaarne, daar hij in den vlugteling een' geloofsgenoot meende te erkennen, en deze ook door zijn gansche voorkomen, door een' eerbaren, zedelijken wandel zich aanbeval en bovendien door het bezit van een niet onbeduidend vermogen het gemeenebest eer tot voordeel dan tot last beloofde te worden. Inderdaad onderscheidde zich ook spoedig de vreemdeling door eene zekere kostbare pracht in woning, kleeding en bedienden, zoowel als door zijne weldadigheid. Hij huurde en kocht spoedig daarna een huis in de stad en vervolgens het kleine slot te *Binningen*, van waar hij zich ook in het vervolg JOHAN VAN BINNINGEN noemde; bovendien had hij nog andere bezittingen in de omstreken. Was er ook veel raadselachtigs in 's mans lotgevallen en gedrag, zoo twijfelde toch niemand aan zijne rechtschapenheid en aan zijn goed Christendom: want hij bezocht met de overige Christenen vlijtig de Godsdienst, nam aan de viering van het Avondmaal deel en leide zich ook in zijne huishouding op eene voorbeeldige orde en een stillen, bescheiden wandel toe. Zijne milddadigheid be-

(*) Eigenlijk uit *Gent* geboortig, maar in *Delft* opgevoed, waar zijne moeder van daan was. Vergel. F. TRECHSEL, *David Joris, ein Bild aus dem 16 Jahrhundert in dem Taschenbuche: »Alpenrosen« auf 1838, (Aarau).*

zorgde hem daarenboven vele vrienden, en de armen zegenden den vromen geveer als een' vader en verzorger. Zoo leefde JOHAN VAN BRUCK twaalf jaren onder *Bazels* burgers, toen hij in het jaar 1556 kort na den dood zijner echtgenoot stierf. Hij werd naast deze in de St. Leonardskerk begraven, en eene groote menigte volks, ja ook velen der voor- naamsten en aanzienlijksten bewezen hem de laatste eer. Kort vóór zijnen dood wel is waar hadden zich duistere geruchten verspreid, dat het met 's mans geloof niet regt gesteld was, dat hij ook onder een' valschen naam te *Bazel* woonde, en wat de verdenking nog versterkte, was het gerucht hetwelk door de stad liep, dat er op den dag van zijn afsterven een koude bliksemstraal in het huis geslagen, en de zoldering van eene kamer ingestort was. Het gerucht werd twee jaren na zijnen dood meer algemeen, en steeds duidelijker werd hij door hetzelfde als de beruchte Wederdooper DAVID JORIS gekenmerkt. Er werd nu een naauwkeurig onderzoek aangevangen, zijne hem overlevende kinderen, de bloedverwanten en bedienden werden streng verhoord, zijne nagelaten papieren in beslag genomen, en tegen de overlevenden zoowel als tegen de dooden een vormelijk ketter-proces begonnen. Uit het onderzoek bleek, dat de genoemde JOHAN VAN BRUCK inderdaad met zijnen eigenlijken naam DAVID JORIS had geheten, dat hij de zoon van een' rondreizenden goochelaar geweest was en een' tijd lang de glasschilderkunst (veelligt ook de goudmakerij) uitgeoefend had. Dat hij met de Wederdoopers in verband gestaan had, was buiten twijfel. Hij had zelfs hevige vervolgingen en

wreede straffen (*) wegens zijn geloof in *Holland* uitgestaan, en eindelijk na verschillende lotgeval-
len in *Holland* en *Vriesland* het besluit genomen,
zijn vaderland te verlaten en zich in de stilte af te
zonderen, van waar hij echter eene levendige brief-
wisseling met zijne geloofsgenooten onderhield. DA-
VID JORIS was intusschen geen bloot Wederdooper;
hij had zich veeleer zijn eigen leerstelsel gevormd,
hetwelk wel veel bevatte, wat reeds vroegere We-
derdoopers vóór hem en onderscheidene geestdrij-
vers na hem beweerden, doch hetwelk ook in
naauwer verband met de niet geringe meening
stond, welke hij van zijn eigen persoon had. Hij
hield zich, in zooverre de getuigenissen omtrent
hem naar waarheid zijn, voor niets minder, dan
voor den tweeden MESSIAS zelven. Daar hij na-
melijk de oude leer van vroegere dweepers (14)
weder opwarmde, dat de wereldgeschiedenis zich
in drie verschillende tijdperken ontwikkelde waar-
van de tijd des O. T. den tijd der kindschheid,
de tijd des N. T. den jongelingsleeftijd daargesteld
had, waarop nu de mannelijke leeftijd der mensch-
heid of de tijd van het nieuw *Jeruzalem* volgde,
zoo zag hij zich als den CHRISTUS DAVID, als den
waren gezalfde Gods, den koning van het nieuwe
rijk aan en beloofde zich van deze heerschappij de

(*) In het 27ste jaar zijns levens werd hij opentlijk met roeden
gegeeseld en hem eene els door de tong gestoken.

(14) DAVID JORIS moge gelijk de overige Wederdoopers van deze
leer een dweepachtig gebruik gemaakt en dezelve ook zoodanig ver-
klaard hebben, op zich zelve was het de leer der eerste Christenen,
en blijft de verwachting van een' volmaakter toestand der menschheid
en het rijk van CHRISTUS nog de verwachting van allen, die aan de
duidelijke beloften van Gods Woord geloof hechten.

hoogste volkomenheid, waarmede hij de wereld hoopte gelukkig te maken. Wanneer in het oude Verbond het geloof, in het nieuwe Verbond de hoop geheerscht heeft, zoo moest in den ras aanbrekenden tijd des hemelrijks de liefde heerschen, als de hoogste dezer drie. Alle uitwendigheid van wereldlijke regering en van kerkelijkheid moest dan omstreeks dezen tijd verdwijnen, God alles in allen zijn. Doch deze leer hield JOAÏS geheim en deelde ze alleen aan de ingewijden mede, welke hij voor de diepzinnigheid derzelve ontvangbaar hield, en juist daarom, dewijl hij in de hoop leefde, dat de gedaante dezer wereld spoedig voorbijgaan zoude, maakte hij het zich en zijne aanhangers ten pligt, ondertusschen aan de bestaande gebruiken als aan iets vergankelijks zich aan te sluiten, om geene verdenking te verwekken; van daar laat zich ook zijn kerkelijk gedrag gedurende zijn verblijf in *Bazel* verklaren. Nog vele andere wonderlijke dingen worden van hem verhaald. Men geeft hem na, dat hij zich onzichtbaar maken konde, dat hij, als een tweede SALOMO, de spraak der dieren en der vogelen verstond en dat hij de zijnen met de beloften getroost heeft, dat hij na drie jaren weder uit het graf zoude opstaan. Op eene merkwaardige wijze kwam deze voorzegging, echter in een' geheel anderen zin in vervulling, dan de valsche profeet zich wel verbeeld had. Ten gevolge van eene uitspraak der hoogeschool, welke eene belangrijke oorkonde voor de geschiedenis van dezen dweeper, zoowel als voor de geschiedenis des tijds oplevert, moest namelijk een in het oog vallend exempel aan het lijk, de schriften en de beeldtenis van den aartsketter gesteld en de vuurstraf, welke hij bij zijn leven ontgaan was, aan

hem in uitoefening gebragt worden. Naar deze uitspraak werd er regt gedaan en het vonnis met al de plegtigheid van een auto-dafé voltrokken. Den 13^{den} Mei 1559 werd het lijk van DAVID JORIS (dus ongeveer drie jaren na zijn afsterven) weder opgegraven, en vervolgens met 's mans beeldtenis en schriften op eene kar geladen, welke door den scherpreghter en eene menigte volks begeleid den weg naar de gerechtsplaats bij de steenenpoort volgde. Toen de trein daar aangekomen was, werd het deksel der kist afgenomen en het lijk, dat nog vrij onbeschadigd was en inzonderheid aan deszelfs baard herkend werd, aan den paal van den brandstapel gebonden. Het was volgens de wijze der adellijke lijken in een' langen rok van fijn lijnwaad gehuld, en op het hoofd prijkte nog de zwarte muts met roode voering van bontwerk. Nu werd de houtmijt in brand gestoken en JORIS werd tegelijk met zijne beeldtenis en schriften een prooi der vlammen (*). Doch men was niet tevreden

(*) Wat de beeldtenis betreft, zoo moeten er of meerdere beeldtenissen van hem bestaan hebben, of het moet hetzij eenen vriend des veroordeelden of een' vriend der kunst gelukt zijn, de beeldtenis zelve te redden en een ander stuk onder te schuiven — genoeg, wij bezitten de welgelijkende beeldtenis van DAVID JORIS nog, het behoort tot de schoonste schilderstukken van onze openlijke hoekerij en wordt naar de getuigenis van kenners voor echt gehouden. Als toespeling op de weldadige gezindheid van den man heeft de kunstenaar op den achtergrond van het schilderstuk de geschiedenis van den barmhartigen Samaritaan aangebragt. Het beeld zelf draagt het stempel van een uitmuntend karakter. Uit het schoone plooisel van een rijk gewaad treedt ons eene edele gestalte in fiere houding te gemoet; uit de kleine oogen spreekt een diepzinnige, maar donkere geest, en over het langwerpig aangezicht verbreidt zich eene zekere rust, welke de stilte van diepgrondige waters herinnert, en zelfs de rosachtige knevelbaard, welke zijnen mond omgeeft, zet het zeldzame hoofd eene eigendommelijke bevalligheid van mannelijke schoonheid bij.

met aan den doode alleen de jammerlijke ketterstraf te voltrekken, maar ook de nog levende leden zijner familie, die ondertusschen in hechtenis en onderzoek geweest waren, werden mede in het lijden betrokken. Het vermogen des ketters werd naar regt Spaansch inquistie-regt verbeurd verklaard, en eenige weken na de regtspleging van het lijk vond in *Munster* de opentlijke afzwering plaats, welke de nabestaanden van den veroordeelden, bestaande in zestien personen van beiderlei geslacht, in tegenwoordigheid van de synode en eene groote menigte volks moesten doen. De antistes SIMON SELZER hield daarbij de leerrede. Welken indruk dit gansche voorval op de Catholijke landgenooten van *Zwitserland* maakte, laat zich denken. In *Solothurn* werd een schimpschrift uitgedeeld, waarin *Bazel* het verwijt gedaan werd, dat het de doode ketters verbrandde en de levende vrijliet. — Zoo ver de geschiedenis van den Wederdooper JORIS en de Wederdooperij in het gemeen.

Terwijl bij deze sekte voornamelijk de mystieke grondstof zich deed gelden, zoo deed zich daarentegen reeds in de eeuw der Hervorming eene andere partij op, bij welke meer de ontkennende zijde van het Protestantismus te voorschijn trad en welke door hare tegenspraak van de grondleeringen aangaande den persoon van CHRISTUS en de Drie-eenheid zich eer het verwijt van ongeloof en goddeloosheid dan dat van dweeperij op den hals haalde.

Zoo als bekend is sloten de Hervormers zich in de genoemde leerstukken onvoorwaardelijk aan de Catholijke geloofsleer aan, zooals dezelve op de

concilien der eerste eeuwen was vastgesteld geworden (13). Doch reeds gedurende de Hervorming bestonden er eenigen, die er zich ontevreden over toonden, dat LUTHER, ZWINGLI en CALVIJN niet ook hierin eene vernieuwing des geloofs ondernomen hadden. Deels vereenigde zich de tegenspraak omtrent den kinderdoop met de tegenspraak omtrent de aangenomen leer der Drieëenheid, dewijl men beide voor onāpostolisch hield, maar deels ook deed zich de laatste tegenspraak voor zich zelve gelden. De ongelukkige MICHAEL SERVETUS boette zijnen ijver tegen de leer der Drieëenheid met den vuurdood, en ook nog andere zoogenoemde Antitrinitariërs of Unitariërs, welke nu eens alleen de kerkelijke leer der Drieëenheid in haren toenmaligen vorm, doch dan weder ook de leer aangaande de goddelijke natuur van CHRISTUS zelve meer openlijk of in het geheim loochenden, werden als staatsmisdadigers behandeld en gestraft. Zoo onder anderen ook VALENTIJN GENTILIS uit *Cosenza* in *Napels*, welke reeds ten tijde van CALVIJN te *Genève* in den kerker geworpen en op eene hem afgeperste bekentenis vrijgelaten, doch daarna in het jaar 1566 te *Bern* openlijk onthoofd werd (*).

Doch zoo min nu de vervolging der Wederdoo-

(13) Hetgeen de schrijver hier liet volgen ter onderscheiding van de leer der H. Schrift omtrent deze leerstukken en de nadere bepalingen te dien aanzien in de Christelijke Kerk aangenomen en ook door de Hervormers behouden, oordeelde men beter weg te laten, om geene aanleiding te geven van met verwerping van door de Kerk aangenomene en zoo als ons toeschijnt de ware Bijbelleer zeer juist uitdrukken de spreekwijzen van *Personen*, *Drieëenheid*, *Natuur*, enz. de klaar genoeg geopenbaarde waarheid zelve te kort te doen.

(*) Eene uitvoerige geschiedenis der Antitrinitariërs hebben wij eerstdaags van den hoogleeraar TRECHSEL te wachten.

pers hunne dwaalleer met geweld vermogten uit te roeijen, zoo min werden door deze vervolgingen dergelijke ontkennende geesten afgeschrikt, hunne tegenspraak omtrent de leer der Drieëenheid te verzaken, en evenals de Wederdoopers door MENNO SIMONS, zoo verkregen de Unitariërs door FAUSTUS SOCINUS hunne kerkelijke inrigting en hunnen bepaalden historischen sektennaam, dien van *Socinianen*.

Eer wij echter tot de eigenlijke geschiedenis van het *Socinianismus* overgaan, zal het hier de plaats zijn, een' korten blik op de Protestantsche bewegingen in *Italië* te werpen, welke wij met opzet tot hiertoe verschoven hebben (*). Dat zich in *Italië* reeds vroeg een geweldige Hervormingsgezinde geest openbaarde, blijkt uit de geschiedenis der Hervorming zelve, ja reeds uit de geschiedenis der XV^{de} eeuw. In *Italië* had toch de herstelling der wetenschappen haren aanvang genomen, en zelfs onder de bescherming der pauselijke hoogheid had de plant van edele geestbeschaving hare gezegende takken over het Zuiden van *Europa* en van daar verder naar de overige streken der wereld verbreid. Maar ook daarenboven was *Italië* reeds in de middeleeuwen het middelpunt van die onstuimige bewegingen geworden, welke ARNOLD VAN BRESCIA in de XII^{de} eeuw, SAVONAROLA in de XV^{de} eeuw begunstigden, en voortdurend bleven in *Piëmont* en de aangrenzende streken, trots alle vervolgingen, de gemeenten der Waldenzen in stand. Toen nu LUTHER uit het binnenste van *Duitschland* den pau-

(*) Vergel. MATTER in het *Musée des Prot. Célèbres.* D. III. bl. 177, enz.

selijken stoel aangetast had, vond zijne leer ook weérklank in de nabuurschap van dien stoel zelven. In *Pavia* en *Venetië* werden zijne en MELANCHTONS schriften gedrukt en verkocht, in *Milaan* en *Turin*, in *Como* en *Florence* had de Hervorming hare aanhangers, en tot in den kerkelijken staat verbreidde zich de wasdom der gehate sekte. Aan het hof van prinses RENATA VAN FERRARA de dochter van LODEWIJK XII van *Frankrijk*, vonden vele om des geloofs wille vervolgden toevlugt, en eene vereeniging met de Hervormers van *Zwitserland* werd levendig onderhouden. Maar ook in *Neder-Italië*, namelijk in *Napels* verbreidde zich de vrijere leer, en hier was het bijzonder een man, die door zijne vurige welsprekendheid, door zijnen strengen heiligen wandel en door zijne stoute beweringen de algemeene opmerkzaamheid tot zich trok. BERNHARDIN OCHINO, uit *Siena* geboortig (*), had zich aan de uit de Franciscaner-orde voortgekomen orde der Capucijnen aangesloten en predikte als generaal derzelve niet slechts in *Napels*, maar ook in vele steden van *Italië*, waar men hem gedurende den tijd der vaste riep. Reeds zijn uiterlijk voorkomen was merkwaardig. »Zijne ruige kleeding, zijn tot op de borst neerhangende baard, zijne grijze haren, zijn bleek, mager aangezicht en de zwakheid, welke van zijn hardnekkig vasten voortkwam, gaven hem de uitdrukking van een' heilige (†).» Hij ging altijd te voet, sliep op zijnen mantel en ontzeide zich het genot van den wijn.

(*) 1487. Vergel. omtrent hem BAYLE, *Dictionnaire* en SCHELLHORN *Ergötzlichkeiten*, Bd. 3. van het begin af; ook RANKE, *geschichte der Päpste* I, S 141—143.

(†) RANKE, t. a. p.

Daarbij kwam, gelijk eens bij SAVONAROLA, eene wegslepene welsprekendheid, die zoo krachtig was, dat men eens in *Napels* gedurende eene enkele door hem gehoudene predikatie 5000 scudi's voor de armen opzamelde. Waar hij ooit optrad, was de plaats voor de toehoorders niet toereikende, welke elkander naar zijnen leerstoel opdrongen. Stellaadjen moesten opgerigt, deuren en vensters uitgenomen, pannen weggebroken worden, om den buitengewonen Godsman te hooren. Doch niet alleen het geringe volk, ook vele Italiaansche grooten, zelfs kardinalen en prelaten bezochten zijne voordragten en bewonderden de kracht zijner rede. »Ik opende hem mijn hart,» zegt de kardinaal BEMBO, »gelijk ik het voor CHRISTUSZELVEN doen zoude; het kwam mij voor, als had ik nooit een heiliger man gezien (*).» Keizer KAREL V, die hem in *Napels* gehoord had, getuigde van hem, dat hij in staat was de steenen in tranen te doen smelten. Doch inzonderheid was het één man, die hem zijne geheele gunst schonk, de Spaansche ridder JOHAN VALDEZ, van wiens Protestantsche gevoelens wij reeds vroeger op eene andere plaats gehandeld hebben (†). Ofschoon nu de voordragten van OCHINO voorzeker van een' practischen aard waren, zoo kon het toch den opmerkzame niet ontgaan, dat het juist de kracht der *Evangelische* waarheid was, welke den grondslag van zijn groot natuurlijk talent uitmaakte; ook hield OCHINO de belijdenis zijner vrijere gevoelens hoe

(*) RANKE, t. a. p.

(†) Bl. 206. Alwaar echter deze persoon door den schrijver met den naam van ALFONSO VALDEZ wordt aangeduid.

langer hoe minder terug, zoodat de pauselijke nuntius hem eindelijk het prediken verbood, en hij uit *Italië* moest vlugten, waarop hij zich in het jaar 1542 naar *Genève* begaf. Hier verzamelde zich spoedig om hem eene gemeente van Italiaansche vluchtelingen, hij maakte vriendschap met CALVIJN en trad in den huwelijken staat. Later beproefde hij zijn geluk in *Duitschland*, en predikte gedurende eenigen tijd te *Augsburg*. Van daar verbannen, wendde hij zich naar *Bazel* en *Straasburg*; daarna vond ook hij onder de regering van EDUARD VI eene toevlugt in *Engeland*. Door de Catholijke MARIA verdreven, hield hij zich in korte tijdruimten te *Straasburg*, *Genève* en *Bazel* op, totdat hij eindelijk in het jaar 1555 eene aanstelling te *Zurich* verkreeg als prediker bij de uit *Locarno* gevlugte gemeente. Tot hiertoe verschijnt OCHINO als een martelaar van het Protestantismus en zijne eenige vervolgers waren de aanhangers der oude Kerk. Doch nu begint ook de vervolging tegen hem van den kant zijner Protestantsche geloofsbroeders en de verdenking zijner regtgeloovigheid. Door de uitgave van zijne dialogen, waarin hij wel niet zijne eigene meening, doch wel allerlei onderwerpen voordroeg, welke stof tot verdere onderzoekingen konden opleveren, haalde hij zich het eerst de berisping der opentlijke stemvoerders op den hals. Zoo werd hij beschuldigd, dat hij gevaarlijke zedelijke grondbeginselen zocht te verbreiden, daar hij ten voordeele van de veelwijverij sprak; maar ook ten opzichte van de leer der Drieëenheid wierp men hem verderfelijke dwalingen voor. OCHINO loochende wel de kerkelijke leer niet bepaald, maar reeds dit, dat hij diegenen

niet veroordeelen wilde, welke anders leerden, maakte hem in den toenmaligen tijd van eene gemeenschap met hunne grondbeginselen meer dan verdacht. OCHINO vlugtte in zijnen grijzen ouderdom naar *Polen*, en van daar wederom verdreven naar *Moravië*, waar hij op het einde van het jaar 1564 in een dorp stierf (*).

Uit het geboorteland van OCHINO stamde een ander Italiaansch Hervormer, LAELIUS SOCINUS (†), geboren 1525 in *Siena*, uit een aanzienlijk geslacht, van een fijn verstand, van minder diepzinnigen dan gevoeligen geest, een man van uitstekende kundigheden en bevallige manieren. Ook hij erkende spoedig de dwalingen der Catholijke Kerk, sloot zich aan gelijkgezinde vrienden aan, doch verliet reeds als een 22 jarig jongeling zijn vaderland en knoopte op zijne verre reizen door *Frankrijk*, *Engeland*, *de Nederlanden*, *Duitschland* en *Zwitserland* veelvuldige verbindtenissen aan, welke hem in zijne geleerde onderzoekingen bevorderlijk waren, en zijnen naar waarheid strevenden geest nieuw voedsel en opwekking gaven. Met MELANCHTON, CALVIJN, BULLINGER en andere groote mannen des tijds stond LAELIUS SOCINUS in persoonlijke betrekking en vriendschappelijke briefwisseling; maar spoedig haalde hij zich door zijne gewaagde beweringen de berisping en de vermaning der vrienden op den hals. Inzonderheid leide hij sedert een verblijf in *Polen* eene zekere neiging

(*) In het dorp *Schlackau*.

(†) Vergel. omtrent hem ORELLI, in het *Basler wissenschaftl. Zeitschrift* Bd. II. Heft 3. en de geleerde verhandelingen van ILGEN.

tot de leer der Antitrinitariërs aan den dag, welke in dat land bijzonder had veld gewonnen. CALVIJN beschouwde hem van dien tijd af met argwaan, en ook BULLINGER kreeg achterdocht. In het jaar 1558 begaf LAELIUS SOCINUS zich, na een verblijf in *Italië* en *Zwitserland*, nogmaals naar *Polen*, begroette daarna nog eenmaal vlugtig zijn vaderland, en stierf te *Zurich* in het jaar 1562. Tot openlijke verkettering zijner leer was het niet gekomen, daar hij zich meer twijfelend, dan bepaald ontkennend uitgedrukt had; maar reeds de koelheid, waarmede zijne Protestantsche vrienden zich over zijnen dood uitlieten, doet duidelijk zien, met welken geest zij hem bezield geacht hebben.

Bepaalder nog dan LAELIUS droeg zijn neef FAUSTUS SOCINUS, den 5^{den} December 1539 te *Siëna* geboren, de leer voor, welke naar hem de *Sociniaansche* genoemd werd.

Gelijk wij nu te voren een' blik op de Hervorming van *Italië* moesten werpen, om de wieg van het Socinianismus te ontdekken, zoo moeten wij thans ons naar *Polen* wenden, om het meer bepaalde vaderland dezer sekte te leeren kennen. Reeds langen tijd had dit oostelijk vlak land den om des geloofs wille vervolgde Hussieten en Boheemsche broederen eveneens tot schuilplaats gediend als de bergen en dalen van het zuidelijk *Frankrijk* en van *Opper-Italië* den Waldenzen. Onderschejdene onafhankelijk op hunne goederen heerschende Waiwoden hadden aan de gevlugten bescherming verleend tegen de vervolgingen der geestelijkheid, en zich aan hunne vorderingen aangesloten, daar ook zij op het genot van den beker in het Avondmaal nadrukkelijk aandrongen. Zoo

vond dan ook de leer van LUTHER en ZWINGLI trots al de hinderpalen, welke men dezelve in den weg leide, in *Polen* spoedig een' beduidenden aanhang. Onder de verdraagzame regering van SIGISMUND II, met den bijnaam AUGUSTUS, kon zich het Protestantismus steeds verder uitbreiden en wel onder verschillende vormen. Boheemsche broeders, Lutherschen en Calvinisten leefden en leerden hier nevens elkander. Bijzonder onderscheidde zich onder de laatsten FRANS LISMANIN, van het eiland *Corfu* geboortig. Hij had als lid der Franciscanerorde bij koningin BONA, de gemalin van SIGISMUND I, het ambt van biechtvader bekleed, en ofschoon hij steeds onbeschroomder de grondstellingen van het gezuiverd Evangelie verdedigde, zoo wist hij desniettemin in de gunst zijner vrijzinnige meesteres te blijven. Deze gunst viel hem ook van de zijde des toenmaligen konings SIGISMUND II ten deel; echter verminderde dezelve in het oog loopend, sedert LISMANIN, van eene reis naar *Italië* en *Zwitserland* teruggekeerd, zich opentlijker dan tot hiertoe voor de Hervormde leer verklaard en op den raad van CALVIJN zich in het huwelijk begeben had. Doch bij dezen stap liet het de Poolische Hervormer niet berusten. Ook *hij* nam, bijzonder door LAELIUS SOCINUS aangespoord, de grondbeginselen aan, welke door vele Italiaansche vrienden der Hervorming in het geheim gekoesterd werden; ook *hij* werd een Antitrinitariër. In den rijksban gedaan, vlugtte hij naar *Pruisen*, waar hij in het jaar 1563 in een' aanval van krankzinnigheid zijn leven eindigde (*).

(*) Vergel. SCHRÖCKHUS Kirchengesch. seit der Reformation. Bd II S. 686, 687.

Al meer en meer werd intusschen *Polen* een toevlugtsoord voor diegenen, welke met hunne unitarische grondstellingen nergens elders durfden optreden. De Hervorming had zich middelerwijl in *Polen* door den geleerden A LASCO, een' Poolsch edelman, verder verbreid, en de verschillende partijen der Boheemsche broederen, der Lutherschen en Gereformeerden waren in het jaar 1570 op eene Synode te *Sandomir* tot elkander genaderd, en schoon zij zich ook niet tot eene Kerkgemeenschap vereenigden, hadden zij toch ten minste elkander verdraagzaamheid verzekerd.

In deze zoogenoemde Consensus waren nu wel is waar de Unitariërs niet opgenomen; doch onder de bescherming van den Zevenbergschen vorst STEPHANUS BATHORI, die na den dood van SIGISMUND II op den Poolschen troon geraakte, hief de door onderscheidene Italiaansche vlugtelingen (*) versterkte partij haar hoofd steeds stouter op, zoodat zij bereids in de stad *Rakow* hare eigen kerk, school en drukkerij had, en hare leer in een' bijzonderen Catechismus waagde in het licht te stellen, (*Catechismus Racoviensis*). Zoo stonden de zaken, toen nu ook FAUSTUS SOCINUS in het jaar 1579 naar *Polen* kwam. Hij bragt de loochening der Drieëenheid geenszins als eene nieuwe leer in het land, hij vond ze aldaar; ja, zijne begrippen waren zelfs nog in eenige stukken meer met de regtgeloovige leer overeenkomstig, dan die van de aldaar aanwezige Unitariërs, zoodat deze zelfs in het begin er zich tegen aankantten, om hem in hunne ge-

(*) GEORGE BLANDRATA, JOHAN PAUL ALCIATUS, VALENTIJN GENTILIS, MATTHAEUS GRIMALDO en anderen.

meente op te nemen. Door den invloed van eenige grooten des lands gelukte het hem echter, zich van tijd tot tijd een' aanhang te verwerven. Met veel standvastigheid verdroeg hij de vervolgingen, welke hem van den kant der Catholijken bereid werden, en door zijn innemend gedrag maakte hij zich bij velen bemind. Zoo gelukte het hem tragswijze zijnen invloed op de Unitarische partij zoover te doen gelden, dat deze niet slechts menige inrigtingen van hem aannam, maar ook haar leerbegrip naar het zijne wijzigde en eindelijk van hem zelfs den naam van Sociniaansche partij verkreeg. FAUSTUS SOCINUS zelf stierf in het jaar 1604. Doch zijne leer breidde zich onder menige vervolgingen in *Polen* en *Zevenbergen* verder uit, werd door Catholijken en Protestanten menigmaal bestreden, doch ook door menige bekwame schrijvers, die uit deze school voortkwamen, verdedigd en wel ook hier en daar door zulken in stilte voortgeplant, die met hunne overtuiging niet opentlijk durfden te voorschijn treden.

Vragen wij nu, waarin de leer der *Socinianen* bestond, en nog tot op dezen dag bestaat, zoo is voorzeker het oorspronkelijke van hun leerbegrip de loochening der kerkelijke leer aangaande de Drieëenheid, hun grondslag is Unitarianismus of de leer omtrent *éénen* God. Eene oude leer voorzeker, welke toch ook het Christendom met de Mozaïsche Godsdienst en de leer van MAHOMED gemeen heeft: want dat men geen drie Goden vereeren moet, heeft de Kerk van ouds geleerd. Maar terwijl de Socinianen desniettemin de regtzinnige Kerk van deze dwaling beschuldigen, zoo beperken zij, om ieder misverstand voor te komen, de leer aan-

gaande *éénen* God op deze wijze, dat deze *éene* God hun ook slechts in den *éénen* persoon, in dien des hemelschen Vaders verschijnt. Zij loochenen zoodoende de Godheid van den Zoon en van den Heiligen Geest, welke de regtgeloovige Kerk zoo- wel der Catholijken als der Protestanten belijdt, zonder daarmede de eenheid van het Goddelijk Wezen te willen opheffen. Daaruit blijkt, dat zij ook den Stichter des Christendoms alleen als *mensch*, niet als den *Godmensch* aannemen, en de kerke- lijke leer aangaande twee naturen in CHRISTUS ver- werpen. Doch men zoude hun onregt doen, wan- neer men uit deze begrippen tot eene zedelijke of Godsdienstige geringachting van den persoon van CHRISTUS wilde besluiten, welke op eene onvrome, of zelfs eene roekeloze gezindheid berustte. Veeleer leggen de Socinianen doorgaans in hunne belijdenissen eene groote en besliste hoogachting omtrent den Stichter des Christendoms aan den dag, dien zij als een' buitengewoon profeet en gezant van God, als den door hem verordenden Messias als den Leeraar en Heiland der menschheid, als den oppersten zedelijken Wetgever en het hoogste Voorbeeld in alles goeds vereeren. Zij loochenen ook niet, dat God hem boven alle overige men- schen op eene wonderbare wijze onderscheiden heeft, zij gelooven aan zijne bovennatuurlijke her- komst, aan zijne wonderen, aan zijne opstanding, aan zijne hemelvaart, Ja, zij houden het er voor, dat Hij van God den Vader op eene buitengewone wijze onderrigtingen en openbaringen gekregen heeft, en vereeren in den, in den hemel verhoog- den, JESUS het onzichtbare hoofd der Kerk, eenig- zins op dezelfde wijze, als de Catholijken hunne

heiligen vereeren. Ook den Bijbel, inzonderheid de Schriften des N. T. houden de Socinianen in groot aanzien en beschouwen ze gelijk de overige Protestanten als den regel der waarheid; doch het is waar, zij leggen dezelve op hunne wijze uit, waarbij men echter minder aan opzettelijke vervalsching te denken heeft, dan aan onopzettelijke dwaling en aan eene bevangenheid van geest, waaraan ook vele regtzinnigen mank gaan. Ook in andere leerstukken wijken de Socinianen van de bepalingen der Protestantsche Kerk af. Zij verwerpen de erfzonde en gelooven, dat in de naauwgezette opvolging van de leer van JEZUS en in een' deugdzaamen wandel het heil der Christenen bovenal te zoeken is, doch welke (welverstaan!) niet in eene doode werkheiligheid bestaan mag, maar op eene vrome gezindheid moet berusten. Juist daarom stellen zij ook in het lijden en sterven van JEZUS het zedelijke voorbeeld bovenal op den voorgrond en verwerpen de kerkelijke leer aangaande eene vreemde verdienste, even zeer als die aangaande eene vreemde, overgeërfde schuld. De Doop is bij hen nagenoeg eene bloote inwijdings-handeling in de gemeenschap, zonder opzigt op de erfzonde, het Avondmaal een bloot gedachtenismaal, zonder verborgene genadewerking. Doch daarmede verbonden de Socinianen eene zeer strenge zedeleer en verklaarde zelfs veel voor onchristelijk en ongeoorloofd, wat in de grootere regtgeloovige Kerkpartijen geduld werd. Zoo verwierpen eenigen derzelven, evenals de Wederdoopers, den eed, den krijg en de doodstraffen. Omtrent enkele punten heerschten echter ook onder hen

weder verschillende meeningen, waarmede wij ons hier niet kunnen inlaten.

Zooveel blijkt ons uit het tot hiertoe medegedeelde. De zoogenoemde Sociniaansche leer is niet eerst door een bijzonder persoon, het allermint eerst door FAUSTUS SOCINUS uitgevonden geworden, van wien zij alleen toevallig haren naam heeft; maar zij had reeds eene beduidende aanleiding in de meeningen des tijds, ja zij stond in naauw verband met den gang van ontwikkeling der Hervorming zelve, voornamelijk in *Italië* en *Polen*. SOCINUS beschaafde dezelve slechts verder en bewaarde haar zelfs voor menige verdere afwijkingen. Ook was het deze leer niet te doen om de verdelging van het Christendom in de gemoederen, zij had geene ongodsdienstige, geene onzedelijke strekking. Deze gerechtigheid moet ieder billijk beoordeelaar haar laten wedervaren, en wij mogen haar daarom in zooverre onze achting niet ontzeggen, als elke op ernstig nadenken berustende overtuiging onze achting verdient. Eene andere vraag is het dan voorzeker, of *deze* opvatting van het Christendom de regte, en of zij inderdaad een vooruitgang in de ware Protestantsche kennis zij? Dit zullen wij na een onbevooroordeeld onderzoek even zoo bepaald moeten ontkennen, als wij het eerste haar toegestemd hebben. Wij beschouwen het Socinianismus met regt als eene afdwaling van de reine leer des Evangelies, als eene, schoon ook niet opzettelijke, echter altijd willekeurige ontaarding van de Apostolische geloofsbelijdenis, als eene eenzijdige, de diepere behoeften van het hart veronachtzamende verstandsrigting, welke echter ook weder zelfs het

verstand niet volkomen bevredigt, maar in de plaats van de verbannen verborgenheden slechts andere grootere raadsels stelt (*) (15). Zoo rukte zich het Socinianismus los als eene onrijpe geboorte van het moederlijk ligchaam der Protestantsche Kerk en verkwijnende eindelijk als eene in het dorre aardrijk wegstervende plant, welke het aan den levendmakenden en verkwikkenden dauw, aan de hoogere gemeenschap in den Geest onthrak: want met het bloote *onthkennen* (dat leert ons de geschiedenis van het Socinianismus) sticht men nog geene Kerk, er is een vaste, positive grondslag noodig, wanneer het gebouw niet in de lucht hangen zal.

Dat gevoelde de oude, Catholijke Kerk maar al te wel, en niet zonder triomf zag zij thans van hare vervallen rots op de aanvankelijke versnippering

(*) Het is eer afkeer van verborgenheden dan van wonderen, waarmee het Socinianismus vervuld was. Rationalismus en uitwendig Supernaturalismus zijn in hetzelfde vermengd. Het ontbreekt hetzelfde geheel aan het mystieke element, gelijk ook aan het dieper bespiegelende; — eene vernieuwing van het oude Ebionitismus.

(15) Hetgeen de schrijver hier in het oorspronkelijke laat volgen ter verontschuldiging der Socinianen door de verkleefdheid der regtzinnige Godgeleerden aan de vaststellingen der conciliën en schoolsche spreekwijzen, kwam ons beter voor weg te laten, daar het ons voorkomt, dat die toegevendheid weinig baten zal voor hen, voor wie dezelve geschikt schijnt, ten ware men die spreekwijzen en bepalingen der leer zelve ter zijde stelt. De grondoorzaak, waaruit alles onzes bedunkens bij de Socinianen voortkwam, en ook nog bij hunne navolgers voortkomt, is een al te groot vertrouwen op het menschelijk verstandsvermogen, hetwelk niets wil aannemen dat tegen deszelfs begrippen strijdt. Het komt ons derhalve voor, dat wij socinus en zijne navolgers reeds meer dan genoeg verontschuldigd hebben, door datgene geheel onveranderd te laten, hetwelk de schrijver van hunne waarheidsliefde en vrome gezindheid had gezegd.

en verbrokkeling van het Protestantsche leergebouw neder, hetwelk, schoon zij het ook met haren banstraal niet meer bereiken kon, echter het allernaast in zich zelf vervallen zou. En werkelijk liet zich alles daartoe aanzien. Was toch reeds in den beginne de kracht der gemeenschap gebroken geworden door de scheuring der Protestanten in Luther-schen en Gereformeerden; *weder* gebroken werd daarna de kracht dier afzonderlijke Kerkligchamen door de oneenigheden en de verschillende rigtingen in hen zelve, en daarbij kwam nu eindelijk het van eeuw tot eeuw vermeerderend aantal sekten.

Des te belangrijker is het nu te zien, welke kracht deze oude Kerk betoond, welke wegen zij ingeslagen en van welke werktuigen zij zich bediend heeft, om de geprezen eenheid in haar staande te houden, haar aanzien tegenover de Protestantsche Kerk te verzekeren en ware het mogelijke afvallig gewordenen in haren schoot terug te brengen. Wij kunnen deze beschouwing na drie eeuwen met een meer onbevooroordeeld gemoed ondernemen, dan de toenmalige Protestanten het konden. Wij mogen zelfs, wanneer wij onpartijdig zijn willen, het grootsche harer pogingen, dat zich nevens vele kleinigheden vertoont, den meer zuiveren ijver welke nevens den onzuiveren te voorschijn kwam, en de hoogere geestes-gaven en krachten, die ook hier nevens de bekrompenheid en het bijgeloof in het spel waren, niet voorbij zien. Op de volgende punten zullen wij daarbij onze aandacht moeten vestigen, op de vaststelling der leer door het Concilie van *Trente*, op de instelling van

nieuwe orden tot bewaking en uitbreiding van het Catholicismus, bovenal op de instelling en voortplanting van de orde der Jezuiten, op de persoonlijkheid der uitstekendste pausen en kerkprelaten en eindelijk op de geestrijke, vrome [en vrijzinnige mannen in het gemeen, waaraan het ook na de Hervorming in de Catholijke Kerk (wij mogen wel zeggen: Gode zij dank!) niet ontbroken heeft.

TWINTIGSTE VOORLEZING.

HET CATHOLICISMUS NA DE HERVORMING. HET CONCILIE VAN TRENT-
TE. NIEUWE ORDEN: CAPUCYNERS, THEATINERS, SOMASKERS,
PRIESTERS VAN HET ORATORIUM. VINCENTIUS VAN PAULA EN
DE PRIESTERS DER ZENDING (LAZARISTEN). DE BARMHARTIGE
ZUSTERS, DE URSULINEN EN VISITANTINEN. IGNATIUS LOYOLA
EN DE ORDE DER JEZUITEN. DE ZENDINGEN DER CATHOLIJKE
KERK.

De Catholijke Kerk moest zich zelve en hare geschiedenis verloochenen, wanneer zij ontkennen wilde, eene terugwerking op zich zelve van de zijde der Hervorming ondergaan te hebben (*). Hoe standvastig zij zich ook tegen de nieuwigheden verzette, werd zij toch met den stroom medege-

(*) Bedachtzame Catholijke schrijvers stemmen dit ook opentlijk toe. Aldus de nieuwste levensbeschrijver van den heiligen BERNARDUS, de heer ELLENDORF. »De Hervorming heeft (de Kerk) trapswijze van de onbepaalde heerschappij van het Roomsche hof verlost, en de wrijvingen met de Evangelische Kerk hebben wetenschappelijke pogingen bevorderd en veel vernietigd, dat zonder de Hervorming gebleven, veel in het leven geroepen, dat zonder haar nimmer ontstaan zoude zijn.» (S. 197).

sleept, en zag zich bij de nieuwe toedragt van zaken genoodzaakt, datgene uit de schipbreuk te redden, wat haar tot haar bestaan noodig was; daarentegen datgene aan het oude gebouw te verbeteren, wat verbetering behoeftde en daarvoor vatbaar scheen. Zoo stelde ook zij in haren inwendigen toestand eene Hervorming daar, en er begint sedert de scheuring der Kerk ook een nieuw tijdperk voor de geschiedenis van het Catholicismus, welke ons van dien tijd af een ander beeld vertoont, dan in de dagen der middeleeuwen. Den grondslag van dit nieuwe Catholicismus maken de besluiten van het Trentsche concilie uit, deszelfs hefboom is het ordenswezen, en bovenal het Jezuïtismus, en de geschiedenis van het Pausdom is van een gewichtig deel der wereldgeschiedenis tot eene bloote afdeeling van de geschiedenis der Europeesche staten geworden.

Daar het nu onze taak niet zijn kan, eene volledige voorstelling van dit nieuwe Catholicismus te geven, maar daar wij slechts bij wijze van vergelijking het een en ander daarvan zullen aanvoeren, om van daar weder een nieuw licht op de geschiedenis van het Protestantismus te laten vallen, zoo vergenoeg ik mij van elk in het bijzonder slechts datgene te doen uitkomen wat ons oogmerk vordert. Zoo kan ik omtrent de geschiedenis van het Concilie van *Trente*, dat voorzeker voor den eigenlijken Kerkgeschiedschrijver van hoog aanbelang is, hier zeer kort zijn, daar ik mij slechts daarbij bepaal, om de resultaten der wijdloopige handelingen van hetzelfde aan te voeren (*). Deze wa-

(*) Zooals bekend is, werd het in Dec. 1545 onder *PAULUS III* geopend, en in het jaar 1547 onder het voorwendsel van de pest naar

ren van tweederlei aard: conservatief aan de ééne, reformatorisch aan de andere zijde. Zoozeer men namelijk bijzondere doelmatige hervormingen liet plaats grijpen ten aanzien van de zedelijke tucht, het ambtswezen der Kerk enz. evenzoo ijverig was men werkzaam, om de tegenspraak van de Protestantsche leer door naauwere bepalingen vast te stellen, en zoo werd — schoon ook in sommige punten zich eenige stemmen daartegen lieten hooren (*) — juist datgene op nieuw als onomstootelijke kerkleer bevestigd, hetwelk het meest aan de aanvallen der Protestanten blootgesteld geweest was. Terwijl alzoo de Protestanten de heilige Schrift als het eenige rigtsnoer van het geloof aannamen, stelde de Kerkvergadering van *Trente* het gezag der Overlevering vast en maakte de uitlegging van den Bijbel afhankelijk van de bepalingen der Kerk. Terwijl de Protestanten's menschen natuurlijke verdorvenheid in scherpe trekken voorstelden en alles van de genade afhankelijk maakten, zocht de Kerkvergadering van *Trente* ook den mensch het zijne te redden en onder den schijn eener dogmatische gematigdheid, welke zich voorzeker tegenover de harde bepalingen der Protestanten zelfs

Bologna verlegd, daarna door JULIUS III in Mei 1551 weder in *Trente* geopend, doch in April van het volgend jaar weder voor twee jaren geschorst. Eerst onder PIUS IV, die in het jaar 1562 tot de voortzetting besloot, werd het ook in Dec. 1563 geëindigd. Het stond zoo zeer onder den invloed van *Rome*, dat zich het sprookje verspreidde, dat de Heilige Geest in valiezen van *Rome* naar *Trente* kwam. SARPI heeft de geschiedenis van hetzelfde in een' vrijzinnigen, PALLAVICINI in den geest van het Roomsche hof beschreven.

(*) Dat ook onderscheidene Catholijke Godgeleerden weder de strengere leer van AUGUSTINUS omtrent de regtvaardiging zochten in te voeren, heeft inzonderheid RANKE getoond, *Gesch. der Päpste* I, S. 199.

voordeelig onderscheidt (16), opende zij tevens de werkeilgheid weder eene deur. Met de vrijheid van den wil vond ook de *verdiens*te van den mensch voor God weder hare plaats; maar juist daarin lag de dwaling en het gevaar, niet in de bewering van den vrijen wil en van de noodzakelijkheid der goede werken op zich zelve. Verder werden ook nog andere door de Protestanten bestreden leeringen, als de beteekenis van het misoffer, de vereering der heiligen, de ongehuwde staat der priesters, het vagevuur en meer andere bekrachtigd. Doch het ergste van alles was, dat de pausen het daarheen wisten te brengen, dat de uitlegging van deze besluiten van het Concilie altijd in 's pausen bevoegdheid moest staan, zoodat het dezen vrijstond, van de Kerkvergadering te maken, wat hij wilde.

Met allen nadruk moesten nu de genomen besluiten in werking gebragt worden; doch nog kostte de invoering van dezelve in de Christelijk-Catholijke staten menigen strijd. *Frankrijk*, ijverzuchtig op de regten van de Gallikaansche Kerk, wilde het gezag van het Concilie slechts erkennen ten aanzien van het geloof, doch niet ten aanzien van

(16) Of het waar zij, dat de leer van het Concilie van *Trenté*, ten opzichte van 's menschen verdorvenheid en de Goddelijke genade boven de inderdaad harde bepalingen der Protestanten zich voordeelig zou onderscheiden, gelijk de schrijver hier zegt, kan, naar ons voorkomt, genoeg uit deze hare vrucht beoordeeld worden, welke hij zelf erkent, dat zij tevens de werkeilgheid eene deur opende. — Het is ook ongegrond de Protestanten in het gemeen te beschuldigen, alsöf zij den mensch het zijne geheel benomen hadden. Ook zij erkenden den mensch oorspronkelijk vrij doch gebonden door de zonde, en gaven dus niet regt in dat opzigt aan de genade alleen de eer van zijne geheele herstelling en zaligheid.

de Kerkorde, en — wat merkwaardig is — zelfs in de staten van PHILIPS II was de aanneming slechts voorwaardelijk, met voorbehoud namelijk van de koninklijke regten.

Met de bloote bepalingen op het papier had echter het Catholicismus moeilijk eene inwendige Hervorming voortgebracht. Er werd ook hier eene levendige werkzame kracht en eene eigendommelijke geestdrift vereischt, om de uitgedoofde vlam van het oude Kerkgebouw weder te doen ontbranden. En werkelijk nemen wij kort na de Hervorming zulk eene geestdrift voor het Catholicismus waar (gelijk dan altijd den mensch die goederen weder dubbel lief beginnen te worden, welke hij uit een langen en zwaren strijd gered heeft). Deze op nieuw ontluikende kracht van het Catholicismus blijkt ons vooral in het ontstaan van *nieuwe monnikörden*, welke zich als even zoovele besliste voorstanders van de pauselijke hoogheid en van de onfeilbaarheid der Kerk opwierpen. Laat ons daarheen thans onzen blik rigten.

Het is bekend, hoe de zoogenoemde Bedelörden namelijk de orden der Dominicaners en Franciscaners, reeds *voor* den tijd der Hervorming en *in* denzelfden zich als magtige steunpilaren van het Pausdom betoonden, schoon ook somwijlen uit diezelfde orde enkele mannen te voorschijn kwamen, die zich aan de nieuwe begrippen des tijds aansloten en den pauselijken stoel menigmaal verontrusteden. Dit was bijzonder het geval met de orde van den heiligen FRANCISCUS. Uit deze zelfde orde zien wij nu *even* na het optreden van LUTHER een' nieuwen tak voortkomen, welke zich spoedig verder verbreidde en welks naam eene groo-

te algemeenheid verkreeg. Het is de u allen bekende orde der vaders *Capucijners*. In het klooster *Monte falco* in den kerkelijken staat leefde een monnik van de Franciscaner orde, MATTEO DE BASSI. Deze waande in een gezigt van den heiligen FRANCISCUS zelve eene gewigtige openbaring omtrent de hem welgevallige kleederdragt der orde gekregen te hebben. Eene spits toeloopende monnikskap (Capuce) en een baard van eene geheel bijzondere snede, verschenen hem als de teekenen, welke de heilige van zijne echte aanhangers vorderde. Over deze hoogst gewigtige ontdekking geraakte de vrome broeder dermate in verrukking, dat hij zijn klooster heimelijk verliet, en juist in die kleeding, welke de heilige hem voorgeschreven had, voor paus CLEMENS VII verscheen, met het verzoek, deze ordensdragt als de ware en echte goed te keuren. De paus vergunde MATTEO DE BASSI, zich van deze dragt te bedienen en gelastte zelfs de stichting van eene op deze uitwendigheid berustende monnikorde door eene bul van het jaar 1528. Den naam *Capucijners*' zouden hun het eerst de straatjongens als spotnaam gegeven hebben, die hen wegens hunnen zonderlingen opschik met het geroep van Cappucini achtervolgden. Zoo belagchelijk intusschen de geschiedenis der stichting is, zoo gewigtig werd de nieuwe orde voor de geschiedenis van het Catholicismus. Eene groote zelfsoffering werd al dadelijk bij het ontstaan dier orde bij dezelve met aandoening waargenomen: want toen om dezen tijd in *Italië* de pest zich verbreidde, waren het de Capucijners, die geen gevaar van besmetting ontziende, aan de zieken den laatsten troost der Godsdienst brag-

ten en het laatste overschot der gestorvenen ter aarde bestelden. Deze zelfsoffering is de orde ook tot op de nieuwste tijden eigen gebleven. Geen woest dal is den Capucijner te afgelegen, geen reis hem te moeilijk, geen uur van den nacht te laat, geen van den morgen te vroeg, wanneer de pligt van de orde hem roept, hulp te verleen; hij is met weinig tevreden, bedelt zijn brood, laat den spot der wereld met Stoïsche bedaardheid over zich gaan, en verzoet zelfs nog de bezwaren van zijnen stand door eene zekere opgeruimdheid van gemoed. De Capucijner-orde heeft hare gewigtige stelling in de Catholijke Kerk inzonderheid daarin, dat zij het Catholicismus populair weet te maken, hetwelk bijzonder ook in de haar eigene welsprekendheid doorstraalt. De predikatiën der Capucijners zijn ten spreekwoord geworden. Eene aanstootelijke platheid van uitdrukking, welke de grenzen van den goeden smaak onbedenkelijk overschrijdt, wanneer zij maar van de werking zeker is, maakt het karakteristieke van dezelve uit. Voorzeker zijn ook de Capucijnerstegelijk de steunpilaren van het grofste bijgeloof geworden. Zij waren het, die het verdrijven van duivelen en heksen en andere dergelijke dingen tot hun bijzonder beroep maakten, en het geloof aan *hunne* magt is groot onder het volk, en het is waar niet slechts onder het Catholijke, maar onder een groot gedeelte van het Protestantsche volk, ten minste nog hier en daar bij ons in *Zwitserland*. En toch was het dezelfde Capucijner-orde, welke in het begin van haar bestaan zelfs van ketterij beschuldigd werd. Uit *haar* was toch, gelijk de vorige bijeenkomst ons getoond heeft, de Italiaan-

sche Hervormer OCHINO voortgekomen. Doch later verminderde deze hervormingsgezinde ijver der orde, en de Kerk kon zich op haar met vertrouwen verlaten, hoe meer hare uitbreiding toenam.

Eene andere orde, welke minder bekend is dan de Capucijner-orde, is de *order der Theatiners*. GAËTANO van *Thiene* (in het Venetiaansch gebied), een uiterst zachtmoedig en vredelievend man, koesterde het denkbeeld, dat reeds velen der betere prelaten vóór hem gekoesterd hadden, om het leven der wereldlijke geestelijken te verbeteren. Geen ijdel streven naar eigen eer geleidde hem daarbij: want hij wenschte naar zijne eigene uitdrukking „de wereld te hervormen, zonder dat men wist, dat hij zelf op de wereld was (*).” Menigmaal zag men hem traanen storten onder het gebed, dat hij voor het welzijn der Kerk ten hemel opzond. Aan hem sloot zich spoedig eene vereeniging van gelijkgezinden aan, onder welke de bisschop van *Chieti* (of *Teti*, *Teate* in het Napelsche), met name PETRUS VAN CARAFFA, zoowel door de hooge plaats, welke hij in de Kerk bekleedde, als door schitterende geestes gaven uitmuntte. CARAFFA bezat wel niet die zachtmoedigheid en bescheidenheid van zijnen vriend GAËTANO, maar was driftig, opvliegend en onstuimig (†); maar beiden vereenigden zich in de diepgevoelde behoefte aan eene Hervorming der Kerk. Beiden lieten hunne voordeelige plaatsen varen en trokken zich met twee naauw verbonden vrienden in de eenzaamheid terug omstreeks het jaar 1524. Op *Monte Pincio* in de nabijheid van Ro-

(*) Ranke I, S. 172.

(†) Ibid.

me leefden zij te zamen in armoede en in de uitoefening eener strenge vroomheid. Zij versmaadden den bedelzak en verwachtten de weldaden in hun huis. Niet eene eigenlijke monnikörde wilden zij zijn, maar veel eer eene priester-vereeniging in den vorm eener monnikörde, zooals dergelijke reeds meermalen sedert de tijden van CHRODOGANGUS van Metz zich in de Catholijke Kerk daargesteld hadden; doch spoedig nam ook de Theatinerorde een meer bepaald voorkomen eener monnikorde aan, en sedert één harer stichters, PETRUS VAN CARAFFA, paus geworden was in den persoon van PAULUS IV, volgden ook nieuwe vergunningen. De orde der Theatiners maakte zich wegens het predik- en zendingswezen der Catholijke Kerk en wegens de verzorging der kranken verdienstelijk (*).

Doch niet slechts op de verheffing der priesterlijke waardigheid en van den geestelijken stand, ook op de zedelijke beschaving des volks, op de opvoeding der jeugd, op het school- en armenwezen vestigden onderscheidene nieuw ingestelde orden hare opmerkzaamheid.

Sedert het jaar 1521 was *Oppeer-Italië* door voortdurende oorlogen, en dien ten gevolge door verwoesting, hongersnood en ziekten getuchtigd geworden. Eene groote menigte ouderlooze kinderen, welke de vlugt naar *Venetië* gedreven had, lag zonder verpleging op de straten en was op het punt om aan ligchaam en ziel te versmachten. Toen ontfermde zich over deze kleinen een edel

(*) In het vervolg voegden zich slechts adellijke personen bij deze orde. — Eene dergelijke strekking had ook de orde der *Barnabiten*, in 1530 te *Milaan* gesticht door drie edellieden, ZACCARIA, TERRARI en MORIGIA, en bekrachtigd door CLEMENS VII.

Venetiaansch senator, HIERONYMUS AEMILIANUS, gemeenlijk GIROLAMO MIANI genoemd. Zijne vroegere weelderige levenswijze vaarwel zeggende, verwisselde hij het purper met een' linnen kiel, dien hij bereids voor een' bedelaar bestemd had (*). In dezen opschik reisde hij als een arme rond, om de armen op te zoeken. Op zijne gondel voer hij langs de grachten en kanalen van *Venetië* om de verlaten kinderen op de bijzondere eilanden te verzamelen en ze onder vaderlijk dak te brengen. Nu verkocht hij zijn zilverwerk en de schoonste tapijten van zijn huis, om zijne pleegkinderen woning, kleeding, levensmiddelen en onderrigt te verschaffen. In *Venetië* zelf werd een huis in de nabijheid van de St. Rochuskerk tot een weeshuis vermaakt. Doch bij deze stichting liet het de edele senator niet berusten. Hij rustte niet, voordat in geheel *Oppert-Italië* geschikte toevlugsplaatsen voor deze ongelukkigen opgericht werden, en ging overal met offers voor. In *Bergamo* rigtte hij een ziekenhuis op. Spoedig ontstonden dergelijke inrigtingen te *Verona*, *Brescia*, *Ferrara*, *Como*, *Milaan*, *Pavia* en *Genua*. Doch om die onderneming nog een verder gevolg te verzekeren, vereenigde zich MIANI insgelijks met eenige vrienden tot eene congregatie, welke naar het voorbeeld der Theatiners uit reguliere geestelijken bestond. Zij voerden hunnen naam naar de stad *Somaska*, in den omtrek van *Lago di Lecco*. Zoo ontstond de orde der *Somaskers*, welke in het jaar 1540 de pauselijke bekrachtiging en later nog onderscheidene voorregten verkreeg.

(*) Zie BELYOT, *Histoire des ordres monast.* etc. IV, p. 241.

Wij mogen het in de Catholijke Kerk niet berispen, wanneer zij naar zulke stichtingen verwijst, om de wereld te overtuigen, dat de geest van liefde en barmhartigheid, dien CHRISTUS aan de menschheid medegedeeld heeft, te geener tijd in haar verstorven geweest is. Moge het ook zijn, dat zij aan de uitwendige werken eene grootere waarde hecht, dan de Protestantsche Kerk, en dat zij ook in zulke vrome stichtingen als het ware een' aflat ziet voor de zonden, waaraan zij zich in andere opzigten schuldig maakte; de regtvaardigheid vordert het, haar den lof, dien zij in dit opzicht verdient, ongeschonden te laten. Het niet geringe aantal van menschlievende orden en weldadige inrigtingen, welke tot de geschiedenis van het nieuwere Catholicismus behooren, maken inderdaad de lichtzijde van hetzelfde uit, en verdienen alle erkenning. Elk Evangelisch Christen, die dezen naam met regt draagt, zal zich ook opregt over het goede en schoone verblijden, dat God ook in den schoot der oude zusterkerk heeft laten gedijen, en in zijn hart zal geene andere ijverzucht ontbranden, dan die, waartoe het woord des Heilands zelve opwekt: »Ga heen en doe desgelijks."

Ik kan mij daarom niet onthouden, nog op eenige andere weldadige orden heen te wijzen, welke in de XVI^{de} en in het begin der XVII^{de} eeuw ontstonden. Daartoe behoort de orde der *priesters van het oratorium*. — PHILIP VAN NERI, in het jaar 1515 te *Florence* geboren, zag vrijwillig van de rijke erfenis, welke hem van zijnen oom te beurt gevallen was, af, en begaf zich naar *Rome*, waar hij arme kinderen onderwees. Hij bezocht vlijtig de ziekenhuizen der stad en een gedeelte van den

nacht bragt hij wakende en biddende door in de grafkelders, bij de graven der martelaars (*). Ook hij verzamelde eene broederschap tot vrome oefeningen rondom zich (1548), en stichtte in het vervolg een eigen bedehuis onder den naam van *Oratorium*, waarnaar dan ook de leden der orde zich noemden. Deze congregatie der vaders van het heilig oratorium stelde in zich eene vereeniging van vrome en geleerde mannen daar, en spoedig ontstonden dergelijke oratoriën te *Napels*, *Fermo*, *Lucca*, *Palermo* en andere steden van *Italië*. De leden waren door geene bijzondere gelofte gebonden, en konden de orde weder verlaten. Doch de stichter zelf werd in het jaar 1622, op verzoek van LODEWIJK XIII en deszelfs moeder (MARIA DE MEDICIS) door paus GREGORIUS XV onder de heiligen der Catholijke Kerk opgenomen (†). Het genootschap van PHILIP VAN NERI vond namelijk spoedig ook navolging in *Frankrijk*, daar PETRUS VAN BERULLE, zoon van een' parlamentsraad te Parijs, in het jaar 1611, in eene voorstad van *Parijs* het *oratorium van Jezus* stichtte, hetwelk in 1613 van paus PAULUS V zijne bekrachtiging verkreeg.

Een man die in de geschiedenis der weldadige orden eene voorname plaats verdient, is VINCENTIUS VAN PAULA (§). Geboren aan de grenzen der *Pyrenaeën*

(*) SCHRÖCKH t. a. p. III, S. 492.

(†) Het is op te merken, dat de soort van dramatische geestelijke gezangen, welke men oratoriën noemt, van daar hunnen naam hebben, dewijl dezelve het eerst in de bidzaal dezer vaders opgevoerd werden.

(§) Vergel. omtrent hem de Evangel. Kirchenzeit. Jahrg. 1832, No. 70. benevens 1830 No. 22; daarenboven SAILERS Briefe aus allen Jahrhunderten Bd. 4. S. 195 ff.

in het Gasconsche dorp *Pouy* omstreeks Paschen van het jaar 1576, was hij de zoon van arme ouders, door welke hij nu eens, als schaaphoeder, dan weder tot andere landelijke bezigheden gebruikt werd. Reeds als knaap toonde VINCENTIUS groote neiging tot weldadigheid. Toen hij eens meel uit den naburigen molen halen moest en op den weg door een' behoeftige om eene gift aangesproken werd, deelde hij hem, dewijl hij geen geld had, vaardig van den voorraad mede, dien hij bij zich had, en op een' anderen keer schonk hij een' arme zijn ganschen rijkdom, welke in dertig stuivers bestond. Daar de knaap behalve deze zucht tot weldadigheid ook goede geestes gaven verried, zoo kwam hij met toestemming zijner ouders, nadat hij zijn twaalfde jaar bereikt had, onder de leiding der Franciscaners in het naburig stadje *Acys*, van wie hij onderwijs in het Latijn bekwam. VINCENTIUS wijdde zich aan den geestelijken stand toe. Hij studeerde verder te *Toulouse*, en werd priester in het jaar 1600. Door veelvuldige wederwaardigheden werd de ernst van den jongen man beproefd, en zijn streven naar het ongewone, bovenaardsche heengeleid. Op eene reis over zee, welken hij in den zomer van het jaar 1605 ondernam, werd hij door zeeroovers aangevallen en na een' dapperen tegenstand, waarbij hij met een' pijl aan den voet gewond werd, als slaaf naar *Tunis* vervoerd. Na onderscheidene verwisseling van heeren werd hij eindelijk aan eenen Franschman uit *Nizza* verkocht, die onlangs zijn Christelijk geloof afgezworen had en een vereerder van MAHOMED geworden was. Door eene der vrouwen van den renegaat bragt het echter VINCENTIUS zoover, dat zijn heer

zijnen afval van het Christendom hartelijk betreunde en nu met hem zich op nieuw tot de belijdenis van het Christelijk Catholijk geloof verbond. Beide mannen vlugten in het jaar 1607 in eene kleine schuit naar *Frankrijk*. De toenmalige gebiedster van VINCENTIUS, die nu zijn vriend geworden was, ging te *Avignon* weder plegtig tot het geloof zijner vaderen over en wijdde het overige zijns levens, als lid van de orde der barmhartige broeders te *Rome*, aan de werken van Christelijke liefde. Doch VINCENTIUS zelf, dien zijne verdere lotgevallen naar *Parijs* voerden, werd aldaar met den te voren genoemden PETRUS VAN BERULLE nader bekend, en deze bezorgde hem eene standplaats in de nabijheid van *Parijs*. Kort daarop beval hij hem aan den graaf VAN JOIGNI tot leermeester van zijne drie zonen en tot huisgeestelijke aan. Zoo klein deze werkkring scheen, zoo veel gelegenheid bood dezelve den vromen man aan, om op het gemoed van den graaf zoowel, als op dat der gravin voordeel te werken, den eersten van overijlingen van den hartstogt terug te houden (*) en de laatste in de werken van weldadigheid met raad te ondersteunen. Hier was het dan ook, waar de Voorzienigheid hem als het ware den draad in de hand gaf, welken hij verder moest uitspinnen tot een grootsch werk der liefde.

In het jaar 1617 werd namelijk VINCENTIUS bij een' kranke geroepen op een der uitgestrekte goederen van den graaf. De man, die reeds den ouderdom van zestig jaren bereikt had, stond in

(*) Zoo maande hij hem b. v. van een tweegevecht af. Zie *Ev. Kirchenz.* t. a. p. S. 616.

den roep van een' vromen, onbesproken wandel. Doch toen VINCENTIUS hem tot de biecht vermaande, bekende deze eene menigte van zonden, welke hij tot hiertoe in de biecht verzwegen, en welke ook niemand van hem vermoed had. Door deze onverwachte daadzaken ontsteld liet VINCENTIUS zich door de gravin bewegen, op het nabijzijnde feest van PAULUS bekeering eene algemeene biecht onder zijne gezamentlijke parochianen te verordennen. Alles vloeyde tot deze buitengewone handeling bijeen. Velen, die in de oorbiecht dezelfde achterhoudendheid mogten betoond hebben, als die kranke, bekenden thans opentlijk hunne zonden, en de werking van het geheele, roerende tooneel openbaarde zich als groot en heilzaam. Thans eerst bleek het, hoe ongenoegzaam tot hiertoe het onderrigt en de zielzorg der meeste priesters geweest was, en eene buitengewone inrigting tot Godsdienstige beschaving des volks stelde zich als behoefte voor. De gravin was de eerste, welke tot stichting van zulk eene inrigting de hand bood. Zij loofde eene som van 16000 livres voor eene geestelijke orde uit, welke het op zich nemen wilde, van tijd tot tijd bijzondere heilsboden op de grafelijke goederen te zenden, welke den landlieden Gods Woord verkondigen en de biecht afnemen moesten. Doch onder de reeds bestaande orden bevond er zich geene, welke die zaak op zich nemen wilde. Alleen VINCENTIUS ging voor zijn eigen persoon met den gewonen ijver voort. *Hij* moest ook de stichter eener nieuwe orde worden, welke het zich regt eigenlijk ten pligt maakte, het verlorene op te zoeken, het gewonde te heelen en de verdoolden weder te regt te brengen.

Onder medewerking van den graf en zijn broeder, den kardinaal en aartsbisschop van *Parijs*, JOHANNES FRANS VAN GONDY kwam het werk tot stand. In plaats van 16000 werden thans 40000 livres uitgezet en VINCENTIUS aan het hoofd eener vereeniging van priesters gesteld, die, zonder bijzondere gelofte en zonder vaste aanstelling, zich bereidvaardig toonde, overal, waarheen bisschoppen hen riepen of priesters hen toelieten, te gaan en zich het verwaarloosde volk met onderrigt en zielzorg aan te trekken. Zoo ontstonden de *priesters der zending*, eene zending, welke niet zoo zeer op het buitenland, als wel op het binnenland, op de Heidenwereld binnen de Christelijke Kerk betrekking had. In korten tijd verbreidden zich de inrigtingen dezer zending-priesters door geheel *Frankrijk*. In het jaar 1627 gaf hun LODEWIJK XIII zijne koninklijke, en in 1631 URBANUS VIII zijne pauselijke bekrachtiging. Daar hun in het vervolg ook nog de uitgestrekte priorij van *St. Lazarus* te *Parijs* ingeruimd werd, verkregen zij van daar den naam van *Lazaristen* of van vaders van den heiligen LAZARUS, en in het jaar 1638 werd ook te *Rome* een priestershuis voor de orde opgericht. Waar ook immer te helpen, te heelen, te verbeteren was, daar toonde zich VINCENTIUS VAN PAULA en zijne orde tot helpen bereid. De galeislaven, de krijgslieden, het hof, zoowel als de scharen van bedelaars waren het voorwerp van hunnen ernst en hunne liefde, en toen bereids in het binnenland veel belangrijks geschied was, breidde zich de zending ook verder naar andere streken der aarde uit.

Doch nog eene andere stichting is er, welke aan

VINCENTIUS VAN PAULA haar aanwezen verschuldigd is en welke van ouds ook den bijval der Protestanten verworven, ja zelfs eene edele ijverzucht en een' wedijver tusschen beide Kerken verwekt heeft. Na den dood der gravin VAN JOIGNI verbond zich namelijk de onvermoeid werkzame discipel van CHRISTUS met eene andere vrome vrouw, met de weduwe van den geheimschrijver van MARIA DE MEDICIS, LOUISE DE GRAS. In vereeniging met deze vrouw stichtte VINCENTIUS, nadat hij reeds vroeger eene zusterschap van milddadige vrouwen in het leven geroepen had, de bekende vereeniging van *barmhartige zusters* (*filles de charité*) welke naar de grijze kleeding, welke zij verkozen, gewoonlijk *soeurs grises* genoemd worden, en wier werkzaamheid ook bij ons in *Zwitserland*, zelfs in Protestantsche gedeelten van hetzelfde, algemeen erkend is. De stichting der barmhartige zusters valt in het jaar 1634. De leden dezer orde moesten niet gelijk de eigenlijke nonnen door eeuwige gelofte gebonden zijn, en het verlaten van dezelve moest haar te allen tijde weder vrijstaan. Werkdadige menschenliefde, eene alle afkeerigheid, alle wekelijkheid, alle vooroordeelen van stand en van valsche schaamte overwinnende overgegevenheid ten dienste der zieken en van andere hulpbehoefigen was, verbonden met de oefeningen van Catholieke godsdienstigheid, de grondwet der orde. Vrouwen van voornamen stand gingen ras tot dezelve over, en nog voor zijnen dood zag VINCENTIUS 28 huizen van dit genootschap te *Parijs* (*). Over de inrig-

(*) Ten tijde der eerste Fransche omwenteling telde men van dezelve 300 in *Frankrijk*, vóór de Julij-omwenteling in het jaar 1830 bedroeg het getal der barmhartige zusters in *Parijs* alleen omtrent 400 en in geheel *Frankrijk* omtrent 4000.

ting van deze en dergelijke gestichten is in het jaar 1831 te *Coblents* een zeer belangrijk nameloos geschrift verschenen (*). Schoon het ook met klaarblijkelijke vooringenomenheid met de Catholijke Kerk vervaardigd is en aan hare werking alleen toeschrijft, wat werking van den Christelijken geest in het gemeen is, zoo is daaruit toch veel te leeren; veel daarin verdient bijzonder in onzen tijd opgemerkt te worden, daar bereids de gedachte: of niet ook dergelijke vereenigingen in de Protestantsche Kerk en onder Protestantsche vormen opgericht konden en moesten worden, veelvuldigen wederklank ook in onze nabijheid gevonden heeft (†).

Wij moeten bij deze gelegenheid nog aan andere dergelijke vrouwen-vereenigingen in de Catholijke Kerk gedenken. Daartoe behooren inzonderheid de *Ursulinen* en de *Visitantinen*.

ANGELA VAN BRESCIA (§) in een dorp (*Dezenzano*) bij het meer *Garda* in *Oppeer-Italië* geboren, had zich in reeds vroege jaren aan een vroom, streng kloosterleven gewijd (**). Daar zij hare ouders vroegtijdig verloor, leefde zij met eene oudere zuster onder het opzicht van eenen oom. Beide zusters versterkten elkander wederzijds in den ijver van Godsdienstige

(*) Die barmherzigen Schwestern in Bezug auf Armen-und Kranken pflege (van BRENTANO?)

(†) Zie *Kirchen Zeitung für die reformirte Schweiz*. Nov. 1836. No. 48, 50, 52 en Julij 1837. No. 27, 28.

(§) Vergel. HELYOT, t. a. p. IV, 161, u. s. w.

(**) Zij heeft veel gelijkvormigs met de heilige THERESIA uit *Castilië*, de hervormster van de vrouwenlijke Carmelieter-orde, over welke inegelijks HELYOT, I, 350—374, en SCHROCKEN *Kirchen gesch.* III, S. 474 ff. zijn na te lezen.

oefeningen. Zij sliepen op den blooten grond en wekten elkander des nachts tot het gebed; ja op zekeren dag ontvlugten zij zelfs in de eenzaamheid, om daar als kluizenaarsters te leven, doch lieten zich eindelijk bewegen, in het pleegouderlijk huis terug te keeren. Na den dood der oudere zuster verdubbelde ANGELA hare inspanningen en trad in de vrouwelijke Franciscaner-orde der Clarisserinen. Zij deed eene bedevaart naar het heilige land, zelfs naar *Jeruzalem*, en verbond zich reeds in het jaar 1537 in eenen ouderdom van 26 jaren met eenige harer vriendinnen tot eene Godsdienstige vrouwen-vereeniging, welke zich geenszins als de kloosterlingen van de wereld afzonderen, doch veeleer met den geest van Christelijke liefde zich de bedrukten en verlatenen aantrekken moest. Aan de heilige URSULA en hare 11000 maagden moest de orde gewijd zijn, welke dan ook werkelijk vier jaren na den dood der stichteres door paus PAULUS III in het jaar 1544 bekrachtigd werd. Een uitstekend prelaat der Catholijke Kerk, KAREL BORROMEO van *Milaan*, werkte voor haar ook onder de volgende pausen nog menige vergunningen uit. Inzonderheid was het de vrouwelijke opvoeding, welke in het vervolg aan de Ursulinen met een schier onbepaald vertrouwen opgedragen werd, namelijk in *Frankrijk*, waar zij op het einde der XVI^{de} en in het begin der XVII^{de} eeuw zich vestigden; zoodat de kostscholen dezer vrome zusters ten laatste de huiselijke opvoeding van het vrouwelijk geslacht bijna geheel verdrongen, hetwelk toenmaal veelligt voordeelig was, maar ook later menig nadeel met zich voerde.

Terwijl CARLO BORROMEO de orde der Ursulinen

door zijn aanzien verhief, zoo was het een met hem gelijk gezind, niet minder uitstekend man van de Catholijke Kerk, de vrome bisschop van *Genève*, FRANS VAN SALES, welke de orde der *Visitantinen* stichtte. Op het leven en de begrippen van dezen man (gelijk ook van CARLO BORROMEO) zullen wij in de volgende bijeenkomst terugkomen. Hier merken wij slechts op, dat FRANS VAN SALES in vereeniging met eene vrome Catholijke vrouw, de barones VAN CHANTAL op zondag van het feest der Drievuldigheid van het jaar 1610 eene vrouwenorde stichtte ter eere van *het bezoek van onze lieve Vrouw* (orde der visitatie). De orde beantwoordde volkomen aan haren naam. Gelijk MARIA met het heilige Christuskind onder het hart over het gebergte reisde, om hare bloedverwant ELIZABETH te bezoeken, zoo schuwden ook de vrome vrouwen dezer orde geene hinderpalen, om nevens de ligchamelijke verkwikking den troost der Godsdienst aan de kranken te brengen, en, den Heiland in het harte dragende, hen te bezoeken in de dalen en holen der ellende.

Wanneer nu ieder onbevooroordeeld Protestant de meesten der genoemde orden de gerechtigheid moet laten wedervaren, dat zij bij al wat dezelve monnikachtigs aankleefde toch eene loffelijke, waarlijk Christelijke strekking hadden, zoo hoor ik daarentegen de tegenwerping, dat het goede van al die orden te zamen toch weder verdwijnt tegen het onheil, dat eene andere orde aangerigt heeft, welke zich wel is waar ook met eenen schoonen naam versierde, doch die onder dezen naam de misdaad bewimpelde en de Catholijke Kerk van den nieuweren tijd bijna nog in erger wantron-

IV. X

wen bragt, dan die, in welke de Bedelmonniken de oude Kerk ten tijde der Hervorming gebragt hadden. Des te meer zal het noodig zijn thans deze orde onze opmerkzaamheid te schenken, welker geschiedenis ik met opzet tot zoover verschoven heb, om dezelve als het ware als den slotsteen van het gebouw in de geschiedenis der nieuwe orden te laten verschijnen.

De *orde der Jezuiten*, van welker bestaan wij reeds in de tot hiertoe voorgedragene beschouwingen de duidelijkste sporen gevonden en welke wij in den loop derzelven reeds meermalen genoemd hebben, leidt haren oorsprong gelijk bekend is terug tot IGNATIUS LOYOLA.

DON INIGO LOPEZ DE REGALDE was de jongste zoon uit het huis LOYOLA. Hij werd in het jaar 1491 op het slot *Loyola* in het landschap *Guipuscoa* in *Spanje* geboren. Het huis LOYOLA behoorde tot de beste geslachten des lands. IGNATIUS zelf was aan het hof van FERDINAND den Catholijke naar de zeden der ridderschap opgevoed geworden, aan wereldsgezindheid overgegeven, gelijk anderen van zijnen stand, doch daarbij ontvangbaar voor de Godsdienstige indrukken des tijds. Bij de verdediging van *Pampeluna* tegen de Franschen in het jaar 1521 werd hij zwaar gewond. Op zijn ziekbed las hij nevens de Ridderromans, welke zijne verbeelding streelden, ook geschiedenissen van heiligen, gelijk de Kerk ze aan de geloovigen tot vrome navolging in talrijke voorbeelden aanbiedt. De daden van den heiligen FRANCISCUS VAN ASSISI en van den heiligen DOMINICUS, de beide stichters der beroemdste bedelorden, maakten een' geweldigen indruk op hem, en hij besloot met ridder-

lijken moed in de voetstappen dezer geloofshelden te treden. De overgang van de ridderschap tot het monnikendom was in de ziel van IGNATIUS geen zoo groote sprong, dan het diegenen schijnen mogt, die meer aan den uiterlijken vorm dezer middeleeuwsche inrigtingen, dan aan haren dieperen grond zich houden. Beide verschijnselen der middeleeuwen, het monnikendom en de ridderschap, hebben bij al het tegengestelde dat hen van een scheidt, ook weder vele gemeenschappelijke aanrakingspunten; en het phantastische, dat in dezelve lag, vond in den door krankheid en lijden verootmoedigden boeteling een' even vruchtbaren grond, als in den vrolijk levenden man der wereld. Genoeg, IGNATIUS deed den beslissenden stap, waarvan naderhand eene zoo groote en gevolgrijke geschiedkundige daadzaak afhing, hij wijdde zich aan het Godsdienstig leven. Hij rukte zich los van zijn vaderlijk huis en zijne bloedverwanten, hing geweer en wapen op voor het beeld der hemelkoningin en verwisselde de krijgstoerusting met het ruige gewaad eens kluizenaars. In dezen opschik ondernam hij eene bedevaart naar *Jeruzalem*, nadat hij zich te voren de hardste kastijdingen in het geheel afgelegen klooster *Manresa* (*Montserrat*) had laten welgevalen en zich aan eene algemeene biecht onderworpen had.

Het is merkwaardig, hoe in het leven van zoodanige mannen, wier wegen ver uit elkander loopen, ja welke men als de verklaardste vijanden gewoon is voor te stellen, echter weder veel wordt aangetroffen, dat van een' gelijksoortigen aanleg en gezindheid getuigt. Onwillekeurig herinneren — gelijk een nieuw geschiedschrijver zoo voortreffelijk

opmerkt (*) — de boetstrijden , waaraan IGNATIUS in het klooster *Montserrat* blootgesteld was, dergelijke, welke LUTHER weinige jaren te voren te *Erfurt* doorstond. Maar het gevolg dezer strijden was verschillend. LUTHER werd heengeleid tot de bron der waarheid in de heilige Schrift; LOYOLA daarentegen zocht de openbaringen Gods in buitengewone gezigten en geraakte steeds dieper in het doolhof van menschelijke verbeeldingen en van eigengeregtige monniksheiligheid. LUTHERS strijden voerden hem eindelijk tot scheiding van de Roomsche Kerk; LOYOLA werd daardoor tot haar werktuig gehard. Wat bij genen de banden verbrak, welke hem aan den pauselijken stoel verbonden, dat haalde bij dezen den band slechts des te naauwer toe en maakte dien onverbreekbaar. — LOYOLA moest intusschen nog menige proef van gehoorzaamheid en ootmoed doorstaan, eer hij tot stichter eener orde geschikt was. Te *Jeruzalem* vond hij geenszins dat onthaal hetwelk hij verwacht had. Afgeschrikt, keerde hij naar het Spaansche vaderland terug en landde in het jaar 1524 te *Barcelona* aan. Doch ook daar kwamen zijn streven hinderpalen in den weg. Hij geraakte zelfs in verdenking met de daar aanwezige Illuminaten (*Allumbrados*) in verband te staan. Ook dit behoeft ons niet te zeer te verwonderen. Inderdaad moest de Catholijke Kerk van uit haar standpunt van onwrikbaarheid al wat buitengewoon was, al wat op een hooger en graad van heiligheid of verlichting aanspraak maakte, met wantrouwende oogen beschouwen. Zoo was toch reeds de oude Francis-

(*) RANKE in zijne *Geschichte der Päpste* I, S. 182.

caner-orde zoowel eene aanleiding tot onlusten geworden (*), als zij aan de andere zijde een steun der pauselijke magt was; en uit de orde der Augustijners was toch dezelfde man, die eerst een heilige der Kerk scheen te zullen worden, haar grootste tegenstander geworden! Het kwam bij zulke verschijnselen alles daarop aan, om de opgewekte geestkracht of als een magtigen hefboom zich ten nutte te maken, of dezelve tijdig te onderdrukken. Terwijl het laatste bij IGNATIUS te vergeefs beproefd werd, gelukte het eerste met des te schitterender gevolg. Gelijk die FRANS VAN ASSISI, dien hij zich ten voorbeeld gekozen had, onderwierp LOYOLA zich aan alle verootmoedigingen, welke de oversten der Kerk hem opleiden, en werd alzoo een levendig voorbeeld van die onvoorwaardelijke gehoorzaamheid, welke hij zelf naderhand van de zijnen vorderde. Men noodzaakte hem te *Alcala* en *Salamanca* nog vier jaren in de Godgeleerdheid te studeren, eer hij, die onder wapenen en wereldsche vermaken opgewassen was, het leeraarambt mogt uitoefenen. Doch daar het hem ook hiertoe aan de voorbereidende kundigheden ontbrak, liet hij zich welgevallen, te *Barcelona* en later te *Parijs* in het collegie *Montaignu* onder de schoolknappen te zitten en zich aan de schooltucht te onderwerpen. Voor den in louter hemelsche verrukkingen zich verliezenden dweeper bestond er geene hardere taak, maar ook geene heilzamer afleiding, dan met de drooge elementen der Grammatica en Logica zich bezig te

(*) Zoo ook de orde der Capucijners ten tijde van occino; zie de vorige Voorlezing.

houden. Deze kost streelde het verwende gehe-
melte niet; maar desniettemin onderwierp LOYOLA
zich aan den zuren pligt. Reeds thans was het
middel wegens het doel welkom. Te midden van
deze drooge studiën maakte LOYOLA bereids het
plan tot stichting van een vroom genootschap. In
het jaar 1534 verkreeg hij de waardigheid van ma-
gister, en omtrent dezen tijd sloot hij met zijne
beide kamergenooten in het collegie *St. Barbara*
(te *Parijs*), PETRUS LE FÉVRE uit *Savoyen* en FRANS
XAVIER, een edelman uit *Navarre*, een verbond
van vriendschap, hetwelk gemeenschap van Gods-
dienstige oefeningen ten doel had. Spoedig sloten
zich aan dit verbond nog twee andere jonge Span-
jaarden aan, JAKOB LAINEZ en ALPHONSUS SALMEROON
waarbij naderhand nog twee andere deelgenooten
zich voegden. In de kerk *Montmartre* leiden de
jonge mannen eene gelofte af, om de wereld en
hare goederen vaarwel te zeggen en eene bedevaart
naar *Jeruzalem* te ondernemen. Zij wilden daar
hun leven aan de verzorging van vrome pelgrims
of aan de bekeering der Saracenen wijden, doch
wanneer dit niet gelukte, den heiligen vader hunne
diensten aanbieden en zonder belooning en beding
zich naar elk oord begeven, waarheen hij zoude
goedvinden hen te zenden; waarop ieder het Sa-
krament ontving ter bekrachtiging hunner gelofte.
Te *Venetië* bevonden zich de verbondenen in het
jaar 1537 bij elkander, om de bedevaart te on-
dernemen, en kregen hier de priesterlijke wijding.
Doch spoedig moest het plan ten aanzien van *Je-
ruzalem* opgegeven worden, en des te beslissender
kwam nu juist de taak te voorschijn, welke zij
eerst in de tweede plaats gesteld hadden, om zich

aan den paus als onvoorwaardelijke werktuigen aan te bieden, waarover hij bij iedere gelegenheid en op allerlei wijze konde beschikken. Wonderlijke aaneenschakeling van gebeurtenissen! Juist in dien tijd, toen de volken begonnen hadden zich los te maken van de banden der geestelijke gehoorzaamheid, waarin *Rome* hen eeuwen lang gevangen had gehouden, had tegen alle verwachting aan deze aanbieding plaats. Hoe had de paus geen gebruik daarvan moeten maken! En toch geschiedde het eerst na rijpe overweging: want eerst in het jaar 1540 gaf paus PAULUS III aan de orde zijne goedkeuring.

Genootschap van JEZUS werd de orde schijnbaar zonder bijzonder doel genoemd (want IGNA-TIUS zou dezen naam gekozen hebben, om den zijnen daarin te laten ondergaan); en toch weder verborg zich daar achter de fijne aanmatiging, in een' hooger en zin CHRISTUS toe te behooren, dan de overige Christenheid en in het groote genootschap van JEZUS eene bijzondere meer bepaalde gemeente te stichten (*)!

Terwijl het op zich zelve reeds een in het oog vallend verschijnsel is, dat het monnikendom, hetwelk oorspronkelijk de bestemming had, vroom gestemde gemoederen aan alle aanraking met de wereld te onttrekken, van tijd tot tijd in de wereld terugkeerde en ten laatste regt eigenlijk voor het zout der aarde zich uitgaf, dat alle betrekkingen

(*) De Protestanten in *Duitschland* bleven ook niet in gebreken door een voorzeker eenigzins ongezuurd vernuft den naam van *Jezuït* in *Jesuwider* (tegenstander van JEZUS), te veranderen als tegenhanger van den antichrist, den paus.

jouteren en doordringen moest; terwijl deze veranderde gedaante van het monnikendom reeds aan de zoogenoemde Bedelorden zichtbaar was geworden, zoo vertoonde zich dit nog in een veel meer in het oog loopenden graad bij de *Jezuiten*, welke zich regt eigenlijk aan *de verwereldlijking van het geestelijke* lieten gelegen liggen, doch om op deze wijze des te zekerder *het wereldlijke in de geestelijke heerschappij terug te brengen*. Wel verre alzoo, van door eene sombere monniks-zedeleer de menschen terug te stooten, streken zij de vouwen derzelve sierlijk uit, strooiden bloemen op den doornächtigen weg der deugd, veranderden de treurige boetpsalmen der oude Kerk in zoet-smeltende melodiën, sierden kerken en altaren naar den smaak der wereld op en overtrokken de harde bidschabel met zacht fluweel, opdat de knieën der koningen en der voornamen zich er toch niet aan stooten zouden. Daarbij moest echter weder een zekere schijn van gestrengheid en van Godsdienstigheid bewaard en onder den zoeten bijmaak nogtans het bittere geneesmiddel der boete aangewend worden. Deze zeldzame vermenging van het wereldlijke en geestelijke, van zachtheid en gestrengheid, van het middeleeuwsche en nieuwerwetsche, van geestesvrijheid en geestesdwang, van ootmoed en aanmatiging, van monnikachtige eenvoudigheid en staatkundige sluwheid maakt het karakteristieke uit van het Jezuitismus, hetwelk ook naar deszelfs tijdelijke verschijning den overgang maakt uit de middeleeuwsche in de nieuwe wereld. Doch dit samenmengsel is geenszins een toevallig zamenvoegen van de vreemdsoortigste bestanddeelen; alles is bepaald door een *hooger* doel, en dit doel is geen

ander, dan onvoorwaardelijke onderwerping der bijzondere personen aan [de magt der Kerk, of veelmeer aan de magt der orde. Dit zich gelijkblijvend vasthouden en vervolgen van het eens gestelde doel, dit omzigtig aanwenden van alle middelen, welke tot dat doel geleiden (dikwijls met terzijdestelling van alle gewetensbezwaren) is een verder kenmerk van het Jezuitismus, dat ons die schijnbare zachtheid en buigzaamheid begrijpelijk maakt (*). Men *verwijdde* den strik, opdat de verdoolden er eerder inkwamen, en het bleef daarna altijd nog aan *dezelfde* hand voorbehouden, dien weder naauwer toe te halen, zoodra de nood het scheen te vorderen. Deze schijn van liberaliteit, welken het Jezuitismus aannam, blijkt ook onmiskenbaar in de opvoedings-grondbeginselen der orde. Terwijl de onvoorwaardelijkste krijgsmans-gehoorzaamheid den grondslag derzelve uitmaakt, zoodat alles tot in de minste bijzonderheid in afgemeten voorschriften bepaald wordt, zoo zoekt daarentegen het Jezuitismus binnen dezen kring aan ieders bijzondere persoonlijkheid de meest mogelijke vrije speelruimte te laten. De eenvormigheid en eentoonigheid der vroegere kloosteropvoeding wordt hier met de fijnste elementen eener hoofsche en smaakvolle beschaving verbonden: want de Jezuiten willen toch geen monniken voor het klooster, zij willen staatsmannen, geleerden, artsen, kunstenaars

(*) Dus heet het onder anderen in de constitutiën der Jezuiten: »Met vasten, waken en kastijsden moet men noch zijn ligchaam verzwakken, noch aan de dienst des naasten te veel tijd ontnemen.” — Ook in den arbeid werd er bevolen maat te houden. »Men moet het moedige ros niet alleen de sporen geven, maar ook betoomen; men moet zich niet met zooveel wapenen beladen, dat men dezelve niet aanwenden kan.” Zie RANKE t. a. p. I, S. 223.

smaakvolle geesten, ieder op *zijne* wijze opvoeden, opdat hij hun ook op *zijne* wijze nuttig zoude worden. Dit schijnbaar instandhouden der persoonlijke vrijheid, dit schrander individualiseren van verschillende karakters, dat zonder eene naauwkeurige menschenkennis in het geheel niet denkbaar is, maakte het den Jezuiten mogelijk, de bekwaamste hoofden in hun belang te trekken en voor iedere post, die op hunne bolwerken te bezetten was, een geschikt wachter en strijder te bekomen. Kon men daarom zich van iemand slechts verzekerd houden, dat hij alles naar het doel der orde doen en ondernemen zoude, zoo zag men er van af om angstvallig zijne schreden te leiden, maar liet hem gaarne een' schijn van zelfstandigheid, opdat door dezen schijn de ijdelheid des handelenden gestreeld en tegelijk zijn ijver verdubbeld zoude worden. Maar men verloor zoodanig iemand toch nooit uit het oog, en bij ieder mogelijk misbruik, dat elk bijzonder persoon van deze vrijheid maken kon, was er ook reeds voor gezorgd, hem den verderen weg tot werken af te snijden. De Jezuiten handelden ongeveer met hunne leerlingen als de knapen met de kevers. Zij sloten ze niet altijd en eeuwig in de bedompte doos eener kloostercel op, zij lieten ze vrijwillig de vleugels uitslaan in de warme zonnestralen en gaven den draad, waaraan zij het voortvliegend insekt vasthielden, de meest mogelijke lengte; maar altijd hielden zij toch den draad in de hand, en wanneer niet de schaar van een vreemd geweld den draad doorsneed, zoo bleef de moedige doorkliever der lucht bij al het vladderen zijner wieken — een armzalig gevangene.

Men heeft menigmaal tot lof der Jezuïten gezegd, dat zij de wetenschappen bevorderd hebben, en het is tot zeker punt toe waar; maar evenals de Godsdienst tot het middel verlaagd werd ter bereiking van hierarchische doeleinden, zoo ook de wetenschap. Doch ieder weet van zelf, hoe het met den geest en de innerlijke kracht en waarde der wetenschap staat, wanneer deze geen doel, maar bloot middel is. Reeds dit geeft ons een begrip van de Jezuïtische wetenschappelijkheid, dat een wereldlijk lid der orde, ingeval het nog niet lezen en schrijven kon, het niet *mogt* leeren zonder toestemming der orde. Natuurlijk — want zoo goed de wetenschap en ervarenheid van geest op de ééne plaats tot het doel der orde bevorderlijk was, even goede diensten kon op eene andere plaats de onwetendheid bewijzen. Voor beide waren kweekscholen noodig; onder beiderlei klassen van menschen moest een voorraad van krachten, om daarvan naar goedvinden gebruik te maken, voorhanden zijn. Dit verstikken van alle bijzondere vrijheid is eene der grootste daden van geweld der orde. De vrije wil van ieder in het bijzonder was geheel verkocht aan den wil van een genootschap, welks kunstige zamenvoeging aan de inrigting van een groot werktuig geleek, welks raderen allen in elkander grijpen (*), zonder dat er

(*) De inrigting der orde was de volgende: Na eenen met gestrengte beproevingen verbonden proeftijd werden de eenen schoolonderwijzers, aan wie de opvoeding der jeugd en de zorg der geleerdheid toevertrouwd was, de anderen medehelpers, waartoe onderscheidene personen van wereldlijken en geestelijken stand behoorden. Slechts de minsten geraakten tot het meesterschap der zoogenoemde belijders. Uit deze hoogste klasse werden de oversten, de superioren en rec-

een het oogmerk zijner eigene werkzaamheid, laat staan die van het andere naauwkeurig kent, en welks bewerktuiging alleen den bestuurder van het werktuig bekend is. Zoo was ook het *geweten* van den bijzonderen persoon niet meer *zijn* geweten. Wat hij op bevel der orde deed, dat was wettig, schoon het ook honderdmaal de grootste misdaad scheen; elk middel was geoorloofd, dat tot het doel leidde, ja het doel heiligde de middelen! Alle famieliebanden, alle burgerlijke pligten, alle pligten van den gemeenen Christen zijn opgeheven voor den discipel van JEZUS, die geene andere gehoorzaamheid kent, dan die jegens zijne oversten. Welke vreeselijke uitwerkselen deze wijd uitgebreide en kunstig zamengestelde orde daargesteld heeft, is genoeg bekend, en de geschiedenis der vervolgingen heeft ons reeds vroeger den afgrond derzelven doen zien. Ik herhaal daarom niet de nog altijd niet geheel uit den weg geruimde beschuldigingen van koningsmoord (†) en andere misdaden, welke op de orde rusten, en ook met de verdere grondbeginselen van derzelver Godgeleerdheid en zedeleer kunnen wij ons hier niet inlaten, daar dezelve eerst later, namelijk in den strijd met de Jansenisten, hunne ontwikkeling verkree-

toren verkozen, wier hoogste opperhoofd de generaal der orde te Rome was, wien een raad van adsisenten bijstond. De geheele orde werd overigens weder geografisch in onderscheidene provincien ingedeeld, waarover een provinciaal gesteld was. Wanneer het doel der orde het vorderde, mogt ook de kleeding der orde afgelegd worden — ten behoeve eener geheime politie!

(*) Vergel. intusschen DALLAS (in het onder aangehaalde geschrift) 3. 151 ff.

gen. Ik bepaal mij daarbij, om slechts nog kortelijk de werkzaamheid der orde af te schilderen, welke dezelve spoedig na hare stichting naar buiten ontwikkeld heeft. Bezwaarlijk had LOYOLA zelf reeds een voorgevoel van hetgene het genootschap, dat hij stichtte, zoude uitwerken. Hij trof schier blindelings het regte oogenblik, dat door de omstandigheden voorbereid was. Het gansche Jezuitismus is alzoo niet als het werk van een bijzonder persoon, het is als een verschijnsel des tijds te beschouwen. In hetzelfde verzamelde het door de Hervorming verzwakte Catholicismus weder zijne krachten, en schiep zich in hetzelfde een' nieuwen vorm.

De uitbreiding van het genootschap der Jezuiten volgde zeer snel. In *Spanje, Portugal, Italië*, in de *Nederlanden, Frankrijk*, en *Duitschland*, het eerst in *Beijeren* en *Keulen*, rigtten de vaderen van JESUS hunne scholen op, schoon ook met verschillend geluk en gevolg (*). Maar ook op hunne nederzetting in vreemde werelddeelen moeten wij nog een blik werpen, daar dit te gelijk met de zendelingsgeschiedenis des tijds in verband staat, waarvan wij beloofd hebben eene korte schets te zullen geven (†). Reeds in het jaar

(*) In het jaar 1556, het sterfjaar van deszelfs stichter, telde het genootschap reeds 12 provinciën, waarvan er 9 in *Europa*, ■ buiten ons werelddeel waren, 100 openlijke collegiën, huizen aan belijders en nieuwelingen en omtrent 1000 leden der orde.

(†) Wij kunnen deze afdeeling met des te minder bedenking hier mede inlasschen, als de zendelingswerkzaamheid van dit tijdvak bijna alleen tot de verrigtingen der Jezuiten en andere Catholijke orden zich bepaalt, terwijl datgene, wat door de Protestantsche Kerk voor de afgelegen Heiden-wereld ondernomen werd, grootendeels tot een later tijdperk behoort en daar beter in deszelfs samenhang verhaald wordt.

1540 (†), in hetwelk de orde der Jezuiten de pauselijke goedkeuring bekomen had, reisden twee leerlingen derzelve, RODRIGUEZ en XAVER naar *Portugal*, om van daar hunne Apostolische werkzaamheid over den oceaan uit te breiden; en werkelijk ging XAVER het jaar daarna met den titel van Apostolisch legaat en in gezelschap van twee broeders der orde onder zeil en landde in het jaar 1542 te *Goa*, de hoofdstad der Portugesche Oostindië, aan. Reeds vroeger hadden de Franciscaners in deze streken, het Christendom onder Heidenen en Mahomedanen zoeken te verbreiden; maar XAVER toonde een ijver, welke de werkzaamheid der vroegere zendelingen beschaamde, en die hem in het vervolg den naam van Apostel der *Indiërs* en den roem van een' heilige bezorgd heeft. Te *Goa* werd een collegie opgericht, waarin zendelingskweekelingen opgenomen werden; doch hij zelf reisde het vaste land en de eilanden rond. Met eene schel in de hand verzamelde hij de scharen rondom zich, en de eerste boom de beste werd hem tot kansel. Den Cathechismus liet hij in het Malarabisch overzetten, en spoedig leefden de geestelijke liederen, welke hij de knapen leerde, als volksliederen in den mond der visschers (*). Ook aan wonderdadige handelingen liet hij het niet ontbreken; zelfs dooden zou hij opgewekt hebben. Er stroomden zoovelen tot den doop toe, dat hij geheele dagen

(*) Omtrent de zendelingswerkzaamheid der Jezuiten vergelijke men S. FRANCISCI XAVERII Epp. lib. IV. Paris. 1631, 12, SCHROËCKH III, S. 653 ff. en DALLAS, over de orde der Jezuiten. Uit het Eng. *Dusseldorp*, 1820. S. 47 ff. in de aanmerk.

(†) Ranke II, S. 490.

tot uitputting toe met doopen bezig was. — Van het jaar 1547 af rigtte hij nu het oog op *Japan*, hetwelk de Portugezen eerst sedert kort ontdekt hadden. Vele zwarigheden ontmoette hij reeds bij de overvaart en bij zijne eerste landing. Maar zijn moed trotseerde elk gevaar en zijn ijver deed hem over elke zwarigheid heenzien. Niet slechts de taal der Japannezen maakte hij zich steeds volkomener eigen, maar ook de *zedes* des lands. Reeds *hij* bragt hier den grondregel in toepassing, welke de Jezuïten bij al hunne zendingen volgden; hij sloot zich aan de bestaande Godsdienstvormen, die uiterlijk veel met het Catholicismus gemeen hadden en zelfs vroegere sporen van het Christendom aanwezig (*), zorgvuldig aan, onderwierp zich aan de gebruikelijke vaste, en zocht met de priesters van *Buddha*, de *Bonzen*, in de beste verstandhouding te staan; ofschoon hem juist deze vele moeilijkheden in den weg leidden en zijne leer met listige tegenwerpingen en strikvragen bejegenden. Reeds maakte hij zich tot eene verre reis naar *China* gereed, toen hij op weg derwaarts in het jaar 1552 op het eiland *Sancian* stierf (†). Ook na

(*) XAVER beschouwde deze in het oog vallende gelijkvormigheden als nabootsing van den duivel.

(†) Wanneer het bericht dat de overzetter en commentator van DALLAS geeft, te vertrouwen is, zoo had XAVER » gedurende een tienjarig verblijf in *Indië* in eene uitgestrektheid van meer dan 3000 uren het Evangelie gepredikt, omstreeks 52 grootere en kleinere staten aan de zachte wet van JEZUS onderworpen (?), bijna een miljoen menschen met eigene hand gedoopt en de grenzen van het Christendom tot de uiterste punten van Zuidelijk en Oostelijk *Asië* uitgebreid." DALLAS t. a. p. S. 87. Veel belangrijks omtrent hem vindt men ook in SAILERS Briefen aus allen Jahrhunderten 5 Sammlung S. 23 ff. (Briefauszuge).

zijnen dood gaven de Jezuiten hun plan ten aanzien van dit merkwaardig land niet op, en ook in *Oost-indië* duurde de Catholijke zending voort. Zoo trad in *Madura* in het begin der XVII^{de} eeuw pater NOBILI in de voetstappen van XAVER. Was tot hiertoe het Christendom slechts als de Godsdienst der verachte Pariaskaste beschouwd geworden, zoo voerde NOBILI het bij de voornamen in. Ook hij schikte zich naar de dragt en zeden der Braminen, en paus GREGORIUS XV billijkte dit verstandig gedrag. Ook HIERONYMUS XAVER, de neef van den overleden FRANS, zocht keizer AKBAR gunstig voor de Christenen te stemmen. In het jaar 1599 werd te *Lahore* het kersfeest op het plegtigst gevierd; de krib met het kind JEZUS was twintig dagen lang ten toon gesteld; talrijke leerlingen die onderwijs in de Christelijke Godsdienst verkregen trokken met palmen in de hand naar de kerk en ontvingen den doop. De keizer las met veel welgevallen eene in het Persisch vervaardigde levensbeschrijving van JEZUS, ook liet hij zich een beeld van de Moeder Gods, naar het model van de Madonna del popolo te *Rome* ontworpen, in het paleis brengen, en toonde het aan zijne vroowen. Drie prinsenvuit koninklijken bloede ontvingen in het jaar 1610 den doop. Op witte oliphanten reden zij naar de kerk, waar pater HIERONYMUS hen met pauken en trompetgeschal ontving (*).

In *China* was het de Jezuit RICCI, die het eerst den weg baande. Onder bescherming der mathematische wetenschappen, welke bij de Chinezen in hoog aanzien stonden en ook door de Jezuiten

(*) RANKE II, S. 491—493.

met goed gevolg beoefend werden, moest de Christelijke leer — zoo hoopte hij — den gemakkelijksten ingang vinden; de schikking naar de Godsdienst van CONFUSIUS en naar de dragt der Mandarijnen moest daaraan bevorderlijk zijn. Ook den weg der geschenken versmaadde hij niet. Een kunstig slaguurwerk bezorgde hem toegang aan het hof van *Peking*, en de vervaardiging van landkaarten voor den keizer gaf hem gelegenheid, de tusschenruimte der kaarten met Christelijke zinnebeelden en spreuken aan te vullen. Ook hierin bewees hij de schranderheid der orde, en wel op eene lofwaardige wijze. „Hij begon met de wiskunde en hield met de Godsdienst op (*).” RICCI stierf in het jaar 1610. In hetzelfde jaar had er eene maansverduistering plaats. De Jezuiten hadden dezelve met meer juistheid voorspeld, dan de wiskundigen van het hemelsche rijk, en ook deze zegepraal in de wetenschap was hun een gunstige voorbode van hunne zegepraal in de Godsdienst. Reeds RICCI had onderscheidene aanhangers gewonnen; doch in het jaar 1611 werd de eerste Christelijke kerk in *Nanking* ingewijd, en in het jaar 1616 zag men dergelijken reeds in vijf provinciën des rijks. In RICCI's voetstappen trad ten jare 1624 de Jezuit ADAM SCHALL, die insgelijks als ster- en wiskundige werkzaam was. Terwijl wij de verdere lotgevallen der zending in *China* aan de beschouwing van een later tijdperk moeten overlaten, wenden wij ons weder naar *Japan*, het land, waarin XAVER het meeste gewerkt had.

(*) RANKE II, 494.

Reeds in het jaar 1562 bevonden zich omtrent 132 Jezuiten in de onderscheidene staten van het Japansche rijk, en in het jaar 1579 telde men daar 300,000 Christenen (*). Maar sedert het jaar 1587 braken ten gevolge van inwendige partijschappen en onder den invloed der Europeesche staatkunde vervolgingen over die gemeenten uit en velen der nieuwbekeerden ondergingen met hunne geestelijke vaders den martelaarsdood. Geen ouderdom, geen geslacht werd verschoond. Meer dan 20,000 Christenen zouden (volgens de opgave van RUFENDORF) (†) in het jaar 1590 alleen deels onthoofd, deels aan het kruis genageld, deels verbrand zijn geworden. Na het jaar 1638 bestond er geen enkel Christen meer in het geheele Japansche gebied (§).

Ook in *Abyssinië* (*Habesch*) drongen in het begin der XVII^{de} eeuw de Jezuiten met behulp der Portugezen in, doch werden ook hier ten gevolge der inwendige verdeeldheden en van een' bloedigen oproerstrijd in het jaar 1634 verdrongen (**). Dat eindelijk in het nieuw ontdekte en veroverde werelddeel reeds vroeger het Christendom door het ruwste geweld verbreid was geworden, is bekend, en hier strekt het den Jezuiten tot onbetwistbare verdienste, de verlossing der inboorlingen van het

(*) Zie de aanmerking op DALLAS S. 92. en RANKE t. a. p. S. 496.

(†) Bij DALLAS t. a. p. S. 96, waar men ook vele bijzondere staten van de gruwelijke vervolging opgeteekend vindt.

(§) DALLAS S. 119.

(**) Vergel. des Missionars COBAT Nachrichten über Abyssiniën im Basler Miss. Mag. Jahrg. 1834. 1 Quartal.

juk hunner Spaansche verdrukken bewerkt en de beschaving der Amerikanen op een' zachteren weg, op dien van verstandige leiding en van vaderlijke genegenheid ondernomen te hebben. De in het jaar 1610 gegrondiveste Christelijke republiek van *Paraguay* (*) gaf wel, gelijk bekend is, in het vervolg veel aanleiding tot bezwaren en droeg tot den volgenden val der orde niet weinig bij; doch schoon ook veel moge ingeslopen zijn, wat berisping en straf verdiende, zoo mag toch eene onpartijdige geschiedenis het vele goede niet ontkennen, dat onder hare regering uitgewerkt is geworden (†).

En zoo hebben wij dan de reuzenstappen, waarmede deze magtige orde zich verbreidde, met vlugtige blikken over de stroomen van den oceaan nagestaard. Vele bijzondere, waarlijk treffende en stichtelijke trekken zouden zich nog uit de zendelingsgeschiedenis der Jezuïten laten vermelden, wanneer de tijd het gedoogde. Slechts nog een woord ten besluit, ten opzichte van de orde zelve.

De naam van Jezuït is bij velen onzer geloofsgenooten zoo gehaat, als de naam van Fariseër (§); en toch hadden immers ook de Fariseërs hunnen GAMALIËL, en eveneens de Jezuïten menig geschikt arbeider in den wijnberg des Heeren. — De geest der orde (dit is ons uit het tot hiertoe medege-

(*) De beide Jezuïten CATALDINO en MAZETA waren de grondleggers Vergel. SCHÖCKH, t. a. p. S. 685. De verdere inrigting van den staat valt intusschen in een' lateren tijd.

(†) Zie de plaatsen uit ROBERTSON bij DALLAS, 8. 13 ff. en de aanmerkingen op DALLAS zelve, S. 448 ff.

(§) Velen zien, gelijk de vrome bisschop SAILER zeide, in ieder Jezuït »den duivel met of zonder bokken pooten.»

deelde ondubbelzinnig gebleken) laat zich in geen geval van uit een zuiver zedelijk, laat staan dan van uit het Christelijk standpunt regtvaardigen, en moeilijk zal een Protestantsch geweten zich met de grondstellingen van de zedeleer der Jezuiten kunnen vereenigen. Maar hoe menigmaal zijn de menschen beter, dan hunne grondstellingen! hoe menigmaal worden ook omgekeerd de misdrijven van bijzondere personen aan een geheel genootschap toegerekend! Onderscheidene oudere en nieuwere voorstellingen van de geschiedenis der Jezuiten zijn eenzijdig en hartstogtelijk; echter hebben ook Protestanten de verdediging der gesmaden op zich genomen. Zoo zegt JOHAN VAN MÜLLER (*): »Het eerste plan van de orde der Jezuiten was eenvoudig, vol zalving, onschuldig;» het genootschap verdient met de groote inrigtingen van de wetgevers der oudheid vergeleken te worden, en sedert PYTHAGORAS is in de geschiedenis geen dergelijke inrigting, welke te gelijk wilde, half- en zeer beschaaftde volken met groot gevolg wetten gegeven heeft.» Ook ROBERTSON roemt de verdiensten der Jezuiten ten opzichte van de volken van *Amerika*, en in nieuwere tijden heeft een ander Engelschman, DALLAS, zelfs een eigenlijk verdedigingsgeschrift voor hen vervaardigd. Over de meerdere of mindere juistheid dezer oordeelvellingen waag ik niet te beslissen. Dikwerf raakt het eene uiterste het andere. Voor het overige staat ons ook omtrent de orde zelve des te minder thans reeds een volledig oordeel vrij, daar wij hare geschie-

(*) Allgemeine Geschichte Band III, S. 24—26.

denis slechts tot op een tijdpunt konden vervolgen, van hetwelk af, zij nog veel gewigtigs deden en leden. Ons blijft slechts voor dit maal te wenschen over, dat de zoo dikwijls misbruikte zinspreuk van het genootschap „*Alles ter eere Gods*” des te reiner van al diegenen behartigd worde, welke in een’ vrijer en meer omvattenden zin, dan hetzelve, zich naar den naam van JEZUS noemen.

EEN EN TWINTIGSTE VOORLEZING.

HET PAUSDOM EN DE PAUSEN NA DE HERVORMING. PAULUS IV.
PIUS IV EN V. GREGORIUS XIII. SIXTUS V. CARLO BOR-
ROMEO EN HET CATHOLIJK ZWITSERLAND. FRANS VAN SALES
EN DE CATHOLIJKE MYSTIEK. FRA PAOLO SARPI. MICHAËL
BAJUS.

Het is voorzeker geen der geringste voorregten van het echte Protestantismus, dat het met historische onpartijdigheid ook de verschijnselen op het gebied van andere Godsdienstpartijen zich voorstelt te waarderen. Niet alsöf deze onpartijdigheid oorspronkelijk tot deszelfs voorregten behoord had! Hoe zou dit ook mogelijk geweest zijn in een' tijd van strijd en opgewondenheid? — Maar *daarin* toont zich het beginsel van het Protestantismus als groot en edel, dat het in zijne verdere ontwikkeling ook *dezen* trap vermogt te bereiken, en dat, wanneer het dien nog niet bereikt heeft, het ten minste er naar streeft. Overeenkomstig dit beginsel hebben wij bereids in de vorige bijeenkomst met opzigt tot de nieuw gevestigde orde van barmhartigheid en weldadigheid het Catholicismus

alle regt laten wedervaren, en hebben ook toegestemd, dat de *Jezuïten* menigmaal onregtvaardig beoordeeld zijn geworden. Wat nu deze onregtvaardigheid betreft, zoo wedervoer hun dezelve zoowel van hunne eigene geloofsgenooten, als van de Protestanten, en integendeel zijn het eene meenigte stemmen van de laatsten, waarop juist de vrienden der *Jezuïten*, als op onpartijdige regters zich beroepen. — Op deze omstandigheid, dat Protestantsche schrijvers de *Jezuïten* als derzelver uitdrukkelijke voorspraken verdedigd hebben, mogt ik intusschen geene te groote waarde hechten: want wie te veel bewijst, bewijst doorgaans niets. Tusschen eene hartstogtelijke, alles veroordeelende beoordeeling en tusschen eene hoogdravende lofrede is nog een uitgebreid midden. Maar *dit* ware wel in het belang van het echte onderzoek der geschiedenis te wenschen, dat de altijd merkwaardige inrigting van het *Jezuitismus* zulk een' bearbeider vond, die even ver verwijderd van haat, als van gunst, het eigendommelijke der orde deed uitkomen en hare betrekking tot het groote geheel der geschiedenis op eene verstandige wijze duidelijk maakte.

Dat dit voor de tegenwoordige Protestantsche wetenschap niets onmogelijks is, mag ons de manier bewijzen, waarop in nieuwere tijden van den kant der Protestanten het *Pausdom* beoordeeld en voorgesteld is geworden. Niet slechts zijn gelijk bekend is onderscheidene van de grootste pausen der middeleeuwen, als GREGORIUS VII en INNOCENTIUS III, met eene schier al te groote vooringenomenheid door Protestantsche schrijvers geteekend

geworden (*), maar ook de *nieuwere* geschiedenis der pausen sedert de Hervorming, waarmede wij ons thans juist zullen moeten bezighouden, heeft zich in nieuwere tijden over eene degelijke en omzigtige bearbeiding van de Protestantsche zijde te verblijden gehad. Het werk van LEOPOLD RANKE: »Vorsten en volken van *Zuid Europa* in de XVI^{de} en XVII^{de} eeuw," welks tweede deel den afzonderlijken titel voert: »De Roomsche pausen, hunne Kerk en hun staat in de XVI^{de} en XVII^{de} eeuw" (*Berlijn* 1834, 3 deelen,) verdient in dit opzigt aan de opmerkzaamheid van ieder wel onderwezen vriend der geschiedenis aanbevolen te worden, en daar wij hier meer slechts met eene geschiedenis van het Pausdom over het *geheel* te doen hebben en slechts weinige personen zullen kunnen in oogenschouw nemen, zoo neem ik juist deze gelegenheid waar, naar dit voortreffelijk werk allen, die zich met dit onderwerp naauwkeuriger willen bekend maken, te verwijzen, als naar een werk, hetwelk door grondigheid van onderzoek, door waardige houding en rustigen ernst van voorstelling, zoowel als door groote scherpzinnigheid van oordeel, zich het regt verworven heeft, onder de klassieke schriften onzer letterkunde geteld te worden.

Ik heb reeds in de vorige bijeenkomst aangeduid, dat het Pausdom *sedert* de Hervorming een geheel ander beeld vertoont dan het vroegere. Nadat een groot gedeelte van het Westen zich van de oude Catholijke Kerk losgescheurd had, ging ook de wereldgeschiedkundige belangrijkheid van den paus onder. Hij is niet meer het opperhoofd der gezamentlijke Westersche Christenheid, maar

(*) VOIGT'S HILDEBRAND EN HARTERS INNOCENTIUS III. Vergel. daartegen den Catholijken levensbeschrijver van den heiligen BERNARDUS, ELLENDORF.

slechts van een nog wel aanzienlijk, doch geografisch verbrokkeld gedeelte derzelve. Als onafhankelijke vorsten van den kerkelijken staat daarentegen treden de pausen tevens *mede* op in den reeds beginnenden strijd om het Europeesch evenwigt, en daar is dan nog altijd hunne geestelijke waardigheid aanzienlijk genoeg, om datgene te vergoeden, wat hun in uitgestrektheid van landbezittingen ontbreekt. De houding, welke de pausen der XVI^{de} en XVII^{de} eeuw tot de Europeesche magten van beide belijdenissen, en tot de Italiaansche grooten in het bijzonder aannamen, de pogingen, welke zij in het werk stelden tot verheffing van den Kerkelijken Staat in een staatkundig en geldelijk opzigt, zijn louter onderwerpen, welke meer tot de staatkundige, dan tot de kerkelijke geschiedenis behooren en welke wij uit dien hoofde voorbijgaan. Slechts in hoeverre ook in *dezen* tijd door het Pausdom eene verstandelijk-zedelijke werking op de Kerk uitgeoefend is geworden, zulks behoort mede tot den kring onzer beschouwing. In plaats van alzoo de gezamentlijke pausen in eene onafgebroken rij te beschouwen, zullen wij ons veroorloven, slechts enkele merkwaardige karakters van dezelve te doen uitkomen, bij welke wij eenigzins eene hervormingsgezinde of tegenwerkende strekking bespeuren. Zulk een karakter ontmoeten wij nu omstreeks het midden der XVI^{de} eeuw in den persoon van PAULUS IV, den reeds vroeger genoemden CARAFFA, die de orde der Theatiners gesticht heeft. Nadat vóór hem JULIUS III een weelderig, wereldsgezind leven geleid, doch MARCELLUS II te kort geregeerd had, om de wenschen der strengere Godsdienspartij te bevredigen,

geraakte CARAFFA als een bijna tachtig jarig grijsaard op den pauselijken stoel; maar nog hadden zijne ingezonken oogen het vuur der jeugd niet verloren; hij was lang en mager, gehard door vele ontberingen, streng en heerschzuchtig. Al zijn streven was daarheen gerigt, om de oude geloofsge strengheid weder op te rigten, hetwelk hij door herstelling der Inquisitie op het zekerste hoopte te bewerkstelligen. Des te merkwaardiger is het, dat juist deze paus, wiens kerkelijk stelsel volkomen voor PHILIP II in *Spanje* paste, echter juist met dezen koning door de wereldlijke staatkunde in oorlog gewikkeld werd, en dat ALBA, de vijand der ketters, de wapenen tegen den heiligen vader genoodzaakt was op te vatten, terwijl omgekeerd in het leger van den paus eene menigte Duitsche Protestanten dienden. Maar het is ook in het oogvallend, met hoeveel verschooning PHILIP en ALBA den paus gedurende denganschen veldtocht behandelden en hoe weinig zij van het regt van overwinnaars gebruik maakten, toen men over de vredesvoorwaarden onderhandelde. Toen ALBA naar *Rome* gekomen was, kuste hij, de overwinnaar, den overwonnen paus in allen ootmoed de pantoffel en bekende, dat hij nooit eens menschen angezigt meer gevreesd had, dan dat van den heiligen vader (*). Na het eindigen van dezen zonderlingen krijg leide nu PAULUS IV de hand aan de Hervorming der Kerk. Hij voerde eene strenge tucht in, verbood de priesters geld voor de mis te nemen en spoorde alle geestelijken, zelfs de kardinalen, tot vlijtig prediken aan. Hij zelf ging

(*) RANKE I, S. 296.

met zijn voorbeeld voor. Maar het volk was met al zijne gestrengheid niet gediend, veeleer maakte hij zich daardoor bij de Romeinen gehaat. Terwijl zijne voorstanders nog bij zijn leven eene denkpenning op hem lieten slaan, waarop CHRIS-
TUS met den geesel des ijvers den tempel reinigt, zoo rukte daarentegen het gemeen na zijnen dood het standbeeld van den paus van deszelfs voetzuil af en verbrijzelde hetzelfde. Het gehate gebouw der Inquisitie werd bovendien geplunderd, in den brand gestoken en de geregtsdienaars van het gerechtshof mishandeld. Zoo vertoonde zich in het Roomsche volk wel is waar ook een geest van het Protestantismus, maar voorzeker meer van dat valsche Protestantismus, hetwelk een vijand is van alle tucht en beperking en met de *Hervorming* zelve zich in tegenspraak stelt. Meer gunst verwierf zich PIUS IV, de opvolger van PAULUS IV, een Medicaeër, die van het jaar 1559 tot 1565 regeerde, en die meer door gematigdheid dan door gestrengheid het pauselijk aanzien zocht te verzekeren. Zijne toegevendheid omtrent de wereldlijke magt was verstandig; »hij was,” zegt RANKE (*) »de eerste paus, die het streven der Hierarchie, om zich tegen de magt der vorsten te verzetten, met wijsheid opgaf.” Den geestelijken herderstaf, dien hij met zachtheid gevoerd had, leide hij met de woorden van SIMEON uit de handen: »Nu laat gij Heer, Uwen dienstknecht gaan in vrede.” De beide groote mannen CARL BORROMEO EN PHILIP NERI waren getuigen van zijnen dood (†). Een uitste-

(*) RANKE I S. 347.

(†) FLEURY Hist. eccles. (Contin.) Tom. 34. p. 267.

kend persoon in zijne soort was zijn opvolger PIUS V (MICHELE GHISLIERI), niet zoozeer uitstekend door schitterende gaven van oordeel en verstand, als wel door vastheid van wil en door een ijzeren monniks-karakter, welke hij gedurende al den tijd zijner pauselijke regering aan den dag leide. MICHELE GHISLIERI (*) was van geringe afkomst; in het jaar 1504 te *Bosco*, niet ver van *Alessandria* in *Oppeer-Italië*, geboren. Reeds in zijn veertiende jaar ging hij in een Domicicaner klooster en gaf zich daar met ligchaam en ziel aan de armoede en vroomheid over, welke zijne orde van hem vorderde. Van zijne aalmoezen behield hij niet eens zooveel, om zich een' mantel te maken, en nog als biechtvader des Governors van *Milaan* reisde hij nooit anders dan te voet en zijn zak op den rug. Ook als opziener van kloosters toonde hij zich streng en spaarzaam. Doch met deze uiterste strengheid van zeden verbond hij ook de strengheid van het Catholijk geloof en den onverzoenlijksten ketterhaat, gelijk zulks bij allen het geval zijn moest, die de Hervorming der Kerk binnen dezelve trachtten te bewerken. Als lid der Inquisitie had hij zijn ambt bijzonder te *Valtelin* en de omstreken met groote gestrengheid doch ook met eigen levensgevaar uitgeoefend. Nog als kardinaal en ook als paus bewaarde hij de oude gestrengheid van zijne kloosterlijke huishouding. Hij hield de vaste in haren vollen omvang, veroorloofde zich geen kleet van fijne stof, hoorde alle dagen de mis en las ze somwijlen zelf. »Het volk was buiten zich zelve, wanneer het hem in de

(*) Volgens RANKE I, S. 352 ff.

processiën zag, barrevoets en zonder hoofddekseL, met de reine uitdrukking eener ongeveinsde vroomheid op het gelaat, met langen, sneeuwewitten baard; zij meenden, dat er zulk een vrome paus nog nimmer bestaan had; zij verhaalden, dat zijn bloote aanblik Protestanten had bekeerd (*).” Ook was PIUS goedaardig en vriendelijk, echter kon hij ligt in toorn ontbranden, wanneer hij tegengesproken werd: want dat verdroeg hij niet, en zijne gestrengheid jegens de misdadigers en ketters kende geene verzachting. De regering van dezen paus is ook inzonderheid belangrijk voor de geschiedenis van het Catholijke *Zwitserland*, daar hij en zijn opvolger GREGORIUS XIII door invoering van een vast pauselijk gezantschap de kerkelijke betrekkingen in *Zwitserland* nog naauwer aan den pauselijken stoel verknochtte, gelijk ook onder hem door middel van den aartsbisschop CARLO BORROMEO van *Milaan* de vijandige stemming der Catholijke kantons jegens de Hervormde steeds gaande werd gehouden. Doch nog gewigtiger is PIUS door zijne zegepraal over de Turken, wier zeemagt bij *Lepanto* vernietigd werd. Pius V stierf den 1sten Mei 1572. Toen hij zijnen dood vooruitzag, bezocht hij nog eenmaal de zeven hoofdkerken van *Rome*, om van deze heilige plaatsen afscheid te nemen; driemaal kuste hij de laatste trappen der *Scala Santa* (†). — Welk een samenmengsel,” zegt RANKE, „van eenvoudigheid, edelmoedigheid, persoonlijk gestrengheid, overgegeven Godsdienstigheid en van strenge uitsluiting, bitteren haat, bloedige vervolging.”

(*) RANKE I, S. 354.

(†) RANKE S. 373.

Zijn opvolger GREGORIUS XIII kennen wij bereids uit de geschiedenis welke wij tot hiertoe beschouwd hebben, daar hij zich aan ons aan de eene zijde door het jubel waarmede hij de gruwelen der Bloedbruiloft vierde als een ergen ketterhater, aan de andere zijde door den verbeterden kalender als een vriend van vooruitgang op het gebied der wetenschappen vertoond heeft. Zijn eigenlijke naam is HUGO BUONCOMPAGNO, zijn geboorteplaats *Bologna*. Hij regeerde van het jaar 1572—1585. Ook hij zocht door strenge zedelijkheid de waarde van den pauselijken stoel in stand te houden en in naauwgezetters vervulling der geestelijke pligten zijne voorgangers ware het mogelijk nog te overtreffen. Het is in het gemeen als of de pausen van dezen tijd overeengekomen waren, om door de hoogste zedelijke gestrengheid het protestantismus te beschamen, dewijl zij wel gevoelden, dat zij zich slechts op *die* wijze in aanzien konden houden in de oogen der wereld. Een bewijs, hoe gunstig van deze zijde het Protestantismus op het Pausdom terugge werkt heeft, hetwelk zonder dat ten laatste in zedelijk bederf zoude verzonken zijn. De eerste jaren van zijne pauselijke regering las GREGORIUS iedere week driemaal zelf de mis, en later ten minste alle zondagen (*). Bovenal zocht hij een streng kerkelijk onderrigt te bevorderen, hetwelk hij door ondersteuning der Jezuiten het zekerste meende te zullen bereiken. Door hem verkreeg het collegie van dezelve te *Rome* eene uitgebreide gedaante, en eveneens zorgde hij er voor, dat ook voor *Duitschland* en *Zwitserland* voortdurend mannen

(*) RANKE I, S. 423.

gevormd werden, welke in staat waren, het zuiver Catholijk geloof aldaar te verkondigen en het Protestantismus met geschikte wapenen te bestrijden: want ook hij *hem* ging met de hervormingsijver de uitroeijing der ketters gepaard. Wij hebben te zijner plaats de bevooroordeeling der Protestanten gelaakt, waarmede zij zich tegen den nieuwen kalender aankantten, alleen om dat dezelve van den paus kwam. Doch wij mogen ook niet verbergen, dat de vreeselijke gehate gezindheid, welke deze paus jegens de Protestantsche Kerk aan den dag leide, juist niet geschikt zijn kon, zijn werk vertrouwen te bezorgen. Drie jaren na de bul, waarin hij de verbetering van den kalender bekend maakte, verscheen eene andere, de weder opgewarmde bul *in coena Domini*, waarin hij niet alleen alle ketters, maar ook alle beschermers van dezelve van elken rang en stand in den ban deed, gelijk hij ook al diegenen plegtig veroordeelde, welke zich aan de geestelijke en wereldlijke heerschappij regten van den Roomschen stoel op eenigerlei wijze poogden te onttrekken (*). In deze gevoelens van eenen HILDEBRAND, wien ter eere hij den naam van GREGORIUS gekozen had, stierf de oude paus, het leven moede en zwak; hij zag ten hemel en riep uit: »Gij zult opstaan, o Heer! en U over Sion ontfermen (†)!"

Zijn opvolger was een man, wiens geschiedenis onbetwistbaar een der belangrijkste gedeelten van de nieuwere geschiedenis der pausen uitmaakt. De geschiedenis van de jeugd van SIXTUS V wien ware

(*) Zie MENZEL V, S. 109, 110.

(†) RANKE I, S. 437.

die niet bekend? schoon ook niet alles, wat van dezen buitengewonen man verhaald wordt, waarheid is. Zijn vader PERETTO PERETTI, afkomstig uit *Slavoniën*, leefde als pachter in het markgraafschap *Ancona* te *Grotte a Mare* bij *Fermo*. Hij had eens gedroomd, dat hij een' zoon verkrijgen zoude, die zijn huis gelukkig zoude maken; daarom noemde hij den knaap, die hem in December van het jaar 1521 geboren werd, FELIX. Deze FELIX PERETTI was naderhand onder den naam van SIXTUS V bekend. Zijne vroegste ontwikkelingsgeschiedenis heeft veel gemeen met die van VINCENTIUS VAN PAULA, waarmede wij ons in de laatste bijeenkomst hebben beziggehouden (*). Ook hem zien wij den vrij armen ouders behulpzaam zijn in hunne landelijke werkzaamheden, waartoe ook mede het oppassen der huisdieren behoorde, van daar het eenigzins overdreven sprookje, dat hij van een' zwijnenhoeder een paus geworden was. Ook hem reddeden, gelijk later VINCENTIUS, de Franciscaners voor de dienst der wetenschappen en der Kerk, daar een nabestaande van het ouderlijk huis die tot deze orde behoorde, FRA SALVATORE, zich zijner aantrok. De jonge FELIX verkeerde in armoedige omstandigheden. Zijn stuk brood, dat hij dagelijks mede op weg nam, wanneer hij de naburige school der geestelijke vaders bezocht, nuttigde hij bij eene bron, welke hem den drank bij zijn middagmaal aanbood. Met zijn twaalfde jaar trad hij vormelijk in de orde (†). Zijn oom hield hem streng, maar FELIX zelf betoonde gedurende zijnen studie-

(*) VINCENTIUS leefde eene halve eeuw later.

(†) Later verbood het Trentsche Concilie deze vroege gelofte.

tijd eenen voorbeeldigen ijver. Dikwijls zat hij, met zijn boek zonder des avonds gegeten te hebben, bij het schijnsel eener lantaren in den kruisgang des kloosters, of bij de lamp, welke voor het allerheiligste in de kerk brandde. Nadat hij zich op de universiteiten van *Ferrara* en *Bologna* verder gevormd had, verwierf hij met veel lof de akademische graden.

Ten bewijs, hoe de Inquisitie op ieder in de Kerk ontkiemend talent hare scherpe oogen vestigde, doch ten bewijs ook, hoe behendig de jongemonnik zijn hoofd uit den strik wist te trekken, dient het volgende voorval (*).

In het jaar 1552 hield FELIX de predikatiën der vaste in de kerk St. Apostoli te *Rome* met grooten bijval. Daar vond hij op zekeren dag op den kansel een briefje, waarop de hoofdpunten zijner tot hiertoe gehoudene predikatiën vermeld waren; nevens elke stond met groote letteren: „Gij liegt.” PERETTI was wel beraden. Hij liet niets merken, hield zijne predikatie met gewone bedaardheid tot het einde toe, en bezorgde zelfs het briefje, toen hij te huis kwam, aan de Inquisitie. Het leed ook niet lang, of de toenmalige groot-inquisiteur MICHAËL GHISLIERI (dien wij even te voren als paus PIUS V hebben leeren kennen) verscheen in zijne kamer. PERETTI zelf verhaalde in het vervolg, hoezeer de aanblik van dezen man met zijne zware wenkbraauwen, diepliggende oogen, en scherp geteekende gelaatstrekken hem vrees aangejaagd had. Er begon thans een streng onderzoek; doch PERETTI verdedigde zijne zaak zoo bekwaam, dat

(*) Bij RANKE S. 440.

het gelaat van den Inquisiteur van tijd tot tijd op-
helderde en hij hem eindelijk met heete tranen om
den hals viel en hem omhelsde: want hij had een
gelijkgezinden in hem gevonden. Thans was PE-
RETTI's geluk gemaakt. De magtige grootinquisi-
teur werd zijn beschermer; spoedig geraakte hij
zelf aan het ambt van inquisiteur, en klom tot
bisschop, tot kardinaal op. Als zoodanig voerde
hij den naam MONTALTO naar het kasteel in de na-
bijheid zijner geboorteplaats. Hij leefde stil, spaar-
zaam, vlijtig voor zich heen. Gewoonlijk wordt
verhaald, dat hij zich ziek had gehouden, dat hij
hoestende en op zijnen staf leunende was daar he-
nen gegaan en daardoor de overige kardinalen mis-
leid had; deze hadden daarop den kranke verko-
zen, opdat hij spoedig weder voor een hunner
plaats konde maken. Doch naauwelijks had MON-
TALTO zich door deze list op den stoel van PETRUS
geholpen, of hij had de krukken weggeworpen
en zich in zijne volle mannelijke kracht vertoond:
want slechts zoo lang had hij volgens zijne eigene
bekentenis zich gebukt gehouden, als hij den
sleutel van PETRUS gezocht had, maar thans, nu
hij dien gevonden had, had hij het hoofd weder
opgeheven. Dit vertelsel is schier in alle geschied-
boeken overgegaan en leeft als anecdote in aller
mond; alleen de nieuwste bearbeider van de ge-
schiedenis der pausen, de omzigtige RANKE, ver-
klaart het voor een sprookje. Men was veeleer een-
stemmig geweest in het conclave, dat men onder
de toenmalige omstandigheden een krachtig man
behoefde, en daarom had men MONTALTO verko-
zen, die wel reeds 64 jaren oud, maar van een

sterk en goed ligchaamsgestel" was (*). Genoeg, in het jaar 1585 zag MONTALTO zich aan het doel zijner wenschen. Hij gaf zich nu, als paus, den naam van SIXTUS V. Een groot gedeelte van datgeen, hetwelk den naam van dezen paus onsterfelijk gemaakt heeft, behoort tot het verstandig en krachtig bestuur van den kerkelijken staat en zoodoende tot de staatkundige geschiedenis. Bekend is zijne gestrengheid, waarmede hij het land van struikroovers zuiverde, en de openbare veiligheid herstelde. Reeds op den dag van zijne komst tot de regering en later nog dagelijks zag men galgen oprigten; op alle plaatsen trof men palen aan, waarop de hoofden der struikroovers gestoken waren, en binnen een jaar was de zuivering volbragt. Zijne geldelijke ondernemingen, al wat hij tot opbeuring van den handel en het welvaren deed, moeten wij voorbijgaan, en ook op zijne geweldige bouwondernemingen mogen wij slechts een' vlugtigen blik werpen. Zijne waterleidingen herinnerden dergelijke werken ten tijde van de oude Romeinsche keizers. Bergen werden geslecht, nieuwe wegen aangelegd, moerassen drooggemaakt. De zuilen van TRAJANUS en ANTONINUS werden hersteld en aan de Apostelen PETRUS en PAULUS gewijd. Maar alles overtrof de oprigting van den obelisk van de St. Pieterskerk, waaromtrent hij zelf in zijn dagboek aanmerkte, dat hem het grootste en moeilijkste werk gelukt was, hetwelk de menschelijke geest had kunnen bedenken. De boekerij van het vatikaan vergrootte en verrijkte hij op zulk eene wijze, dat zij als eene nieuwe schepping be-

(*) RANKE S. 443, 444.

schouwd konde worden, en op zijn bevel verrees de prachtige koepel boven de Pieterskerk. Dit alles verdient regtmatige bewondering. — Doch vragen wij nu naar den kerkelijken en Godsdienstigen stand van den paus, zoo ontdekken wij aan de eene zijde niet den somberen monniken ernst van onderscheidenen zijner voorgangers, aan den anderen kant ook niet hunnen ketterhaat in *dien* hoogen graad, ofschoon ook *hij* niet vrij was van doldriftige aanvallen. Zoozeer hij zich ook wist te matigen, en wist te ontberen, waar het noodig was, evenzeer beminde hij ook weder pracht en vorstelijke levenswijze. Hij vertoefde gaarne bij vrolijke gesprekken aan tafel, zonder echter de waardigheid van vorst of de waardigheid van priester eenigzins te kort te doen (*). SIXTUS V was de tijdgenoot van HENDRIK IV en van koningin ELIZABETH. Beiden deed hij in den ban, maar, gelijk beweerd wordt, meer welstaanshalve, dan uit overtuiging. Zelf een groote geest, moest hij ook achtting hebben voor anderen die grootheid bezaten, schoon hij ook niet zoo groot was om zich boven ieder vooroordeel te verheffen. *Zijn* geest had ten minste meer betrekking tot ELIZABETH en HENDRIK, dan tot PHILIP II, wien hij wel schijnbaar hulp verleende tegen ELIZABETH, doch wiens argwaan hij nogtans bij de steeds betoonde gematigdheid niet ontgaan kon: want PHILIPS partij wilde, gelijk RANKE opmerkt, »Catholijker zijn, dan de paus.» Ook de Jezuiten beminde SIXTUS niet. Toen zij hem eenen biechtvader uit hunne orde aanboden, antwoordde hij, dat het meer zoude passen,

(*) Zie ISELINS hist. Lexicon IV, S. 366.

dat zij hem biechten, dan dat hij hun biechten zoude (*). SIXTUS stierf, juist toen er een onweder over het pauselijk paleis losbarstte. De menigte, welke hem niet gezind was, duidde dit op een geheim verbond met den booze, die hem onder donder en bliksem met zich gevoerd had, en oefende aan zijn standbeeld haar wraak, gelijk vroeger aan dat van zijnen voorganger, PAULUS IV. De oorzaak van den haat was intusschen verschillend. In CARAFFA had men den strengen hervormer, in SIXTUS meer den geldafperser gehaat: want alleen deze afpersingen en opeengestapelde belastingen hadden het hem mogelijk gemaakt, niettegenstaande de menigvuldige kostbare ondernemingen echter een' rijken schat van drie millioen scudi's na te laten, welke naar zijne beschikking slechts in de uiterste gevallen van nood, waaronder hij den Turkenkrijg en den ketterkrijg aanduidde, moest aangesproken worden.

Vragen wij, wat in de regering van dezen paus ons bewondering afdwingt, zoo is het meer de uitstekendheid van zijn verstand, waarbij ook zijn vaste wil zich voegde, dan de diepere rigting des gemoeds en de heilige ernst der gezindheid, welke wij bij bekrompener mannen en bij beslistere kettervijanden, zoo als bij eenen CARAFFA en GHISLIERI, echter niet konden nalaten te waarderen. De *Kerk* als zoodanig en de hervorming derzelve (ook van uit het Catholijke standpunt) was met zulke vurige, vastbesloten, opofferende karakters meer gediend, dan met schrandere staatsmannen; en ik houd het daarom voor noodzakelijk, in plaats van

(*) ISELIN, t. a. p. S. 364.

de geschiedenis der pausen zelve verder in het bijzondere voort te zetten (*), uwe aandacht nog kortelijk bij eenige mannen te bepalen, die óf voornamelijk door de grootheid van hun karakter, door den ernst hunner gezindheid, door den ijver hunner vroomheid, en de strengheid hunner zeden het Catholicismus hebben trachten te behouden (tegenover de Protestantsche Kerk), óf die ook weder door hunne wetenschappelijke en vrijzinnige rigting het Protestantismus genaderd zijn. Tot de eerste soort behooren inzonderheid twee aanzienlijke prelaten der Catholijke Kerk, die tegelijk ook zich met de Zwitsersche betrekkingen menigwerf ingelaten en zich als besliste, maar tevens als waardige vijanden der Hervormden hebben doen kennen; de een is CARLO BORROMEO, aartsbisschop van *Milaan*, de ander FRANS VAN SALES, bisschop van *Genève*.

Wanneer de reiziger het moeilijk pad over de Alpen achter zich heeft, en hem reeds de zachte lucht des Italiaanschen hemels omgeeft, zoo zijn het dicht aan de grenzen van ons Zwitsersch vaderland de bekoorlijke dreven der Borromeïsche eilanden, waarin kunst en natuur zich vereenigen, om voor zijne verrukte oogen het titelblad tot een van de schoonste werken der schepping te ontrollen. Vervolgt hij dan verder den regter oever van het groote meer zoo verheft zich niet ver van *Arona* een ontzagheijk koperen standbeeld, hetwelk

(*) Eenigen der volgende pausen zullen in deze nieuwe afdeeling mede voorkomen. De merkwaardigste zijn: CLEMENS VIII (1592—1605), PAULUS V (BORGHESI, 1605—1621. Strijd met *Venetie*), GREGORIUS XV (1621—1623), URBANUS VIII (1623—1644), INNOCENTIUS X (1644—1655. Onder hem de Westfaalsche vrede).

zegenend over die streken heen ziet; het is het standbeeld van CARLO BORRROMEO, die wel niet aan die eilanden den naam en het aanwezen gaf (*), doch die bijna eene eeuw vroeger zich beijverde om de woestijn der Kerk in een hof Gods te herscheppen en goed en leven daaraan opofferde. Met de gedachte aan hem betreedt de reiziger vervolgens het reuzen gevaarte van den dom van *Milaan*, en wanneer hij dat naar zijne uit- en inwendige betrekkingen en aanhoorigheden doorloopen en doorkruist heeft, zoo laat hij zich voorlichten in den rijken grafkelder, waarin een zilveren kist het laatste overschot des grooten bisschops bewaart, die eens in deze hoofdkerk den zetel van den heiligen AMBROSIOUS met nieuwen roem van heiligheid versierd had. Laat ons een oogenblik bij dezen beroemden naam vertoeven.

CARLO BORRROMEO (†) werd den 2den October 1538 op het stamslot zijner doorluchtige voorouders te *Arona* aan het groote meer (*Lago maggiore*) geboren. Reeds zijn vader, GILBERT moet een man van voortreffelijke eigenschappen van hart geweest zijn. De moeder, MARGARETHA DE MEDICIS, was een zuster van den namaligen paus PIUS IV. Reeds in zijn teedere jeugd muntte KAREL door mannelijken ernst en kinderlijke godsvrucht uit. Hij ont-

(*) Gelijk bekend is was het eerst VITALIANO BORRROMEO, die in het jaar 1671 die naakte rotsen-eilanden *Isola bella* liet bebouwen.

(†) Vergel. het door J. M. SAILER uitgegeven geschrift: *Der H. Karl Borromeus, ein Handbüchlein für unsern Klerus. Augsburg u. s. w.* 1823. RANKE I, S. 321. ff. en 363 ff. FLFURY, *histoire eccl. contin.* Tom. 34, p. 250 s. s. De anders zoo breedvoerige SCHRÖCKE maakt nauwelijks in het voorbijgaan van hem gewag! (uit Protestantismus?).

week de spelen zijner makkers en oefende zich in de eenzaamheid in het lezen der mis en in de handhaving der priesterlijke gebruiken. Op eene beslissende wijze deed zich alzoo zijne roeping tot den geestelijken stand kennen. Reeds als kind droeg hij, overeenkomstig de gewoonte des tijds, den priesterrok, en zijn magtige oom maakte den in strenge vroomheid opgevoeden, veelbegaafden neef reeds in zijn 22ste jaar tot kardinaal en aartsbisschop van *Milaan* (*). De moeilijkste lasten droeg hij hem op, en de Apostolische jongeling onderwierp zich aan dezelve met de bekwaamheid van eenen in werkzaamheden rijp geworden geest en met eene alles opofferende bereidwilligheid en onbaatzuchtigheid. „Men weet niet anders,” zegt een tijdgenoot van hem (†), „dan dat hij rein van alle vlekken is; hij leeft zoo godsdienstig en geeft zulk een goed voorbeeld, dat hij voor den besten niets te wenschen overlaat.” Nogtans vertrouwde BORROMEO niet zijne kracht en wijsheid alleen. Hij verzamelde de geleerdste mannen rondom zich en verdiepte zich met hen nu eens in de werken der oudheid en de studie der wijsbegeerte, dan weder sprak hij met hen over het welzijn der Kerk. Alle bisschoppelijke praal zeide hij vrijwillig vaarwel, droeg geene andere dan wollen kleederen, en bepaalde eenmaal 's wekelijks zijnen maaltijd vrijwillig bij water en brood of een paar vijgen. Ook strenge kastijdingen en geeselingen leide hij, aan

(*) Allezins een sterk voorbeeld van het Nepotismus (neefschap)! want hij had de geestelijke wijding nog niet ontvangen, welke hij zich eerst later in stilte geven liet om het huwelijk te ontvlieden. Zie SAILER S. 20.

(†) HIERONYMUS SORANZO bij RANKE t. a. p.

de middeleeuwsche gewoonten getrouw, zich zelve op. Door deze vroomheid verwekte hij ergernis bij de wereldsch gezinde prelaten, die hem zelfs van huichelarij beschuldigden. Doch BORROMEO liet zich niet van 't spoor afbrengen. Terwijl hij met de hervorming van zijn eigen huis begon, breidde bij dezelve in steeds wijdere kringen over zijn bisdom uit. Niet slechts leide hij priesterseminariën aan en gewende leeken en wereldsche geestelijken aan eene strengere tucht; niet slechts besteedde hij drie vierde gedeelten zijner inkomsten aan nuttige inrigtingen, aan de opluistering der Godsdienst en de verpleging der armen, maar overal was hij door persoonlijke tegenwoordigheid werkzaam. In alle rigtingen bereisde hij voortdurend zijn bisdom, er was in hetzelfde geene plaats, welke hij niet twee- driemaal bezocht had; hij begaf zich op het hoogste gebergte en in de afgelegenste valleijen. Maar hij liet het niet alleen bij het opzigt houden berusten; hij predikte zelf, las de mis en deelde de heilige Sacramenten uit. En dit alles met eene waardigheid, eene zalving, eene volhardenden ernst, zoo als men het bij het werktuigelijke der Catholijke liturgie niet gewoon was. Een altaar te wijden, vereischte eene ceremonie van acht uren, en toch telt men 300 altaren, welke hij achter elkander gewijd heeft.

Doch voorzeker brandde nevens den liefdesijver in het hart van den bisschop ook de gloed van den Roomschen geloofsijver, dien wij zoo dikwijls ook bij de edeleren der Catholijke Kerk in verterende vlammen zien uitbarsten. Het waren vooral de valleijen van *Zwitserland*, waarop BORROMEO zijne aandacht vestigde, en van hem ging inzonderheid

(gelijk reeds opgemerkt is) eene krachtige terugwerking ten aanzien van het Protestantismus van *Zwitserland* uit.

Het mag daarom hier de plaats zijn, over de kerkelijke betrekkingen in *Zwitserland* en over de verdere lotgevallen van het Protestantismus aldaar sedert de Hervorming nog een weinig bij te voegen.

Wij weten, dat sedert den ongelukkigen uitslag van den Kappeller krijg de scheidsmuur tusschen de Protestantsche en Catholijke oorden van Duitsch *Zwitserland* opgericht was; terwijl omstreeks denzelfden tijd in Fransch *Zwitserland* de strijd der partijen steeds levendiger werd, totdat door het aanzien van CALVIJN gesterkt het Protestantismus aldaar steeds dieper wortel schoot. Door hare betrekking tot *Savoijen* bleef echter de jeugdige Protestantsche republiek van *Genève* aan voortdurende vijandelijkheden blootgesteld, en slechts door het naauwer aansluiten aan *Zurich*, tot hetwelk zij in het jaar 1580 in een burgregt trad, werd het haar mogelijk, eenigen wederstand te bieden. Tot dus verre *Genève* en *Savoijen*, waarop wij later zullen terugkomen. Maar ook oostelijk van daar, in de aan *Zwitserland* onderworpen landen, bijzonder in de landvoogdij *Locarno*, had (gelijk in *Oppe-Italië* in het gemeen) de Evangelische leer ingang gevonden, en van daar verdreven, hadden de handeldrijvende vlugtelingen zich in het gastvrije *Zurich* met der woon nedergezet (*). Ook

(*) Van deze Evangelische gemeenten in *Locarno* en derzelver verhuizing naar *Zurich* is onlangs eene uitvoerige Geschiedenis verschenen van FERDINAND MEYER, *Zurich* 1836.

na de verdrijving dier familiën bleef intusschen in die streken, gelijk ook in *Valtellin* eene kweekplaats van anticatholijke stemming, en het was zoodoende de taak der pausen en van hunnen aanhang, om deze kweekplaats ware het mogelijk te verstoren. Eene krachtige vereeniging met de Catholijke kantons van het eedgenootschap, in wier gebied een gedeelte der kettersche valleijen lag, was daartoe vooral bevordelijk. Eene zoodanige meer duurzame vereeniging dan tot hiertoe daar te stellen en te gelijk de zaden van ketterij uit te roeijen, waar zij zich vertoond had, daartoe werd CARLO BORROMEO door den hem gelijkgezinden paus PIUS V aangesteld. Nadat bij bereids het ambt van inquisiteur in het Milaansche bekleed en een streng gedrag jegens de ketters gehouden had, begaf hij zich naar de noordelijke distrikten van het Milaansche bisdom, naar het *Livinerdal*, naar het dal van *Bregno* en naar de landvoogdij *Riviera*, welke gezamentlijk toenmaals onder de gehoorzaamheid der drie Zwitsersche oorspronkelijke kantons stonden. Met groote vreugde en onder vele eerbewijzingen werd de aartsbisschop door deze Catholijke staten ontvangen, en er werden hem mannen die met het land bekend waren medegegeven, toen hij de moeilijke reis naar de afgelegenste hoeken dier valleijen ondernam. »Overal,» zoo verhaalt een Catholijk schrijver (*), »ging de heilige prelaat heen, om zijne verlorene schaapjes in de rots-holen en in de ontoegankelijkste plaatsen op te zoeken. Het grootste gedeelte van de reis was hij ge-

(*) De voortzetter van FLEURY, t. a. p. S. 544, vergel. SAILER, S. 49, 70.

noodzaak te voet af te leggen en door de sneeuw zich een' weg te banen; meermalen moest hij zich van ijzeren sporen bedienen, om over de steile rotsen heen te komen. Maar met vermaak verdroeg hij honger en koude, dorst en vermoeienis, en bij een stuk zwart brood, een weinig sneeuwwater en eenige kastanjes, schier de eenige vrucht, welke die woeste bergen opleverden, dacht hij aan het heil der hem toevertrouwde zielen." Uitroeijing der ketterij en hervorming in den Catholijken, hierarchischen zin gingen bij hem steeds hand aan hand. Hij gevoelde het wel, dat met trage en onwetende geestelijken de Kerk niet gediend was. Deze zette hij af, waar hij ze vond, want ook voor de geringste uithoeken der Christenheid moesten deze huurlingen niet goed genoeg zijn. Juist deze verlaten posten moesten naar *zijnen* zin met slagvaardige wachters bezet zijn, opdat de vijand door dezelve niet indringe in het hart der Catholijke Christenheid. Waar het aan zulke mannen ontbrak, daar trad BORROMEO zelf op, en zoo min eens de kanselier GERSON het versmaad had, zelf de kinderen onderwijs te geven, even min hield BORROMEO het beneden zijne waarde, de arme herderskinderen zelf in de Christelijk-Catholijke leer te onderwijzen. Door kleine en groote geschenken aan kinderen en volwassenen, door de vriendelijkheid, waarmede hij de heeren des lands aan zijne tafel lokte, won hij de harten, doch nog meer werkte de krachtige indruk zijner persoonlijke verrigtingen en zijner alles overwinnende herderstrouw uit. Naar *Milaan* teruggekeerd, zorgde BORROMEO verder daardoor voor het Catholijke *Zwitserland*, dat hij een bijzonder seminarie voor jonge pries-

ters stichtte, waarin hij dadelijk zes jonge lieden plaatste, welke hij met zich genomen had, om hen voor den geestelijken stand te laten vormen. Ook gaf hij, gelijk reeds opgemerkt is, paus PIUS V gelegenheid tot het oprigten van een vast pauselijk gezantschap. Op *zijnen* naam sloten dan later de vijf oude plaatsen in vereeniging met *Solothurn* en *Freiburg* het gouden of Borromeïsche verbond, in het jaar 1586, waardoor de kloof tusschen de Hervormden en Catholijken nog meer verwijd werd. Zoo zeer het ons aan de ééne zijde smart, dat juist *deze* man het werktuig tot deze verwijdering worden moest, zoo min mogen wij zijnen ijver miskennen, welke hem ver boven eene andere partij der Catholijke Kerk verheft, welke toen gelijk te allen tijde — helaas! ook in de Protestantsche Kerk — hare aanhangers vond, eene partij, welke het beste beviel, wanneer alles bij het oude bleef en welke *iedere* hervorming, zij mogt van goed Catholijke of van de tegenovergestelde zijde komen, reeds daarom vijandig was, dewijl haar gemak daardoor gestoord en haar eigenbelang benadeeld werd. Deze magtige partij eener onvoorwaardelijke instandhouding van het oude trad ook tegen den haar immer lastiger wordende aartsbisschop van *Milaan* op. In hare oogen was ieder hervormer een ketter; zoo ook de verklaardste kettervijand BORROMEO.

Hebben wij in de vorige bijeenkomst onderscheidene nieuwe orden zien ontstaan, voornamelijk ook tot heil der lijdende menschheid, de grond van dit verschijnsel lag ook daarin, dat velen der toen bestaande orden van haar vroeger doel afgeweken en tot eene hervorming slechts moeilijk te bewe-

gen waren. Tot deze verbasterde orden behoorde de orde der *Humiliaten*. Deze in de XII^{de} eeuw ontstane en door INNOCENTIUS III in de XIII^{de} eeuw goedgekeurde orde had in *Milaan* en *Lombardye* haren zetel. Oorspronkelijk bestond dezelve uit eene vereeniging van vrome leeken, die bijzonder in lakenfabrieken hunne broodwinning zochten, doch daarbij werken van liefdadigheid uitoefenden en gemeenschappelijke Godsdienst verrigten. Maar in het vervolg ontaardde deze broederschap, welke eene meer eigenlijke monnikörde geworden was, in zwelgerij en lediggang. CARLO BORRROMEO zocht uit reinen ijver deze vaderlandsch kerkelijke inrigting weder op te beuren en tot hare eenvoudige, vrome gedaante terug te voeren. Doch juist dit had hem spoedig het leven gekost. De Humiliaten waren zoo verbitterd op hem, dat, toen hij eens in den nacht in zijne kapel de huisgodsdienst verrigtte (het was den 26ten October des jaars 1569), een snaphaanshot door een der monniken op hem losgebrand werd. Opmerkelijk ging het schot juist op het oogenblik af, toen het zangerskoor in de kapel de woorden van den Verlosser aanhief: „*Uw hart verschrikke niet en vreeze niet.*” Oogenblikkelijk zweeg de muziek, alles geraakte in beweging; BORRROMEO alleen toonde zich niet onthutst, beval de verschrikten hunne plaats weder in te nemen en zette onverwijd de godsdienst voort met eene rust der ziel en eene opgeruimdheid van ge-laet, alsöf er niets voorgevallen was. Dit werkte krachtig. Het schot had hem in den rug geraakt en liet slechts eene ligte verwonding achter. Ieder zag in dit voorval eene klaarlijkkelijke redding van hooger hand. Het aanzien van den bisschop stond

vaster dan ooit. Er werd eene algemeene proces-sie verordend; er kwamen gelukwenschingen van den paus en van vele vorsten; de vijanden verbor-gen zich en de orde der Humiliaten werd ontbon-den. — KAREL BORROMEO voer voort als vader zij-ner Milaners te werken. Toen in het jaar 1570 de hongersnood, in het jaar 1576 de pest regeerde, was *hij* één der eersten, die werkdadige hulp ver-leenden. Lijf en leven wijdde hij aan het volk, welks vader hij was. Waar de ellende ten top was geslegen, daar zag men hem als reddenden engel. Men geloofde aan de wonderen, welke zijne nabijheid werkte. Na een werkzaam, der deugd en vroomheid toegewijd leven stierf CARLO BORRO-MEO in den ouderdom van 46 jaren, den 3^{den} November 1584. Zijn ligchaam had niet slechts veel geleden door de vermoeijenissen op reis en door nachtwaken, welke zijne onvermoeide her-derzorg vorderde; maar ook de veelvuldige kas-tijdingen hadden diepe lidteekenen achtergelaten. Wat wonder, dat de man, die tot martelaar van het nieuwere Catholicismus geworden was, ook onder deszelfs heiligen geplaatst werd (*)? Er was in dit karakter een zonderling samenmengsel van overgegevene vroomheid en hierarchischen geest, van Evangelische hefdesijver en inquisitorische ge-strengheid, van vrije hervormingsgeest en van oot-moedige onderwerping aan de instellingen der Kerk en van haar zichtbaar opperhoofd. Nooit ontving

(*) PAULUS V liet in het jaar 1610 op aandrang van PHILIP III van Spanje de kanonisatiebul uitgaan, volgens welke de gedachtenis aan den heilige jaarlijks den 4den November moest gevierd worden. De bul vindt men in SAILERS geschrift medegedeeld S. 152 ff. waar ook de wonderen aangevoerd werden, welke hij zou verrigt hebben.

hij een pauselijk bevelschrift anders, dan met ontblooten hoofde! — Zijne nagedachtenis bleef in zegening.

Weinige jaren na dezen man werkte in *zijn* zin, veelligt met nog meer innerlijkheid van Godsdienstigen zin, in den geest der Catholijke Mystiek een ander man, die insgelijks ook bij ons in *Zwitserland* het werk van een bekeerder op zich nam, doch daarbij ook inderdaad een leven leide, hetwelk in staat was, een goed vooroordeel voor de Godsdienst te verwekken, welke *zulk* een leven voortbragt.

FRANS VAN SALES, dien wij bereids als den stichter der orde van het bezoek kennen, verdient in onderscheidene opzigten onze opmerkzaamheid. Hij werd geboren den 21sten Augustus 1567 (*), op het slot *Sales* in *Savoyen*. Den naam FRANS verkreeg hij van zijne streng Catholijke ouders ter eere van den heiligen ordestichter *van Assisi*. Nadat hij op het collegie in *Annecy* zijne eerste opleiding bekomen had, vormde hij zich te *Parijs* onder de Benedictijners en Jezuiten tot Godgeleerde. Reeds hier werd hem het onderscheid klaar tusschen de bloote wetenschap en datgene, wat hij en de vromen van zijnen tijd *meditatie* noemden. Terwijl gene meer slechts den geest opscherpt en bijzondere bekwaamheden van denzelven daarstelt, geeft *deze* de ziel een verkwikkend voedsel en be-

(*) De uitvoerige levensbeschrijving van MARSOLLIER had ik niet bij de hand, ook niet de nieuwere van RENSING. Ik heb meest BELYOT gevolgd, *Histoire des ordres monastiques*, T. IV. p. 327. en SCHRÖCKH III, S. 506, ff. waarmede men vergelijkte SAILERS Briefe aus allen Jahrhunderten Bd. 3, S. 127 ff.

vordert haar in haar gezamentlijk heil (*). In deze bespiegelende geestesrigting toont de geschiedenis der jeugd ook van *dezen* Mystiek veel overeenkomstigs met die van LUTHER, hoe verschillend hare latere ontwikkeling was. Ook *hij* ontweek even als BORROMEO de spelen der kindschheid, en bragt de uren, welke zijne medeleerlingen aan vermaken besteedden, het liefst in het gebed en in de beschouwing der heilige voorbeelden door, welke zijne jeugdige ziel nastreefde. Gelijk LUTHER eens in een beslissend oogenblik zijns levens eene onvoorzigtige kloostergelofte deed, welke hem in het vervolg berouwde, zoo deed ook FRANS VAN SALES voor het aangezicht der heilige maagd de gelofte van eeuwige kuischheid, echter zonder daarover naderhand berouw te gevoelen. Gelijk LUTHER had ook *hij* vele oogenblikken van geestelijke droefheid, zonder echter op denzelfden weg, als deze, daarvan verlost te worden. *Zijne* verlost werd hem de moeder Gods (gelijk *hij* meende), en de vrucht van zijnen strijd was, evenals bij LOYOLA, eene slechts des te grootere verknochtheid aan de Godsdienst der vaderen. Ook *hij* moest overigens, gelijk LUTHER, CALVIJN en andere groote mannen, naar den wensch zijner ouders eene wereldlijke loopbaan betreden, doch werd gedurig weder tot de Godgeleerdheid heen gedreven en door den geleerden Jezuit POSSEVIN in zijn voorneemen versterkt. Zoo trad *hij*, nadat *hij* zich in *Padua* op de regtsgeleerdheid toegelegd had, in

(*) » La méditation est fort différente de l'étude; car la fin de l'étude est la science, mais la fin de la méditation est l'amour de Dieu et la pratique de la vertu." (Introduction à la vie dévote. Paris, 1825, p. 64.)

den priesterstand, tot groot leedwezen zijner ouders, die hem reeds eene senatorsplaats in *Chambery* en eene waardige bruid bestemd hadden. Ofschoon *Genève* met der tijd tot het Protestantismus overgegaan was, zoo bewaarde toch de Catholijke Kerk overeenkomstig haar stelsel alle aanspraken op het begeven van kerkelijke ambten aldaar. Zoo werd FRANS VAN SALES door eene pauselijke bul tot proost van *Genève* bestemd, welks Catholijke bisschop zijnen zetel in *Annecy* had. Hij predikte met grooten bijval. Reeds zijn eerste opentlijke voordragt had in het oog vallende bekeeringen van voorname personen ten gevolge. Maar ook over het ruwe landvolk ontfermde hij zich, en predikte den armen het Evangelie.

Een dergelijke last werd hem met opzigt tot *Zwitserland*, als CARLO BORROMEO opgedragen. Toen namelijk de hertog van *Savoyen* in het jaar 1594 aan de bewoners van *Genève* het landschap *Chablais* ontruikt had, in hetwelk reeds de leer van GALVIJN zich had verbreid, was het eerste dat hij den bisschop opdroeg, door uitgezonden geestelijken de afgevallenen in de Catholijke Kerk terug te brengen. Daartoe werden wel onderwezene, vast besloten en vrome mannen vereischt, die in staat waren de Catholijke Godsdienst van hare lichtzijde voor te stellen en haar door eigen vromen wandel de meeste kracht bij te zetten. En wie was daartoe geschikter, dan onze FRANS VAN SALES! Hij be-toonde den ijver van eenen BORROMEO. In het gestrengste jaargetij ondernam hij, in gezelschap van eenen bloedverwant, zijne zendelingsreis. De deuren werden voor hen door de Calvinisten gesloten; zelfs hun leven was in gevaar. Echter zegepraalde

de volharding en de Apostolische ijver des mans over alle zwaarigheden, en schoon ook de pauselijke bul, welke van hem roemt, „dat hij 72000 ketters bekeerd heeft,” daarvan te hoog opgeeft, schijnt toch ten minste zijne werking op de gemoederen buitengewoon geweest te zijn. Of FRANS in zijnen bekeeringsijver ook verwerpelijke middelen aangewend heeft, daaromtrent kan naauwelijs iets met zekerheid gezegd worden. Hij zou tot gewelddadige maatregelen, namelijk tot verbanning der Hervormde geestelijken, geraden, ja hij zou in eene onderhandeling met den beroemden THEODORUS BEZA de omkoopning beproefd en hem in naam van paus CLEMENS VIII in geval van zijnen overgang tot de Roomsche Kerk een jaargeld van 4000 goudstukken beloofd hebben. Het eerste kan wel mogelijk zijn, daar ook vrome gemoederen van gestrengheid jegens andersdenkenden niet altijd vrij waren. Het laatste deed hij, wanneer hij het deed, op last van den paus, en daar heeft voorzeker, helaas! de zedeleer van een getrouw Catholijk een einde. Doch voor het overige schijnt echter zijne bekeeringswerkzaamheid voornamelijk door goedheid en zachtmoedigheid veel uitgewerkt te hebben: want alzoo plagt de kardinaal DU PERAON van hem te zeggen: met gronden nam hij aan iederen ketter in de wereld te wederleggen; maar daar waar het op ware *bekeering* aankwam, moest hij de zachtmoedigheid van eenen FRANS VAN SALES bezitten (*). Tot belooning voor zijne veelvuldige verdiensten ten aanzien van de Kerk werd FRANS VAN SALES in het jaar 1599 door den bisschop van

(*) Zie MELIN hist. Lex. onder SALES.

Genève tot zijn coadjutor en in het jaar 1602 tot deszelfs opvolger verkozen. Ook als bisschop (*in partibus infidelium*) voer hij voort, zelf te prediken en onderwijs in de Godsdienst te geven, terwijl hij aan den anderen kant tot onderdrukking van het Protestantismus niet minder werkzaam was. Het purper eens kardinaals, dat hem aangeboden werd, wees hij van de hand en zijne inkomsten besteedde hij dermate aan weldaden, dat hij zelf gebrek leed.

Toen de gemalin van den hertog van *Savoyen*, CHRISTINA van *Frankrijk*, de dochter van HENDRIK IV, hem tot haren aalmoezenier (*aumônier*) maken wilde, bedong hij voor zich twee edele voorregten: 1. in zijn kerspel bij zijne kudde te mogen leven, en 2. geene bezoldiging van haar aan te nemen, tot zoolang, als hij geene lasten voor haar te betalen had. De vorstin liet zich die beide voorwaarden welgevallen, en gaf hem eenen diamant van groote waarde ten geschenk, » onder beding, » voegde zij er bij, » dat gij dien uit achting voor mij behoudt. » Zoolang, » hernam de bisschop, » tot de armen denzelven noodig hebben. » In dit geval, » zeide de edele vrouw, » moogt gij hem verzetten en ik zal hem voor u weder lossen. » Ik vrees, » zeide SALES, » dat dit geval dikwijls zal plaats hebben en ik ten laatste uwe goedheid zou misbruiken (*). »

FRANS VAN SALES stierf den 28sten December 1622. Bij het graf van den vromen bisschop zouden wonderen plaats gehad hebben, en ook hem heeft de Kerk even als den heiligen BORROMEO gekanoniseerd.

(*) SAILER, t. a. p. S. 129, 130.

Wij mogen dezen man, die gewis een voorlooper van FENELON genoemd mag worden, niet verlaten, voordat wij ook nog van zijne werkzaamheid als schrijver melding gemaakt hebben, welke ons tevens op het gebied der *Catholijke Mystiek* voert. Velen uwer kennen waarschijnlijk reeds de *Introduction à la vie dévote*, een boek, dat zich met regt aan THOMAS à KEMPIS mag aansluiten, met opzigt tot de zuiverheid van zin, en dat veelligt in overvloed van Godsdienstige ideën het laatste boek nog overtreft. Eene zekere Catholijke wettischheid met betrekking tot de waarneming van uitwendige gebruiken en ceremoniën kan wel hier even als daar den Protestantschen lezer aanstootelijk zijn; doch men behoeft als het ware slechts deze dunne huid weg te nemen, zoo vindt men daaronder eene volkomen kern van gezonde, practische vroomheid. Ik moet zelfs bekennen, dat ik de Mystiek van den heiligen FRANS in zeker opzigt den voorrang geven moet boven de Duitsche Mystiek van eenen WEIGEL en BÖHM. Terwijl namelijk bij de laatsten (gelijk wij gezien hebben) het bespiegelende en theosophische beginsel heerscht en dikwijls in Paracelsische droomerijen zich verliest, zoo staat dit bij den eenvoudigen, vroomgeloovigen SALES geheel op den achtergrond. *Zijne* Mystiek is de reine *Mystiek des harten*, en schoon zij ook in kracht en diepzinnigheid van gedachten bij de Duitsche Mystiek achterstaat, zoo overtreft zij haar weder in gevoeligheid en innigheid. Zelfs boven den meer bezadigden JOHAN ARND heeft SALES éenen voorrang, welke voorzeker meer in den vorm, dan in de zaak bestaat. Wij mogen ons namelijk niet verbergen, dat de Franschen van den toenmaligen

tijd de Duitschers ver vooruit waren in de kunst van den stijl. Terwijl ARND somwijlen door zijne breedvoerigheid onbruikbaar wordt, en zijne beelden hier en daar den goeden smaak kwetsen, zoo heeft FRANÇOIS DE SALES reeds dat klassieke van uitdrukking, zooals het naderhand de eeuw van LODEWIJK XIV eigen was. Zijne beelden zijn meest uit het leven der natuur ontleend, dikwijls op eene zeer eigenaardige wijze; en slechts zelden verliest zich de schrijver in spelingen, hetwelk men bij hem het meest daar ontmoet, waar hij Oud Testamentische beelden, b. v. uit het Hooglied, op Christelijke betrekkingen toepast. Over zulke bijzondere hindernissen zal echter de lezer gaarne heen zien, dewijl hij overvloedig door den inhoud schadeloos wordt gesteld. Ook *daarin* nog heeft de Catholijke Mystiek eenen voorrang, echter slechts eenen voorwaardelijken, boven hare Protestantsche geestverwanten, dat dezelve meer dan zij met de bijzondere zedelijke betrekkingen des levens in verband staat, meer ascetische zedeleer, dan bespiegelende dogmatiek voortbrengt. Ik noem dit intusschen een' *voorwaardelijken* voorrang, daar juist weder de vaste, Evangelische geloofsgrond bij de Duitsche Mystieken een voorrang van nog grooter soort is, dien wij niet gaarne daartegen verliezen zouden. De tijd laat mij niet toe uit de schriften van den vromen bisschop u eenige uittreksels te geven. Des te meer beveel ik u de lezing van »de Inleiding tot een godvruchtig leven" aan, welke de kern zijner Godgeleerdheid behelst. Zijne overige schriften zijn mij minder bekend; echter heeft de waardige Catholijke bisschop SAILER in zijne brieven uit alle eeuwen, het vierde deel, schoone

uittreksels uit de briefwisseling van den bisschop gegeven, welke insgelijks tot eene doelmatige stichting geschikt zijn, en ik hoop, dat ook gij het oordeel van SAILER bevestigd zult vinden, wanneer hij omtrent FRANS VAN SALES zegt (*): „Rein en helder en zacht was zijn doen; rein, helder en zacht was ook hetgene hij sprak, hetgene hij schreef.”

Terwijl alzoo CARLO BORROMEO EN FRANS VAN SALES daardoor reformatorisch werkten, dat zij in vereeniging met de Catholijke Kerk en door de middelen, die in haar liggen, den beteren geest derzelve trachtten op te wekken en te verlevendigen, waarbij zij zelfs in de hierarchie hun steun zochten, zoo ontbrak het aan den anderen kant ook in de Catholijke Kerk niet aan zulke hervormingsgezinde geesten, welke derzelve hierarchie met Protestantsche kracht tegenwerkten, en daarmede overeenkomstig eene met het Protestantismus in verband staande oppositie vormden. Onder deze muntte de Servitenmonnik FRA PAOLO SARPI uit, die als verdediger van de republiek *Venetie* tegen paus PAULUS V optrad. Ook SARPI (†), de zoon van eenen in verval geraakten koopman te *Venetie*, maakte zich door groote strengheid van leven en zeden bij zijne tijdgenooten achtenswaardig. Wiskundige en regtsgeleerde scherpzinnigheid en eene boven de gewone kundigheden des tijds verheven bekendheid met de wetten der natuur, waren bij een teeder, ziekelijk ligchaam zijne uit-

(*) SAILER, t. n. p. S. 129.

(†) Zie COURAYER, *Vie de Fra-Paolo* voor deszelfs uitgave van de *Histoire du concile de Trente*, en vergel. RANKE II, S. 334 ff.

stekende geestesgaven, waardoor hij spoedig de opmerkzaamheid der grootste geesten, als van eenen CARLO BORROMEO tot zich trok. Doch met de wereldsche wetenschappen verbond PAULUS SARPI eene ijverige studie van den Bijbel. Hij was begonnen, de plaatsen der Schrift, welke hem bijzonder merkwaardig waren, in zijn exemplaar te onderschrijven, en ziedaar! spoedig was er geen plaats meer, die niet onderschrapt was. Intusschen scheen het minder een volkomen dogmatisch leerstelsel, dan veeleer de sterke afkeer van de wereldlijke aanmatigingen der pausen, wat hem tot hervormer maakte en hem eene tegenovergestelde rigting liet volgen, dan die, welke BORROMEO en FRANS VAN SALES volgden. Eene uitwendige aanleiding bragt hem bijzonder op dezen weg van oppositie. De paus had in het jaar 1606 over *Venetie* het interdict doen komen, dewijl die republiek zich hare oude regten door hem niet wilde laten ontnemen (*). Toen SARPI deze regten stoutmoedig verdedigde, trof ook *hem* de banstraal. De Jezuiten waren zijne vijanden. Eens werd hij door vijf struikroovers aangevallen en had men hem door vijftien dolksteken verwond op straat laten liggen; echter kwam hij weder bij, en trots onderscheidene vernieuwde aanslagen op zijn leven, bereikte hij eenen ouderdom van 71 jaren. Hij stierf in vroom overgegevene stemming en onder de vertroosting der Catholijke Sakramenten, den 14^{den} Januarij 1623. Een vrolijk lachje zweefde op de lippen van het zielloos ligchaam. Bij het

(*) De strijd liep over de stichting van nieuwe orden en over het geestelijk regtsgebied.

Venetiaanschē volk stond FRA PAOLO zoowel wegens zijne voorbeeldige vroomheid, als wegens zijne groote vaderlandsliefde in zoo hoog aanzien, dat zich vele geloovigen op zijn graf verzamelden, om op hetzelfde te bidden. Doch paus URBANUS VIII verbood deze oefeningen als ergerlijk (*). Onder de schriften van PAULUS SARPI is de beschrijving van het Trentsche Concilie het beroemdste.

Doch niet slechts vond de hierarchische inrigting der Catholijke Kerk in dezen tijd tegenspraak binnen deze Kerk zelve. Ook met betrekking tot de leer ontwikkelde zich trapswijze eene oppositie. De Evangelische leer aangaande de regtvaardiging door het geloof, was toch gelijk bekend is de leer geweest, door welke *Romes* magt omvergeworpen werd. En echter vond diezelfde leer, in verband met het strengere Augustijnsche leerstelsel, voortdurend hare aanhangers ook in de Catholijke Christenheid. Schoon ook voorts het Trentsche Concilie de tegenstrijdigste beweringen niet zonder tegenspraak van menigen bijzitter (†) vastgesteld had, en schoon ook tevens de geleerde Jezuïten, gelijk de kardinaal BELLARMIN, zich tot verdedigers van dezelve opwierpen, zoo ontbrak het toch niet aan enkelen, welke juist in de leer aangaande de regtvaardiging de grondstellingen van het Protestantismus goedkeurden, schoon zij ook voor het overige Catholijk bleven. In de *Nederlanden* brak het eerst een strijd uit, welke in het vervolg eene zeer bedenkelijke houding aannam. Toen namelijk MICHAËL BAJUS, hoogleeraar

(*) ISHELIN's Lexicon, onder SARPI.

(†) Zie boven,

in de Godgeleerdheid te *Leuven*, de leer van AUGUSTINUS in *dien* zin verdedigde, waarin de Protestanten dezelve opgevat hadden, veroorzaakte hij daardoor de tegenspraak der Jezuïten. De pausen PIUS V en GREGORIUS XIII veroordeelden de leer van BAJUS, en de Jezuït MOLINA stelde er een ander werk tegen. CLEMENS VIII eindelijk stelde een bijzonder collegie van prelaten aan, waaraan hij het onderzoek van dit gewigtig leerstuk opdroeg (*). Doch met deze uitwendige, staatkundige kunstgreep was de zaak niet geholpen. De behoefte aan een grondiger geloofsbegrip deed zich voortdurend gelden, en eindelijk trad in de gestalte van het *Jansenismus* eene vormelijk Protestantsch-dogmatische partij in de Catholijke Kerk op, welker geschiedenis echter reeds tot een later tijdperk behoort. Bij dit keerpunt, de komst van het Jansenismus in de Catholijke Kerk, geloof ik voor dit tijdperk de geschiedenis van dezelve te mogen besluiten, terwijl ik mij voor onze laatste zamenkomst slechts nog eenige algemeene opmerkingen over de betrekking van het Catholicismus tot het Protestantismus in dezen tijd en over derzelver tweeledigen invloed op staatkunde, op wetenschap, kunst, zeden en leven voorbehoude.

(*) Congregationes de auxiliis gratiae.

TWEE EN TWINTIGSTE VOORLEZING.

KORT OVERZICHT. OVER DEN INVLOED VAN HET PROTESTANTISMUS
EN CATHOLICISMUS OP STAATKUNDE, WETENSCHAPPEN, KUNSTEN,
OPENBARE EEREDIENST EN ZEDEN. HET KERKGEZANG DER LUTHERSCHEN EN DE PSALMEN DER GEREFORMEERDEN. PALESTRINA.
DE PREDIKWIJZE. BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE
ZEDEN DER XVIde EN XVIIde EEUW. HANS VAN SCHWEINICHEN.
DOROTHEA SIBYLLA. SLOTBESCHOUWINGEN.

Wij hebben in onze tot hiertoe gehoudene bijeenkomsten onze taak, zooals ik die in de eerste Voorlezing aanduidde, tot het einde van ons eerste tijdperk d. i. tot de tijden van den dertigjarigen oorlog vervolgd. Het reeds gevorderde jaargetijde veroorlooft ons niet meer, de beide latere tijdperken (*) in onze tegenwoordige voorstelling op te nemen. Ja, ook de geschiedenis van den dertigjarigen krijg zelve moesten wij onaangeroerd laten. Doch des te doelmatiger zal het zijn, de tegenwoordige, ons nog overblijvende oogenblikken deels

(*) Van den Westfaalschen vrede tot het begin der XVIIIde eeuw en van daar weder tot op onzen tijd.

tot een kort overzicht van het tot hiertoe behandelde te gebruiken, maar deels ook voornamelijk daartoe, om de gevolgen bijeen te zamelen, welke wij uit onze beschouwingen gerechtigd zijn te trekken. Wij wilden ja den invloed van het Protestantismus op de beschaving des tijds, op het leven der volken, op staatkunde, wetenschappen, kunsten en zeden overwegen. Dat was het oorspronkelijk doel dezer Voorlezingen. Doch dit konde bijna alleen geschieden door eene voorstelling der verdere geschiedkundige ontwikkeling van het Protestantismus zelf. Het algemeene kan ja eerst dan met vrucht en voordeel zamengesteld worden, wanneer het bijzondere de aanschouwing voorafgegaan is. En zoo zal dan *deze* zamenkomst den eigenlijken gang van het onderzoek ten einde brengen, daar zij datgene, wat wij tot hiertoe van het *bijzondere* beschouwd hebben, weder onder algemeene gezichtspunten brengt, doch daarbij ook nog veel bijzonders bijvoegt, om de aanschouwelijkheid van het tafereel te verhoogen.

Daar wij nu eerst een terugblik werpen op het afgelegde tijdperk der geschiedenis van het Protestantismus, zoo vinden wij ons in een ander geval, dan wij ons bij het besluit der Hervormings-geschiedenis (in den meer bepaalden zin des woords) bevonden. Daar hadden wij een *geheel* voor ons, hetwelk uit *éene* groote opwekking voortgekomen was; *éene* magtige daadzaak die wel in verschillende vormen te voorschijn trad, doch welke zich ligt weder in *één* beeld liet zamenvatten. Maar hier zijn verschillende beelden aan onzen blik voorbijgegaan, welke niet allen een even gunstigen indruk hebben achtergelaten. Wij hadden met een'

bloedigen tijd aan de ééne, met een' *schralen* en *dorren* tijd aan de andere zijde te doen, en toch ontbrak het ook *dezen* tijd niet aan groote karakters, aan geweldige verschijnselen en bewegingen, aan veelvuldige bestanddeelen van beschaving, aan schoone inrigtingen, aan roemwaardige trekken van zelfopoffering en edelmoedigheid. Stellen wij het Catholicismus en Protestantismus nog eenmaal tegenover elkander, gelijk zij zich aan ons in dezen tijd vertoond hebben, zoo kunnen wij na hetgene wij gezien hebben, niet onvoorwaardelijk zeggen: hier is het licht en daar de schaduw. Wij vinden beide in beide vermengd. Bij de geschiedenis der vervolgingen, welke de Protestanten in *Frankrijk*, de *Nederlanden*, in *Engeland* en *Schotland* hadden door te staan, namen wij natuurlijk een treffend aandeel in het lot onzer geloofsgenoten. Wij bewonderden hunnen moed, hunne standvastigheid, hunne hooge geloofsvreugde in *die* mate, als wij de bloeddorstige maatregelen der Inquisitie, de gruwelen van den Bartholomeusnacht, het listig gedrag van eene KATHARINA DE MEDICIS en de dolzinnige woede van eenen PHILIP EN ALBA verfoeiden. Welke buitengewone, heldhaftige verschijnselen ontmoetten wij in eenen ANNAS DU BOURG, eenen COLLIGNY, eene JEANNE D' ALBRET en haren zoon, eenen DUPLESSIS MORNAY, in de broeders van het huis van ORANJE, in eenen CRANMER, KNOX en ELIZABETH! Nogthans konden wij reeds toenmaals de opmerking niet onderdrukken, dat er ook in de Catholijke Kerk waardige, vrome en gematigde mannen bestonden, zooals een L' HOPITAL in *Frankrijk*, een POLUS in *Engeland*. Ja, wij konden er niet van tusschen, voornamelijk in het laatste

land de treurige wending te betreuren, welke het Protestantismus nam, daar het zelf weder het zwaard tegen *diegenen* keerde, welke van het regt van gewetensvrijheid gebruik wilden maken. En ook in de Godsdienst-krijgen elders ontmoetten wij menige ontaarding en der hartstogt aan beide zijden. Toen wij daarop de *inwendige* geschiedenis van het Protestantismus nader beschouwden, ontmoetten wij een' ruwen, woesten twist, welke zelfs weder hier en daar in vervolgingen uitbrak. Maar te midden van deze het beginsel der Hervorming honende verwarring en gedruisch zagen wij sommigen een dieperen blik wagen in de geheimen des Godsdienstigen levens, en schoon ook de zoogenaemde Mystieken op menigerlei afwegen geraakten, zoo getuigde toch hun streven van een levendigen, naar waarheid dorstenden geest. En bij dit bloot streven bleef het niet alleen. Er verhieven zich sommigen ook tot de grootste klaarheid van gedachte. Den praktisch vromen geest van LUTHER zagen wij op eenen JOHAN ARND overgaan; de vrijere wetenschappelijke rigting van eenen REUCHLIN, ERASMUS, WESSEL ontmoetten wij weder op verschillende wijzen, hier in VALENTIJN ANDREAE, daar in BACO, GROTIUS en KEPLER, en zoo ontbrak het dan niet aan eene vereeniging van geesten, welke het kleinood van het Protestantismus uit den brand der vervolgingen, zoowel als uit den watervloed der Godgeleerde twisten reddeden en het aan het nageslacht overleverden. Het aandenken aan deze waarlijk Hervormingsgezinde geesten te vernieuwen, welke, helaas! zelfs bij naam aan velen onzer tijdgenooten onbekend zijn, was eene hoofdtak dezer voordragten. Doch toen wij daarna,

gelijk de billijkheid vorderde, ook een' vergelijkenden blik eerst op de van ons gescheiden sekten, en daarna eindelijk op de Catholijke Kerk wierpen, ontmoetten wij ook in de laatste mannen, welke wij onze achting niet ontzeggen konden. De dragers der Catholijke geleerdheid, de Godgeleerde schrijvers BARONIUS, BELLARMIN, POSSEVIN en anderen, konden wij niet eenmaal in den kring onzer voorstelling opnemen. Wij vergenoegden ons bloot met diegenen, welke *practisch* op de Kerk inwerkten, en daar hadden wij opzettelijk ons hart moeten verengen, wanneer wij de bereidwilligheid tot zelfopoffering van eenen VINCENTIUS VAN PAULA, van eenen MIANI, van eenen CARLO BORRAMEO, wanneer wij de vroomheid van eenen FRANS VAN SALES onze achting hadden willen ontzeggen. Zelfs in den stichter van de orde der Jezuiten en in zijnen leerling XAVER, den Apostel der Indiën, moesten wij ten minste de kracht van den wil en hunne volharding bewonderen; en ook onder de pausen ontbrak het niet aan enkele groote en achtenswaardige karakters. Daarbij komt eindelijk, dat ook in *deze* Kerk zich Protestantsche elementen bewogen, gelijk de geschiedenis van PAOLO SARPI en van MICHAËL BAJUS ten slotte van de vorige bijeenkomst ons getoond heeft.

Doch schoon wij niet zeggen kunnen, dat in de *zichtbare* Protestantsche Kerk, zooals het doorge-loopen tijdvak dezelve aan ons voorstelt, alleen het ware te vinden is, in de *zichtbare* Catholijke Kerk het onware, zoo zullen wij echter, wanneer wij op de *beginselen* acht geven, zooals zij zich in het tijdvak der Hervorming en nog later van elkander gescheiden hebben, den *invloed van het Protes-*

tansch beginsel als eenen alles te bovengaande heilzamen invloed erkennen, zoodat wij zeggen moeten, dat de gebreken der Protestantsche Kerk, welke wij ontdekken, niet zoo zeer uit dit beginsel gevolgd, als veeleer daarmede strijdig zijn; en omgekeerd had de Catholijke Kerk veel goeds te danken aan de opwekking, die van het Protestantsch beginsel uitgegaan was en op haar terugwerkte. — Laat ons nu den invloed van dit beginsel op de bijzondere betrekkingen des levens nader beschouwen.

Nemen wij het eerst den grooten omvang der *staatkundige* geschiedenis van den tijd der Hervorming tot op het uitbreken van den dertigjarigen krijg in oogenschouw, zoo wordt ons hier een vroeger oordeel van RAUMER herinnerd, dat de karakters van magtige heerschers, welke op den tijd gewerkt hebben, toch *wezentlijk* tot het Protestantismus behoorden. Tot welke partij HENDRIK IV te rekenen zij, daarover kon wel is waar gestreden worden; doch, hoe men ook immer omtrent zijnen overgang oordeelen moge, zijne *vorming* had hij echter wezentlijk aan het Protestantismus te danken, en staat zoo met ELIZABETH en WILLEM VAN ORANJE op ééne lijn. — Keizer MAXIMILIAAN II, de grootste onder de keizers van dit tijdvak, was Catholijk, en de verstandige gematigdheid, welke hij, in tegenoverstelling van velen der toenmalige Duitsch-Protestantsche vorsten, in acht nam, strekt hem voorzeker tot eer. Maar dit bewijst slechts, dat hij, ofschoon uiterlijk met de Catholijke Kerk vereenigd, echter het beginsel van het Protestantismus in zich opgenomen en het zelfs reiner begrepen had, dan menige Protestanten zel-

ve. Des te scherper is daarom ook zijn afstand van PHILIP II en van de Catholijke MARIA van *Engeland*. — Doch *dit* moet ons in het oog vallen, dat de groote Protestantsche vorsten van dezen tijd gezamenlijk tot de *Gereformeerde Kerk* behoorden, terwijl de vorsten der *Luthersche* belijdenis minder beduidenden invloed hadden (*). Dit staat voorzeker met de verbrokkeling van het Duitsche rijk en met de omstandigheid in verband, dat juist in die groote staten het Gereformeerde leerbegrip het heerschende werd; maar juist dit zelf is niet een bloot toeval. Het is ook reeds door anderen opgemerkt geworden, dat in het Zwitsersche en buitenlandsche Calvinismus eene sterker neiging tot vrije staatkundige instellingen lag, dan in het Duitsche Lutheranismus (†). Wij weten, met welke standvastigheid LUTHER elk staatkundig oproer van zijnen tijd onderdrukte. Hij deed het met goede inzichten, en de eerbied, welken ook verder de Luthersche vorsten jegens het Catholijk opperhoofd des rijks in acht namen, verdient gewis alle achting. Maar dat dit lijdelijk gedrag ook weder na-deelig werkte op het staatkundige leven, kan niet ontkend worden. De Hervormde Kerk had hare wieg in het republicanismus, hare inrigting zelve nam de vormen daarvan aan, en zoo ging dan ook deze grootere staatkundige vrijzinnigheid op

(*) GUSTAAF ADOLF was nog niet opgestaan!

(†) MENZEL VI, S. 56, 57. en van de nieuwere werken bijzonder ook MAX GÖBEL, *die religiöse Eigenthümlichkeit der lutherischen und der reformirten Kirche*. Bonn 1827, een boek, dat ik eerst na het eindigen mijner Voorlezingen onder het oog kreeg, doch hetwelk ik juist bij deze laatste Voorlezing gaarne nog naauwkeuriger door-geloopt had.

de verdere belijders over; voorzeker ook met de grootere gevaren, van de Hervorming in omwenteling te laten overslaan. In welk naauw verband, de Hugenootenkrijg in *Frankrijk* en de opstand der *Nederlanden* met het streven naar grootere staatkundige vrijheid stond, hebben wij gezien. Zoo maakte ook in *Duitschland* het Gereformeerde keurvorstelijk huis van den *Palts* geene bedenking, aan de groote Gereformeerde magten van *Holland* en *Engeland* zich aan te sluiten, terwijl *Saksen* met oude trouw aan het huis *Oostenrijk* gehecht bleef. Ja, wij hebben reeds vroeger vermeld, hoe de Duitsche Lutherschen den om hun geloof strijdende Gereformeerden hunne hulp weigerden, deels dewijl zij hen voor onregtzinnig, maar deels ook dewijl zij hen voor oproermakers ten aanzien van hunne wettige overheid hielden, en zoodoende hun staatkundig streven in denzelfden graad als omwentelingsgezind afkeurden, als zij hunne leer als kettersch verfoelden.

Wij hebben te zijner tijd wel is waar het onheil aanbrengende der vermenging van het kerkelijke en staatkundige erkend; en deze willen wij ook geenszins als een voorregt van het Calvinismus boven het Lutheranismus roemen. Maar het geweldige voorbijgezien, dat zich met de revolutionaire bewegingen vereenigde, moet ons toch die vrijzinnige of ten minste die grootsche staatkunde zelve, gelijk zij in de Gereformeerde staten begon plaats te grijpen, als een voortgang van het Protestantismus naar deze zijde verschijnen, waartoe dan nog later in den dertigjarigen krijg de Noordsch-Luthersche magt van *Zweden* in het evenwigt trad.

Zonder nu te willen beweren, dat de beweegredenen der Protestantsche staatkunde altijd slechts zuiver Evangelisch geweest en gebleven zijn, zoo blijft echter dit als daadzaak, dat aan de groote omkeering der staatkundige betrekkingen *vóór* en *na* den dertigjarigen oorlog de *Protestantsche ideën* een magtig aandeel gehad, en nevens hun kerkelijk-Godsdienstig ook een wereld-geschiedkundig gewigt verkregen hebben!

Ook wat het *inwendig* bestuur betreft, zoo kan men aantoonen dat ook hier, vooral in republieken als *Genève*, het Protestantismus een beduidend aandeel aan hetzelfde had, hetwelk dan ook weder in de grootere landen bleek, wier kerkelijke betrekkingen naar het voorbeeld van *Genève* zich gevormd hadden. De grootste staatsmannen des tijds, SULLY, CECIL, BAGO, waren Protestanten, en wel Calvinisten. Echter kunnen wij niet roemen, dat de echte geest van het Evangelisch Protestantismus alle takken van het openbaar bestuur gelijkmatig doordrongen heeft. Voornamelijk vertoont zich aan ons in de uitoefening van het regt bijna doorgaans eene groote barbaarschheid. Men huivert, wanneer men de uitgezochte martelingen hoort, welke de Japanezen aan de Christenen uitoefenden, die in hunne magt kwamen (*). Maar de Christenen zelve stonden bij hen in niets achter, en hier mogt zich zelfs moeilijk een onderscheid tusschen Catholijken en Protestanten toonen, hetwelk ten voordeele van de laatsten uitviel. Men leze b. v. slechts het beruchte Grumbachsche regtsge-

(*) Zie den Commentator op DALLAS, S. 102 ff.

ding (*) in het Protestantsche keurvorstendom *Saksen* en de den veroordeelde toegevoegde martelingen, en men zal met dezelfde afschuw den blik van zulke kannibaalsche tooneelen afwenden, als men dien van de gruwelen afwendt, welke de Catholijke Spanjaards in de nieuwe wereld pleegden. Het is in het gemeen geheel bijzonder, hoe deze koortsachtige woede, om menschen met de uitgezochtste wreedheid te pijnigen, eene krankheid des tijds was en zelfs nog in de theologische regtzinnigheid des tijds een' magtigen steun vond, zoodat de regtsgeleerde scherpzinnigheid in het uitvinden van wreede martelingen en straffen met de dogmatische verkettering en verdoemingslust wedijverde. In *dit* opzicht is de tijd, dien wij beschouwd hebben, een waarlijk treurige tijd te noemen, en slechts weinige meer verlichte mannen waren het, die van deze aansteking vrij bleven, eene aansteking, welke zelfs vele zachtaardige vrouwen niet wederstonden. De wijze en gematigde GROTIUS behoorde tot deze zeldzamen. Toen hij in zijne betrekking van Zweedsch gezant in den zomer van het jaar 1638 van eene koninklijke audiëntie in *St. Germain* terugkwam, vond hij in een dorp, waardoor de weg liep, eene menigte volks verzameld, om hunne wreede nieuwsgierigheid aan de terdoodbrenging van eenige misdadigers te bevredigen. Toen een zijner lieden, om plaats te maken, het volk uit elkander dreef, ontstond er een geweldig oproer, dewijl dit in de meening stond, dat die heeren in den wagen de misdadigers wilden bevrijden en zoo hetzelve het genoeg

(*) Bij MENZEL, V.

van een schouwspel benemen. Men schoot op den wagen van den gezant, de koetsier werd zoo verwond, dat hij kort daarop stierf; GROTIUS zelf, die den kogel ter naauwernood ontging, werd uit den wagen gerukt, en het duurde lang, eer het geschreeuw, dat het de gezant van *Zweden* was, hem en zijne begeleiders aan de mishandelingen der menigte onttrok. — Had hier GROTIUS naar streng regt of in den geest van zijnen tijd willen handelen, zoo had hij ligt een nog veel gruwelijker schouwspel kunnen doen ontstaan, dan dat, hetwelk door zijne aanwezigheid verstoord werd. Inderdaad werden al diegenen, welke zich aan den persoon des gezants vergrepen hadden, ter dood veroordeeld en hun vermogen aan GROTIUS toegewezen. Maar deze verzocht voor allen om genade, het vermogen gaf hij hun terug, en tot afschrik voor anderen vergenoegde hij zich alleen daarmede, dat de over de schuldigen uitgesproken doodstraf — aan hunne beeldenissen voltrokken werd (*).

De schandelijkste van alle lijfstraffelijke processen waren naast de ketterprocessen, welke wij reeds kennen, de zoogenoemde *heksenprocessen*. Wij hebben reeds in het leven van KEPLER van een bijzonder geval gewag gemaakt. Maar zulke gevallen hadden dikwijls plaats, en namen niet altijd die gelukkige wending als bij KEPLERS moeder. In het Brunswijksche b. v. waren de regtsplegingen (in de jaren 1590 tot 1600) zoo menigvuldig, dat dikwijls op éénen dag tien tot twaalf vrouwen verbrand werden; en dat de plaats, waar zij ver-

(*) LUDEN, *Leben Grot.* S. 266, ff.

brand werden, wegens de veelvuldige opgerigte palen een klein bosch geleek (*). — En vragen wij: wat was de grond van beschuldiging? zoo was dikwijls ouderdom, mismaaktheid, een rood oog of eenig ander in het oog vallend teeken genoeg, om eene vrouw op de pijnbank en van daar op den brandstapel te brengen. Heksen, heette het onder anderen, konden niet weenen, en zoo werd eene door fysieke oorzaken verhinderde afscheiding van tranen een grond meer tot veroordeeling. Over het geheel was het *vrouwelijk* geslacht meer aan de verdenking van hekserij blootgesteld, dan het mannelijke; echter ontbrak het ook niet aan de zoodanigen, welke het gerucht als toovenaars, heksenmeesters of zwarte kunstenaars brandmerkte, die met den duivel in verbond stonden (†). Het is merkwaardig, hoe nevens de neiging des tijds tot de tooverkunst, tot de sterrewigchelarij en alchymie, waarvan wij reeds op eene andere plaats gesproken hebben, echter ook weder een beslister afkeer van zulke dingen zich openbaarde. Doch de grenzen tusschen *dat* wonderbare, aan welks echtheid men geloofde, en het wonderbare dat men voor eene werking van tooverij hield, waren in alle gevalle moeijelijk te trekken, en zoo hadden willekeur, vooroordeel, hartsogt, hunne wijjdste speelruimte. Het ergste was, dat zelfs Protestantsche geestelijken, in plaats van het volk van het bijgeloof te genezen, het daarin versterkten (§). Tot verbanning van dit bijgeloof

(*) BECKERS wereldgeschiedenis VI, 371.

(†) Zie beneden de geschiedenis van den hofjood LIPPOLD.

(§) Zie den brief van de hertogin DOROTHEA SIBYLLA aan MATTHIAS.

hadden, zoo zoude men gelooven, de *vooruitgang in de wetenschappen* het meest moeten werken, en van deze komen wij nu, het staatkundig gebied verlatende, te spreken.

Wanneer wij ook *hier* weder Catholicismus en Protestantismus naast elkander plaatsen, mogen wij niet ontkennen, dat ook in de Catholijke Kerk de wetenschappelijke zin menigmaal opgewekt en aangekweekt werd. Bijzondere orden, als de vaders van het oratorium, hebben daarvoor veel gedaan, en ook de Jezuiten bleven niet achter. Maar voorzeker, wanneer men de waarde der wetenschap niet alleen naar de maat van de stof, welke men weet, maar naar de *wijze* van opvatting en behandeling, naar den *geest* beoordeelt, welke de stof eerst levend maakt, zoo ontbrak het ten eenenmale de Jezuitische wetenschap aan alle levendigheid en frischheid. Het was haar toch niet om de wetenschap op *zich zelve* te doen, maar alleen om het uitwendige doel, waartoe de wetenschap als middel dienen moest. Doch in het gemeen kan zich de wetenschap daar nooit vrij ontwikkelen, waar haar eenig reeds vaardig gemaakt leerstelsel in den weg staat, d. i. waar de resultaten reeds voorgeschreven zijn, waartoe zij geraken *moet*, waar men met één woord het vrije onderzoek be- teugelt. Doch dit moest de Catholijke Kerk van

BAUMGART in het Silesisch maandschrift jaargang 1829, S. 785. Verg. MENZEL VI, S. 229. Echter kan opgemerkt worden, dat het geloof aan den duivel en aan heksen over het geheel in de Luthersche Kerk doorgaans sterker was, dan in de Gereformeerde, zie GÖBEL S. 231, die intusschen te ver gaat, daar hij het ten aanzien van de Gereformeerde landen ontkent. Men denke aan *Schotland* en onderscheidene streken van *Zwitserland* in onzen tijd!

uit haar beginsel doen. De Protestantsche Kerk deed het niet minder in dezen tijd, maar zij deed het *tegen* haar beginsel. Wij weten, met welke vooroordeelen KEPLER te kampen had, toen hij het Copernicaansche stelsel verdedigde. Eenen nog merkwaardiger strijd ontmoeten wij in dit opzicht in de Catholijke Kerk. — De groote tijdgenoot van KEPLER, GALILEO GALILEI, moest nog in zijnen grijzen ouderdom naar *Rome* reizen, en nadat hij eenige maanden in de gevangenis der Inquisitie gezucht had op zijne knieën zijne dwalingen bekenen. Doch de Protestantsche geest, welke zich in den Catholijken wijsgeer bewoog, was te krachtig, dan dat hij dien smaad had kunnen verdragen. De stramme tong stamelde wel het afzweringsformulier na, maar naauwelijks verhief zich de vrije man van de knieën tot eene staande houding, of hij stampte met de voet en brak in de woorden uit: »*en echter beweegt zij zich (*)*.”

Wat wij hem naast KEPLER en COPERNICUS te danken hebben, werd reeds vroeger vermeld; hoe wij dan in het gemeen ten opzichte van wiskunde, sterrekunde en natuurwetenschappen in dezen tijd reeds een' vooruitgang waarnemen kunnen, in vergelijking met den tijd der Hervorming. Onbetwistbaar droegen daartoe ook bij de steeds verder gaande ontdekkingen op het gebied der aardrijkskunde en de steeds levendiger verbinding van de oude met de nieuwe wereld, de meerdere toeneming van scheepvaart, handel en nijverheid. Nogtans oefenden deze voortgangen nog geen zoo reformatorischen invloed op den tijd uit, om alle oude voor-

(*) »*e pur si muove!*”

oordeelen weg te nemen. Zij werkten meer stuks- wijze en voorbereidend en hadden in het gemeen meer met de handtastelijke wezentlijkheden dan met de ideën te doen! De eigenlijk *vormende*, de geestbeschaving beëogende studie, zooals die op hoogere en lagere scholen beoefend werd, bleef meerendeels tot die vakken bepaald, zooals zij ten tijde van de Hervorming geleerd werden. De *oude talen* waren het heerschende beschavings-element, niet slechts bij de Duitschers, maar ook bij de Franschen en Engelschen. Wij weten ja, hoe zelfs vrouwen aan dit onderwijs deel namen en als schrijfsters op dit gebied optraden. (Koningin ELIZABETH zette nog in het jaar 1593 BOETIUS (*de consolatione philosophiae*), HORATIUS (*de arte poëtica*) en PLUTARCHUS over (*). Maar deze studie der oude talen werd niet meer met *die* levendigheid en in den klassieken geest geoefend, gelijk ten tijde van eenen ERASMUS en van de Hervorming; maar terwijl wij aan den eenen kant eene grootere neiging tot de empirische en realistische zijde der wetenschap (wiskunde en natuurwetenschap) bespeuren, zien wij aan den anderen kant een teruggaan tot den tijd der Scholastiek (†). — Slechts enkele groote mannen, als BACO, zochten beide klippen te vermijden, zooals wij vroeger gezien hebben. Doch in de Catholijke Kerk waren het voornamelijk de Jezuïten, welke den klassieken geest van beschaving, gelijk die ten tijde van LEO X

(*) RAUMER Bijträge zur neuern Geschichte, Bd. I, S. 623.

(†) Vergel. omtrent dat wetenschappelijk streven in het bijzonder: VOIGT, Herzog Albrecht von Preussen und das gelehrte Wesen seiner Zeit, in Raumers histor. Taschenbuch 2 jahrgang.

ontstond, weder zochten te verdringen. Zij waren het, die van de eene zijde wel de wiskundige vakken begunstigten, voorzeker niet daarom, dewijl door dezelve de geest gescherpt en geoefend werd tot een grondig denken, maar wegens het uitwendig nut dat zij aanbrengen; doch zij waren het ook, die aan de andere zijde het dorste vormenwezen in de behandeling der grammatica en logica tot karrikatuur maakten, waarom de Jezuiten-scholen ten aanzien van de gemaaktheid evenzoo ten spreekwoord geworden zijn, als hun barbaarsch Latijn. Maar ook bij de Protestanten was datgene, wat wij *methode* noemen, nog slecht geregeld. Slechts weinigen, zooals BACO in *Engeland* en ANDREAE in *Duitschland* verstonden het, de een de massa's te ziften en te regelen, de ander de geesten te leiden en te besturen. Als pae-dagoog muntte JOHAN AMOS COMENIUS boven zijne tijdgenooten uit (*), die op het schoolwezen der meeste Protestantsche landen grooten invloed uitoefende en wiens *Orbis pictus* langen tijd een geliefkoosd boek der jeugd bleef. — Bij alle gebreken van het schoolwezen mag ons echter datgene weder niet ontgaan, wat die tijd boven den onzen vooruit had, dat namelijk de verdere vorming der geleerden, der geestelijken en der staatsmannen noch bij de school, noch bij bloote boekengeleerdheid bepaald bleef. De plaats der hedendaagsche dagbladen, welke ons slechts in verbleekte teekenen het tegenwoordig wetenschappelijk streven tot bewustzijn brengen, bekleedden toenmaals verre

(*) Geb. 1592 te Prenow in Moravië, gest. 1671 te Amsterdam. Hij staat alzoo op de grenzen van ons tijdperk.

reizen (die nog daarenboven door het grooter gevaar, dat daarmede verbonden was, de bekoorlijkheid van het avontuurlijke verkregen), drukke briefwisseling, openbare verhandelingen, levendige omgang en wederkeerige invloed, en schoon ook vele ruwe vorsten het gedruisch der jagt en des krijgs boven het stille leven van geleerde beschouwing trokken en hunne bekwaamste mannen gebrek lieten lijden (*), zoo blijft echter de naauwe betrekking waarin de uitstekendsten onder hen tot vele groote Godgeleerden, geleerden en dichters stonden, en de opmerkzaamheid, welke zij hunne verrigtingen betoonden, een schoon en verblijdend teeken van eenen dikwijls te zeer verachten tijd.

Met de Scholastieke rigting in de wetenschap was eene zekere smakeloosheid en ongeschiktheid in de voorstelling vereenigd; van daar de ongunstige wending, welke de *kunst* nam, zoowel in de Catholijke (†) als in de Protestantsche Kerk. De eeuw van LEO X was zooals bekend is de bloeitijd der Italiaansche kunsten geweest; doch thans was deze gouden eeuw voorbij, en onder den schemer der zilveren zag men bereids de looden doorbreken. Het gekunstelde, het stijve kwam in plaats van het oorspronkelijke, van het natuurlijke, van het eenvoudig schoone. Bijzonder onderscheidden zich ook de Jezuïten als bedervers van den goeden smaak. Hetzelfde zamenmengsel van vreemdsoortige elementen,

(*) Daarvan onderscheidene voorbeelden in het aangehaald opstel van VOIGT.

(†) Op deze veranderde rigting van den smaak heeft bijzonder RANKE op geestrijke wijze opmerkzaam gemaakt. *Geschied. der Pöpste* I. S. 482 ff.

hetwelk wij in hun wezen erkend hebben, treedt ook in hunne voortbrengselen der kunst te voorschijn. Wij behoeven slechts eene der nieuwe Catholijke kerken binnen te treden en die met een oud gothisch gebouw te vergelijken: daar het met sieraden overladene, dat de oogen des volks voorzeker streelt, of ook wel zelfs door bevalliger vormen zich aan de wereldsche rigting der meer beschaafden aanbeveelt; hier daarentegen het eenvoudig groote, het overweldigende, dat door zich zelf spreekt en iederen kleinen lof doet verstommen. — Maar ook in de Protestantsche Kerk mag omstreeks dezen tijd de goede smaak niet gezocht worden. Van de beeldende kunst willen wij niet spreken, daar zij uit de Godsdienst zoo goed als verbannen was en slechts tot de prosaïsche voorstellingen der Nederlandsche school, tot angstvallige navolging der gegevene werkelijkheid zich bepaalde. Maar zien wij daarentegen op de kunst van taal en uitdrukking, hoever hadden zich de latere Luther-schen van hun groot voorbeeld, LUTHER, verwijderd! Hooren wij daaromtrent het oordeel van ADOLF MENZEL in zijne nieuwere geschiedenis der Duitschers (*): » Terwijl in de laatste jaren der XV^{de} en in de eerste der XVI^{de} eeuw redenaars, dichters en geschiedschrijvers in groot aantal, deels in de vaderlandsche taal, deels in het klassiek Latijn tot de Duitschers gesproken hebben, zoo werd nu in *Duitschland*, twee eeuwen lang in barbaarsch Latijn of in een even barbaarsch Duitsch over geloofsleeringen gestreden en alle kracht der nationale genius verspild, om de hoogste onderwerpen der

(*) Bd. IV, S. 26.

geestelijke beschouwing van de onvruchtbaarste zijde aan te vatten en de uitkomst hunner inspanningen in de smakeloosste en geesteloosste vormen te dwingen. Zoo groot was het geweld dezer rigting, dat nevens den onbegrensden eerbied voor LUTHERS woorden, de bewonderenswaardige kracht en kunst, met welke hij de Duitsche taal behandeld en bevorderd had, geheel onopgemerkt bleef, en dat de Godgeleerden, met het in een taal- en dichtkundig opzigt onvergelykbaar meesterstuk zijner Bijbel-overzetting in de handen, zich in de dorre woestijn der verstandswijsheid steeds dieper verloren." Als grond van dit verval der Duitsche taal voert MENZEL wel met regt de omstandigheid aan, dat de groote leeraar van *Duitschland*, MELANCHTON, slechts in het Latijn schreef, terwijl FLACIUS, het hoofd der tegenpartij, als een buitenlander de Duitsche taal zelfs verachtte, dewijl hij ze niet kende, en zelfs in openbaren druk verklaarde, » dat door Duitsche boeken geen roem te behalen was, dewijl ieder dorpskoster die schrijven kon." Van dezen geleerden en verkeerden hoogmoed, dien ook anderen met FLACIUS deelden, maakten echter de Mystieken eene roemvolle uitzondering, en schoon ook hunne smaak niet altijd de beste en fijnste was, zoo hebben wij toch bij BÖHM en LEND de kracht en de zuiverheid, ja tevens ook de innigheid en zachtheid van uitdrukking bewonderd en een naklank van LUTHERS taal daarin gevonden.

Het moge hier de plaats zijn, nog een *kort woord van de Duitsche poësie* en van het *Duitsche kerkgezag* te zeggen. Wij kunnen echter dit onderwerp hier maar eene vlugtige opmerkzaamheid wijden, daar het nieuwe tijdperk, dat voor de ge-

schiedenis der Duitsche poësie met OPITZ en de Silesische dichterschool begint, zich voor een gedeelte reeds over de grenzen van ons tijdperk uitstrekt; echter kunnen wij bemerken, dat ook in den tijd tusschen LUTHER en den dertigjarigen krijg het niet aan krachtige stemmen tot lof van God en CHRISTUS ontbroken heeft, en vele der gezangen, welke wij thans nog, helaas! dikwijls te zeer veranderd en verminkt in onze kerkelijke gezangboeken hebben, zijn van dezen tijd afkomstig (*). Schoon het ons voor ditmaal niet vergund zijn kan, ons in eene naauwkeuriger beschouwing van deze mannen en van haren dichttrant in te laten, zoo mogen wij daarentegen toch de opmerking niet onderdrukken, dat onze *Gereformeerde Kerk* in dit opzigt de Luthersche zusterkerk verre ten achteren bleef, hoezeer zij haar ook in een staatkundig opzigt met betrekking tot de kerkinrigting en kerkorde vooruitjilde. Reeds oorspronkelijk was men in de Zwinglisch hervormde Kerk met afschaffing van al het dichterlijke en symbolische te ver gegaan; doch het uiterste dezer rigting verscheen in het later Puritanismus, hetwelk alles met opzet verwijderde, wat het gevoel voor het schoone opwekte, en eenzijdig slechts de stijve letter der leer vasthield. — Een bijzonder verschijnsel is het voor het overige, dat in de inrigtingen der Gereformeerde Kerk zoo-veel Oud-Testamentisch overbleef, hetwelk meer

(*) NIKOLAAS DECIUS, NIKOLAAS SELNEKKER, JOHAN SCHNEESING, ERASMUS ALDER, MIKOLAAS HERMANN, PHILIP NICOLAI, BARTHOLOMEUS RINGWALDT, hebben ons schoone, krachtige liederen nagelaten, en aan hen hebben zich, gedeeltelijk nog tot ons tijdperk behoorende, JOHAN RIST, SIMON DACH, ANDREAS GRYPHUS, MARTIN RINCKHARDE, PAULUS BLEMMING EN PAULUS GERHARD, aangesloten.

dan men gelooven zoude op het karakter en de houding dezer Kerk gewerkt heeft. Dit blijkt ons ook bij de invoering der psalmen in de Gereformeerde Godsdienst. Terwijl de bron van Godsdienstige geestdrift in de Luthersche Kerk zich in eigene gedichten uitgoot, werd de herinnering van den luister van DAVIDS heerschappij en van de tijden der Israëlitische Godsregering in de gemoederen der Hervormden verlevendigd door de overbrenging der Hebreeuwsche volksliederen in de moedertaal. Dit geschiedde niet zonder bedoeling te midden van de worstelingen, welke de Gereformeerde Kerk in *Frankrijk* had door te staan. CLEMENT MAROT (*), een hofbeamble van FRANS I van *Frankrijk*, genoot den roem van een groot dichter. Nadat hij eerst eenige vrij ligtvaardige liederen van wereldschen inhoud gedicht had, liet hij zich door den geleerden VATABLUS bewegen, de Hebreeuwsche psalmen in Fransche verzen over te brengen; deze Fransche psalmen bevielen zoo zeer, dat zij zelfs in gemeengebruik kwamen. Daar er nog geene bijzondere geestelijke melodiën voor dezelve voorhanden waren, zoo bragt men dezelve op wereldsche zangwijzen, en koning HENDRIK II zong daarom den psalm: „'t Hijgend hert de jagt ontkomen" op de melodie van een jagerslied. Doch spoedig bevonden zich ook de noten bij den tekst. CLAUDIUS GOUDIMEL (†), geb. 1520 te *Besançon*, was, nadat hij onder verscheiden pausen als kapel- en zangmeester aangesteld was, tot de Hervormden

(*) Geboren 1495, gestorven 1544. Vergel. omtrent hem BAYLE, *Dictionnaire hist. en Dictionnaire de biographie universelle*.

(†) Verg. *Dict. de biogr. univers.* en ROEBLITZ, *voor vrienden der toonkunst*, Dl. 4.

overgegaan. Hij werd voor een der grootste toonkunstenaars van zijnen tijd gehouden, en zijne psalm-melodiën verbreidden zich spoedig door de geheele Hervormde Kerk. GOUDIMEL zelfs werd een offer van den Bartholomeusnacht. — Zoo lang de psalmen der strijdende Kerk van de Hervormden voor hunne krijgs- en zegeliederen, voor hunne klaagen- en lofliederen dienden, lag er iets groots, waarlijk poëtisch in dit gebruik. Maar later ging dit geheel verloren, en voornamelijk voor de Duitsch-Gereformeerde Kerk was het geen gewin, toen AMBROSIUS LOBWASSER, die in het jaar 1585 als hoogleeraar in de regten te *Koningsberg* stierf, het eerst in het jaar 1573 zijne in het Duitsch berijmde psalmen uitgaf. LOBWASSER zelf was Luthersch; maar de Luthersche Kerk, welke bereids begonnen was een' beteren schat van liederen te verzamelen, versmaadde, schoon ook veelligt uit andere gronden (*), dezen waterigen lof (†) en liet het aan de Gereformeerden over, welke slechts te lang met deze slechte rijmelarij ingenomen waren, eer zijer

(*) Zij noemden zijn werk *pupilla et Siren Calvinismi!*

(†) Wie heeft niet reeds aan de gerijmde aanbeveling genoeg?

» Lofwater heet ik wel te regt,
 Gelijk toch ieder Christen weet,
 Want even als een frissche stroom
 Den mensch verkwikt in huid en been,
 Alzoo ben ik een edel sap,
 Voor hem die heeft geen sterkte of kracht.
 Ik maak, dat wie slechts uit mij zingt,
 Dat zelve voor Gods ooren klinkt;
 Daarom komt allen die nu treurt,
 En wordt door mij vervuld met vreugd,
 Opdat gijlieden al te zaam,
 Verplaatst wordt in het hemelrijk.

zich voor een gedeelte in schikten, om de betere liederen der Luthersche Kerk ook bij zich in te voeren.

Werpen wij van dáár een' vergelijkenden blik op de *Catholijke Kerk*, zoo doet zich het bijzondere verschijnsel aan ons op, dat de strenger gezinde pausen aan de verwereldlijking der kerkmuziek even zooveel aanstoot namen, als maar ooit de Protestanten daaraan nemen konden, en dat zij zelfs met Zwingliaanschen ijver er zich op toeleiden, om de muziek geheel uit de Kerk te verbanen. Maar dit moest haar op een' beteren weg brengen. Omstreeks dezen tijd (omtrent het midden der XVI^{de} eeuw) trad een krachtig Hervormer op, PIER LUIGI PALESTRINA, die het allernaast door zijne mis, welke hij ter eere van paus MARCELLUS in dichtmaat vervaardigde, gelijk ook door andere zijner muziekstukken de verbijsterde heilige toonkunst binnen de eerbare grenzen der orde terugvoerde en haar met een' nieuwen geest van kracht en onopgesmukte eenvoudigheid bezielde, welke de Kerk weder vergoedde, wat haar op andere wijze onttrokken was geworden. — Tegenover dit heerlijk gewin kwam de armoede van het Protestantsch kerkgezag ten minste eenigzins kaal en eenvormig te voorschijn. Doch dit gebrek had de Protestantsche Kerk altijd mogen doorstaan, wanneer haar daarentegen eene zalvingsvolle, stichtelijke predikwijze als onbekommerd erfdeel der Hervorming gebleven was. Maar, helaas! vond er ook op *dit* gebied teruggang plaats. Terwijl juist in de Catholijke Kerk de predikatie weder meer in zwang kwam dan vroeger, daalde met de Duitsche taal ook de heilige welsprekendheid in de Duitsch-

IV. C c

Luthersche Kerk tot eene bloote Godgeleerde oefening tot redetwisting af (met uitzondering van eenige weinige betere mannen, als een JOHAN ARND), zoodat de predikers, in plaats van de leer des heils met de zalving van eenen LUTHER te verkondigen, óf hunne toehoorders met dogmatische spitsvindigheden verveelden, óf door verkettering van anders denkenden de hartstogten des volks in beweging bragten; gezwegen van den hoogst smakeloozen dikwijls aanstootelijken vorm, waarvan zij zich be-dienden. Dat daarmede het heilbegeerige volk niet gediend was, laat zich denken. Toen eens LUKAS OSIANDER te *Tubingen* de gemeente met louter theologische twisten ophield, vloog een ruw krijgsknecht met ontblooten degen de trappen van den kansel op, en viel den prediker met de vermaning op het lijf: »Waarom leert gij niet Gods Woord (*)?»

De vruchten dezer predikwijze voeren ons op een verder gebied onzer beschouwing, op den invloed van het toenmalig godsdienstwezen op het *leven* en de *zeden* in het gemeen. Hoe zeer de wederzijd-sche *geloofshaat* door de verschillen aangekweekt werd, dat konden wij bij de geschiedenis derzelven reeds gewaar worden. Ik wil slechts nog eenige voorbeelden bijbrengen, om te toonen, hoe een overdreven geloofsijver tot beuzelachtigheid, ja tot roekeloosheid kan overgaan bij het bespotten van andere Godsdienstvormen. Zoo speelden de Catholijken tegenover de Protestanten menigmaal den vrijeest, om dezen te ergeren. Een Catholijk

(*) ARNOLDS *Kirchen- en Ketzerhistorie*, Theil II. Buch 17. Capittel 6. § 8.

schoolmeester in *Haddington* onder MARIA STUART doopte eene kat, om den doop der Protestanten belagchelijk te maken; en een zanger uit de kapel der koningin verklaarde, dat hij even zoo goed aan ROBIN HOOD, als aan iets in den Bijbel geloofde (*). Iets dergelijks vertoonde zich bij den strijd der Lutherschen en Gereformeerden onder elkander. Zelfs Luthersche predikers trachtten hunne hoorders wijs te maken, „dat de Gereformeerde God meer aan den duivel dan aan den waarachtigen God gelijk was,” en in *Keursaksen* werden honden en katten met den naam van „*Calvijn*” genoemd, om de Gereformeerden te ergeren (†).

De geheele verwrikking der juiste betrekking van het geloof en de werken droeg er niet weinig toe bij, om eene valsche zekerheid voort te brengen, gelijk ze ons ANDREAS in den Christenburg voortreffelijk geschilderd heeft. Vele geestelijken zelfs hielden zich tevreden, ijverige Sionswachters te zijn ten aanzien van de leer, zonder zich anders verder om „de verbreking JOZEFS te bekommeren.” Er werd geklaagd, dat velen meer „hun werk maakten van kroeg en akkerbouw,” dan van de gemeente (§). En zoo nam dan ook bij de leeken weder menige ondeugd de overhand onder den dekmantel van uitwendige regtgeloovigheid; bijzonder in de Luthersche Kerk. De Gereformeerden bewaarden daarentegen meer den ernst eener strenge zedelijke tucht, om welke zij zelfs door de beter gezinde Lutherschen benijd werd; voornamelijk toonde zich dit in de tijden der vervolging. Wie

(*) RAUMERS *Beiträge* I. S. 56.

(†) MENZEL VI. S. 87.

(§) BARTHOL. RINGWALDT *Vorr. zu den Evangelien*.

herinnert zich niet de verootmoediging, welke HENDRIK IV in het gezigt van het leger vóór den slag van *Coutras* zich moest laten welgevallen (*)! Bij de Engelsche Puriteinen en ook elders ontaardde intusschen deze zedelijke tucht in eene onmatige gestrengheid, welke ook aan onschuldige vermaken aanstoot nam, terwijl de Luthersche Kerk hierin eene grootere levensvreugde met de Catholijke gemeen had. Doch ook in de Gereformeerde Kerk was die grootere gestrengheid dikwijls slechts eene *doode* wettischheid, terwijl de gezindheid der bijzondere personen zelve niet altijd aan den ernst beantwoordde, welke in de stijve letter bewaard werd. Men leze b. v. het door GRAF uitgegeven dagboek van onzen Bazelschen landsman, doctor WOLFGANG MEYER, toen hij de Synode van *Dordrecht* bezocht, en men zal zich verwonderen over de grillige kluchten, waaraan toenmaals die geestelijke heeren welgevallen vonden, en over het welbehagen, waarmede zij over eten en drinken spraken (†) (17).

(*) Zie Voorlezing 5. bl. 155, 156.

(†) GRAF, *Beitr. zur Syn. von Dordrecht*, bijzonder S. 31, 36, 40.

(17) Schoon men het ook al den schrijver moge toestemmen, dat die meerdere afkeer van wereldsche vermaken bij de Gereformeerden boven de Lutherschen somwijlen, vooral bij de Puriteinen, tot eene onmatige gestrengheid is ontaard, zal toch over het geheel genomen geen bedachtzaam Christen, die zich het voorbeeld van JESUS zelve steeds voor oogen stelt, er van tusschen kunnen, den meerderen ernst, door de Gereformeerden doorgaans aan den dag gelegd, boven eene al te groote lichtzinnigheid in het gelijkvormig worden aan de zeden der wereld goed te keuren. Dat voorts die ernst niet altijd door alle bijzondere personen zelfs leden van kerkelijke vergaderingen is in acht genomen, wie zal dit loochenen? Of echter de aantekeningen van een afzonderlijk lid en wel een buitenlander, in onzen

Wat ons in 't gemeen in het zedelijk tafereel van den toenmaligen tijd het eerst in het oog vallen moet, is eene zekere *ruwheid*, welke bij ernstige gelegenheden menigmaal door scheldwoorden en slagen, bij vrolijke gelegenheden door onmatigheid in drinken zich lucht gaf. Wij vinden dit niet slechts bij het gemeene volk, maar ook bij voornamen en grooten. Een boek, dat merkwaardige trekken uit het leven der Duitschers ten tijde der XVI^{de} eeuw behelst, de „lotgevallen van den Silesischen ridder HANS VAN SCHWEINICHEN, door hem zelven beschreven en uitgegeven door BUSCHING (*),” levert daarvan meer dan één bewijs. Zoo wordt ons daar verhaald (†), hoe zijne vorstelijke genade de hertog HENDRIK VAN LIEGNITZ (bij wien SCHWEINICHEN als kamerjonker stond) in eene woordewisseling de hertogin in tegenwoordigheid des jonkers „een goeden muilpeer” gaf, „waarvan de vorstin ook suizebolde,” en toen de kamerjonker de hertogin bij den arm vatte, om „haar in hare kamer te sauveren,” liep de hertog haar na „om haar beter te slaan.” Doch de kamerjonker sloot de deur toe, „zoodat zijne vorst. gen. niet bij kon.” Maar deze beval hem, „hij moest hem met rust laten, want het was zijne vrouw, hij kon met haar doen wat hij wilde.” Dezelfde vorst dreef het ook eindelijk in liederlijkheid en in het maken van schulden zoo ver, dat hij afgezet moest worden. De genoemde jonker, HANS VAN SCHWEI-

tijd door een openbaar partijdig beoordeelaar der Dordsche Synode in het licht gegeven, regt geven, om van ter zijde die geheele vergadering en daarmede de Gereformeerde Kerk van dien tijd in verdenking te brengen, moge de waarlijk onpartijdige beoordeelen.

(*) Breslau 1820. 2 Dln.

(†) Bd. I, S. 124.

NICHEN, was bij hem in eene goede leerschool, namelijk wat het drinken betrof. Bijna op iedere bladzijde van het gemoedelijk geschreven boek komt de aanmerking »van een' goeden roes," dien hij zich gedronken had, en dit scheen zich zoo volkomen met de vroomheid des jonkers te verdragen, dat hij in denzelfden adem weder zeer stichtelijk van Gods genade spreekt, welke hem in zijn leven zoo wonderbaar behoed had (*). — De onmatigheid in het drinken, scheen in het gemeen bij het meerderdeel der toenmalige *Duitschers* tot de volkseer te behooren, zonder dat dit als iets kwaads aangemerkt werd, waarom dan ook de dichter BARTHOLOMEUS RINGWALDT klaagt :

» Ach, als de Duitse knechts en heeren
Helaas! niet zulke dronkaards waren,
Dan was geen schooner volk bekend
Op heel deze aard, tot 't uiterste end (†)

Doch ook JAKOB I van *Engeland* gaf daarin de *Duitschers* niets toe. Bij een feest, dat hij eens aan de gezanten van *Denemarken* en *Brunswijk* gaf, bedronk hij zich dermate, dat hij onder de tafel viel (§). Maar ter eere van den beteren *Protestantschen* geest moet opgemerkt worden, dat de koning juist door dit gedrag algemeene ergernis bij de strenger gezinde *Gereformeerden* gaf. Ook mo-

(*) Vergelijk. b. v. S. 219, en meer andere plaatsen.

(†) Zie HOFFMANN VAN FALLESSLEBEN, BARTH. RINGWALDT, S. 17. waar men nog veel hiertoe behoorende kan vergelijken.

(§) RAUMERS Briefe aus *Parijs* II. S. 253, en (nog veel erger) S. 317. In het gemeen bevat dit deel veel belangrijks voor de geschiedenis der zeden.

gen wij, wanneer van de bedorvenheid der hoven gesproken wordt, niet vergeten, dat de Catholijke hoven over het geheel de bedorvenste waren. Men denke slechts aan de tijden van KAREL IX en HENDRIK III van *Frankrijk*.

Schoon men onze tijden menigmaal van eene overdrevene *weelde* beschuldigt, zoo was toch de weelde van dien tijd veel grooter en tevens onverstandiger. Men had het dikwijls meer op de de verkwisting *zelve* dan op het genot voorzien. Inzonderheid speelden ook hier eten en drinken eene groote rol. Hetzelfde, dat wij bij de vorsten gezien hebben, herhaalde zich ook bij den hoogen en lagen adel en in het burgerlijk leven bij bruiloften, doop- en begrafenismaaltijden, zoodat de eenvoudigheid van zeden, welke het Protestantismus bevorderen wilde, niet overal de overwinning behaalde welke haar toegedacht was. Wel liet het de Protestantsche en vooral de Hervormde Kerk niet aan vernieuwde Hervormings-edicten ontbreken, waarin de onmatigheid beteugeld zoude worden (*); maar de algemeene onzedelijkheid was magtiger dan de vermaning en het verbod. Zoo verhaalt ons, om slechts iets bij te brengen, de genoemde ridder HANS VAN SCHWEINICHEN van het doopmaal van een zijner kinderen, hetwelk acht dagen lang geduurd had, dat op hetzelfde een goede os, twee varkens, vijf kalveren, vijf speenvarkens, dertig hoenders, negen hazen, drie amen wijn en nog vele andere dingen verbruikt zijn. De doop kostte 103 daal-

(*) Dus heet het in eens politieverordening van *Münden*: er mogen bij eene groote bruiloft niet meer dan 24 tafels zijn, iedere tafel voor tien personen gerekend; bij eene kleinere niet meer dan 14

ders (*). Doch dit alles was nog niets bij de verwisting op de bruiloft van een' Boheemsch edelman (†), waarop, om slechts iets uit de wijdlooppige keukenlijst aan te voeren, 113 volkomen herten, 98 wilde zwijnen, 162 reeën, 2292 hazen en even zooveel duizenden gevogelte, 5 tonnen oesters, eene ontelbare menigte visschen en pasteijen verteerd en daarbij over de 6000 amen verschillende wijnen benevens eene menigte krachtig bier gedronken werden. De bruiloft kostte 100,000 rijksdaalders. Onder de burgerlijke personen waren het bijzonder de FUGGERS in *Augsburg*, die de vorsten trachtten na te doen. Bij een' maaltijd, welke MARX FUGGER ter eere van den vermelden hertog van LIEGNITZ gaf, werd de wijn bij het nagereg in een groot schip van Venetiaansch glas toegediend, doch hetwelk de jonker VAN SCHWEINICHEN, die bedienen moest, ongelukkig liet vallen, dewijl hij met de schoenen op den gladde narmmergrond uitgleed (§). — Ook de kleederpracht gaf voortdurend veel aanstoot, de zijden stoffen namen meer en meer de overhand. Koningin ELIZABETH van *Engeland* droeg de eerste zijden kousen;

tafels, en het eten mag niet langer dan 3 uren duren. — Ook in *Berlijn* mogt men, ten gevolge eener verordening, niet langer dan 's middags tot half twee ure, en 's avonds tot 11 ure aan tafel zitten. De aanvang van het middageten werd namelijk toemaals ook aan de grootste tafels te 11. en die van den avondmaaltijd te 5 ure genomen. Zie BECKERS *Wereidgeschiedenis* (4de druk) Dl. VI, bl. 368.

(*) Ed. II. S. 182.

(†) Van WILLEM VAN ROSENBERG met eene Paltsgravin VAN PLATTEN, te *Krommenau* in *Bohemen*, zie SCHWEINICHEN, t. a. p. I, S. 319. ff. en BECKER VI, S. 366, waar de opgaven eenigzins verschillend zijn.

(§) SCHWEINICHEN I, S. 158; verg. ook de anecdote bij BECKER VI, bl. 367.

dertig jaren later waren zij geene zeldzaamheid meer (*).

Wij zijn ongemerkt uit de beschouwingen over de ruwheid des tijds in de verfijning der genietingen gekomen. Doch de grenzen van beide liggen niet zoo ver van elkander. Ook de *verfijning* van het genot, wanneer zij bij het zinnelijke staan blijft, is ruwheid en duidt op een onduidelijk streven naar een' beteren toestand zonder kennis der ware goederen, waarnaar de mensch ook in zijne aardse betrekkingen te streven heeft. Terwijl intusschen de verfijning der genietingen ook afhangt van eene grootere werkzaamheid om zich de natuur te onderwerpen, zoo laat zich bij dit streven ook eene zedelijke zijde opmerken. Het is eene niet onbelangrijke opmerking, dat de Hervormden hoofdzakelijk de *nijverheid* bevorderd hebben, meer dan de Catholijken en de Lutherischen. Dit stond voorzeker ook met de vroeger vermelde grootere staatkundige beweegbaarheid der Calvinisten in verband. De groote wereldhandel maakte door de vrijwording der *Nederlanden* en door de toenemende magt van *Engeland* een' opgang, welke op *Duitschlands* ondernemingen na-deelig terugwerkte, zoodat men in het laatstgenoemde land aanhoudende klagten over stremming der werkzaamheden vernam (†). Door den groo-

(*) Men zag dergelijke aan Duitse ambtmansvrouwen. » Dochaan een man vond men in de XVIde eeuw nog eene zijden kous zoo prachtig, dat de markgraaf JOHAN VAN BRANDENBURG (gest. 1571) zijnen geheimen raad BERTHOLD VAN MANDELSLOH, welke eenmaal op een weekdag in zijden kousen tot hem kwam, van zich afwijzende toeriep: Ei, ei, BERTHOLD, ik heb ook zijden kousen, doch ik draag ze alleen op zon- en feestdagen.» BECKER t. a. p. VI, S. 369, 370.

(†) BECKER VI, 364.

teren overvloed van goud en zilver, welke sedert de ontdekking van het nieuwe werelddeel steeds meer in omloop gebragt werd, nam de waarde van het geld af, en de prijzen der levensmiddelen en van het arbeidsloon stegen aanmerkelijk. Daarbij kwam in *Duitschland* de muntverwarring en dien ten gevolge het valsch geld munten (geldsnoeijers en namakers) waarvan ook menige anders zeer regtgeloovige vorsten zich geene gewetenszaak schenen te maken (*).

In zulk eene algemeene crisis begint ook altijd voor den zedelijken toestand des volks en van bijzondere personen een tijd van beproeving. « De eigenbaat zoekt het geweten maar al te dikwijls te verkrachten, waartegen dan de gestrengheid der grondbeginselen des te sterker afsteekt. Ik maak slechts van een enkel punt melding, waarover toenmaals veel geklaagd werd, den *woeker*.

Langen tijd hield men in de Christelijke Kerk het uitzetten van geld in het gemeen voor zonde, en ook toen nog bespeurde men eene wijfeling der openbare grondbeginselen in dit opzigt. Zoo werd in *Engeland* onder EDUARD VI het nemen van intrest geheel verboden (1552), doch onder ELIZABETH het verbod weder opgeheven, en blootelijk de intrest bepaald, eerst op tien, en daarna (ten tijde van JACOBUS I) op acht ten honderd (†). En inderdaad waren zulke beteugelende maatregelen

(*) Eene roemvolle uitzondering maakte de landgraaf PHILIP VAN HESSEN, die het zijnen zonen nog in zijn testament inprentte, dat zij goede munten moesten slaan, want een vorst werd erkend aan zijne munt, het zuiver houden zijner straten en het houden zijner beloften. BECKER VI, 364.

(†) ANDERSON, *Geschichte des Handels*, Bd. IV, S. 12.

beter dan een geheel verbod. Nogtans ontbrak het niet aan ijveraars voor het oude gevoelen, dat alle uitzetten van geld op intrest voor woeker en zonde verklaarde (*). Zoo kenmerkten omstreeks het jaar 1587 eenige predikers te *Regensburg* al diegenen, welke geld op intrest stelden, als viervoudige dieven, roovers en moordenaars en verklaarden openlijk, dat zij de zoodanigen geen absolute schenken, geen Avondmaal uitreiken, geen toespraak op hun sterfbed mededeelen zouden. Te vergeefs maande de raad hen tot matiging van dezen ijver aan; eindelijk volgde hunne ontzetting (†). Doch inzonderheid werden de Joden als woekeraars uitgekreten, en somwijlen ook deze aanklagten met de beschuldiging van tooverij in verband gebragt. Een afschuwelijk regtsgeding was dat tegen den Keurbrandenburgschen hofjood LIPPOLD, die te *Berlijn* op de jammerlijkste wijze gemarteld en ter dood gebragt werd, dewijl men hem zonder alle bewijs en op bloot vermoeden beschuldigde, den keurvorst JOACHIM II, bij wien hij in groote gunst gestaan en onder wien hij zich voorzeker ook verrijkt had, door tooverkunsten vergiftigd te hebben (§).

Wij wenden den blik af van de zedelijke verkeerdheden des tijds, om dien ook naar deszelfs

(*) Tot deze gestrengen behoorde voorzeker de regtziinnige pastor GREGORIUS RICHTER niet, die den armen bloedverwant van BÖHM den intrest van een daalder wilde afpersen. Zie boven bl. 136.

(†) Zie MENZEL V, S. 115, 116. Ook de vroegere Hervormers hadden hierin zeer strenge grondbeginselen. ZWINGLI verwierp nog in het jaar 1523 alle intrest nemen als verboden, volgens Deut. XXIII : 19. v. v. Zie GÖBEL S. 185.

(§) MENZEL IV, S. 441 ff.

lichtzijde te wenden. Schoon wij uitgegaan zijn van de onverdraagzaamheid en den geloofshaat als eene wijd uitgebreide stemming des tijds, zoo mag ons daarentegen ook niet verborgen blijven de groote *geloofsijver* en *geloofsmoed*, die zich in de tijden van vervolging openbaarde. In de Gereformeerde Kerk is die het sterkste te voorschijn gekomen, waarom deze Kerk ook veel rijker aan bloedgetuigen is, dan de Luthersche (*): want ook diegenen, welke in de Luthersche Kerk vervolgd werden (gelijk PEUCKER en CRELL), leden het meest om hunne Calvijsche geloofsbelijdenis. Doch wij mogen den edelen geloofsijver ook der Catholijke Kerk niet miskennen, zooals de voorbeelden van eenen BORROMEO, van eenen FRANS VAN SALES, zelfs van eenen LOYOLA en XAVER ons getoond hebben. In deze kracht, om alles op te offeren, ook het leven veil te hebben voor de overtuiging, was die tijd den onzen verre vooruit, schoon ook deze in fijnere beschaving boven gene verheven is. Met den geloofsijver, waar dezelve regtgeaard en niet dweepachtig is, pleegt ook de *liefdesijver*, de ijver in goede werken verbonden te zijn, en daar vertoont zich dan aan ons eene schoone zijde des tijds, de bereidwilligheid tot zelfopoffering ten beste van anderen en de weldadigheid. Uit de Catholijke Kerk hebben wij nog onlangs voorbeelden aangevoerd (†). Onder de sektemakers muntte de Wederdooper BAVID JORIS door edele milddadigheid uit, en ook

(*) Daarop heeft met regt ook GÖSE opmerkzaam gemaakt in zijn geestrijk geschrift over de Godsdienstige eigendommelijkheid der Luthersche en Gereformeerde Kerk.

(†) Zie de beide voorgaande Voorlezingen.

van andere Wederdoopers werden treffende trekken medegedeeld. Maar ook de regtgeloovige Protestanten bleven in de uitoefening eener deugd niet achter, welke ook in de donkerste tijden van het Christendom van deszelfs milddadig, hemelsch karakter getuigenis gaf. Had ook het Protestantismus nog geen krachten genoeg verzameld, om in het groot te werken, kon het ook nog geene heilsboden in andere werelddeelen uitzenden, nog geene gestichten oprigten, als het Hallesche weeshuis, dat tot een' lateren tijd behoort, zoo werd toch ook menig goed in stilte gepleegd en de weldadigheid in menige vormen uitgeoefend. VALENTIJN ANDREAE b. v. rigtte als superintendent te *Calw* het zoogenoemde *veruwers-gesticht* op, hetwelk in de spoedig daarop volgende tijden van den dertigjarigen oorlog vele duizenden menschen van den ondergang redde en ook in latere tijden eene inrigting voor hulpbehoefligen bleef. Ondersteuning van behoeftigen, van weduwen en weezen, van arme studenten, van kreupelen en krankzinnigen enz. was het doel, waartoe de intresten van het kapitaal besteed moesten worden (*). In het gemeen maakte de drang der tijden, oorlogen, duurtten, pest, menigmaal bijzondere inrigtingen van weldadigheid noodig. Zoo vinden wij, dat in de dure jaren 1586 en 1587 in de verblijven der ellendigen te *Bazel* meer dan 40,000 menschen gespijst moesten worden (†). Dat deed de staat, en men mag zeggen van regtswege. Maar ook bijzondere personen gingen met edele weldadigheid voor. De

(*) Zie ROSEBACH in het aangehaald geschrift.

(†) Ochs, Geschichte der Stadt und Landschaft *Basel* VI, S. 305.

vrouw van den antistes BREITINGER te *Zurich*, REGULA THOMMANN, welke alle eigen sieraad vrijwillig vaarwel zeide en zich op een' vromen bescheiden wandel toeleide, liet de arme kinderen van de straat in de warme kamer komen en rigtte bijzonder daartoe geschikte lange, eenvoudige tafels aan, waaraan zij de kinderen spijsde. Den kranken bragt zij geneesmiddelen en verkwikkingen, voorzag hen gelijk ook de arme kraamvrouwen van beddegoed, en liet aan dezelve spijzen uitdeelen. Vluchtelingen, welke de verschillende oorlogen naar *Zwitserland* dreven, vonden in haar huis maanden en jaren lang een goed onthaal. Zij zorgde voor baden, voor artsen, voor iedere nooddrift. Ook heeft zij (voegt er de kronijkschrijver als prijzenswaardig bij) in het bewijzen van zulke weldaden zich niet van het spoor laten afbrengen, of laten terughouden door het verschil van Godsdienst, maar aan de Luthersche, Catholijke en andere sekten zoowel als aan de onze, doch aan deze voornamelijk, doen blijken, dat zij een waar kind van God was (*).

Een beminnelijk vrouwenbeeld uit de hoogere standen, het beeld der hertogin DOROTHEA SIBYLLA van *Brieg* in *Silesië*, dat nog op de grenzen van het door ons beschouwde tijdvak staat, mag ons eindelijk daartoe dienen, om de tijden vóór en gedeeltelijk nog gedurende den dertigjarigen oorlog van derzelve schoone zijde te leeren kennen (†).

(*) Zie SCHULER, *Gallerie Schweizerischer Frauen in den Alpenrosen* 1837.

(†) Vergel. *Monatschrift von und für Schlesien* 1829, waaruit MENZEL VI, S. 226 ff. veel medegedeeld heeft; echter verdienen de

DOROTHEA SIBYLLA, geboren in het jaar 1590, was de dochter van den keurvorst JOHAN GEORGE VAN BRANDENBURG en met den hertog JOHAN CHRISTIAAN van *Liegnitz* en *Brieg* in het jaar 1610 gehuwd. Haar vader was streng Luthersch (*); maar aan het hof harer moeder, eene Anhaltische prinses, had zij gematigder grondbeginselen leeren kennen, welke ook met haar van nature zachtvaardig karakter zich beter vereenigden. Reeds zij beproefde, schoon te vergeefs, tusschen de verwijderde partijen eene vereeniging. Niet slechts in opgekleander Godsdiensdiger begrippen stond zij in vele punten boven haren tijd (gelijk zij zich dan ook tegen het geloof aan heksen en spoken krachtig verzette) (†), maar zij maakte ook door haar geheel zedelijk, aan het welzijn der menschheid toegewijd gedrag met het bedorven hofleven een weldadig contrast. Voornamelijk verscheen ook zij op het gebied der weldadigheid en edele vrouwelijke hulpvaardigheid als eene reddende en beschermende engel. Ieder, zonder onderscheid van stand, verkreeg dagelijks van 's morgens 10 ure tot den tijd van het middagmaal bij haar gehoor, waarbij zij oude en gebrekkige lieden uit den boeren- en burgerstand niet voor zich staan maar nederzitten liet. Doch niet alleen had de armoede onverhinderden toegang tot de edele weldoenster, maar door bijzondere personen die zij daartoe uitzond en in de

uittreksels in het Maandschrift zelf gelijk ook de door syudicus KOCH nitgegeven gedenkwaardigheden uit het leven der hertogin (*Brieg* 1830) nagelezen te worden.

(*) Eerst JOHAN SIGISMUND ging tot de Hervormde leer over, 1613.

(†) KOCH, Denkwürdigkeiten S. 40—42 en Monatschrift, t. a. p. S. 785.

stad en dorpen onderhield, liet zij zich aanbren-
gen, wat hier en daar hulp behoefde. Door aan-
wending van eenvoudige middelen beschaamde zij
menigen der toenmalige artsen, zij bewees zelve —
en dikwijls niet de aangenaamste diensten van
kranken-oppaster (*), trok zich inzonderheid de
kraamvrouwen aan en zorgde voor geschikte voed-
vrouwen. Zij rigtte spaarbanken aan voor de ar-
men, verhinderde door vriendelijke tegemoetko-
ming de bedelarij meer dan door gestrengheid, en
liet zich vooral aan de zorg der scholen en het
welzijn der opwassende jeugd gelegen zijn. Ook
hier wist zij door liefderijke ondermenging van het
vrolijke en vermakelijke veel te verzoeten. Tot
aanmoediging der naarstigheid stelde zij school-
feesten in en verschaftte den kinderen op haren
naamdagen (den Dorothea's- en Sibylla's dag) en
bij andere gelegenheden (†) menige vreugde nu eens
door geschenken, dan weder door statelijke op-
togten, door schijfschieten, dansen en tooneelspe-
len, waarbij zelfs volgens het toenmalig gebruik de
hansworst niet ontbreken mogt (§). Door zulke

(*) Zij bragt het eerst het voorheen schier onbekende uitwendige
hulpmiddel tegen hardlijvigheid in toepassing, en wanneer de schaamte
van ve'e vrouwen er zich tegen verzette, » heeft zij er op aange-
drongen en het geboden, » somwijlen ook zelfs verrigt. MENZEL S. 234

(†) Aldus op Zondag Laetare, op Michielsdag en op Silvester.

(") » En daarbij was de potsenmaker HANS de lustige dienaar KILI-
ANUS BRUSTFLECK tegenwoordig, die den kinderen veel stof tot lagchen
gaf. » Wij veroorloven ons hierbij nog eene opmerking, betreffende
de verschillende zedelijke praktijken in de Luthersche en Gereformeerde
Kerk. Dat er eene grootere gestrengheid ten opzichte van de wereld-
sche vermaken (van dans, schouwspel, enz.) aan de zijde der Gere-
formeerden was, heeft ook GÜBEL (de Godsdienstige eigendommelijk-
heid der Luthersche en der Gereformeerde Kerk) jnist opgemerkt.

dingen maakte DOROTHEA SIBYLLA zich bij oud en jong bemind. Zij werd ook slechts de *lieve Doortje* genoemd, en toen eens bij gelegenheid van een schoolfeest een klein meisje haar met dezen naam

Doch hoezeer deze gestrengheid aan den eenen kant de Gereformeerde Kerk tot eer verstrekt, zoo stond de veroordeeling ook der onschuldigste volksvermaken en eener gepaste vrolijkheid met het reeds elders door mij berispte gebrek aan dichterlijk-gemoedelijken zin in verband, hetwelk reeds in den persoon van CALVIJN kan opgemerkt worden en hetwelk in het Puritanismus ten volle zijn' hoogsten trap bereikte. (Vergel. *Voorlezingen over de Hervorming* D. II, bl. 366, 367.) Naar het bovenstaand berigt van VALENTIJN GIERTS hield het de Luthersche pastor MICHAËL SCHOLZ, die het kinderfeest bijwoonde, niet beneden zijne waarde, een' kleinen eeredans te wagen. Hij nam zich moeder MARGRIET (de oude minne van de hertogin) ten dans, zeggende: » Een dansje in eere wil God niet weren." En het was geen ligtvaardig geestelijke. Na zijnen dood nog gaf hem de vrome hertogin het getuigenis: » Dat was een regt en grondig Apostel onzes Heeren en Meesters." (Zie KOCH, *Denkwürdigkeiten* S. 37.) De hertogin zelve, welke even als die pastor ook in hare Godsdienstige en Godgeleerde gevoelens *boven* de partijen stond, hield het hierin met de Luthersche praktijk, en haar insgelijks Luthersche levensbeschrijver ijvert geweldig tegen den superintendent NEOMENIUS, die in zijne lijkrede van haar gesproken had, » alsöf zij den lust en de vreugde der wereld reeds in het moederlijk ligchaam geheel afgestorven en als het ware eene kophangster en fimelaarster geweest ware." De genadige vrouw (vaart hij voort) heeft wereldsche vermaken geenszins veracht en gemeden, *maar alleen maat en doel gehouden*, zeer goed met de spreuk bekend: » Zijt blijde met den blijden en treurt met den treurenden. Het is mij, ook velen uit de burgerij, gelijk ook uit de vorstelijke hofplaats genoeg bekend, dat de genadige vrouw tot vrolijkheid allerwege zelve aanspoorde, ook bijzonder wanneer zij op eene bruiloft of kindermaaltijd bij adellijken of onadellijken genoodigd was en het wat stil toeging, de gasten tot vrolijkheid en zang opwekte, ook het jonge volk tot allerlei scherts en pandspel aanleiding gaf, zich ook menigmaal bij zulke gastmalen als eene buitenlandsche boeren-vrouw of op eene andere wijze verkleedde en, bij het overgeven van keukenlepeltjes en ander tuig, voor de bruid eene vrolijke predikatie hield, tot dat in hare laatste jaren hare

aansprak en de vader zich daarover meende te moeten verontschuldigen, zag zij ten hemel en sprak met gevouwen handen: „God zij geloofd voor zulk een' kostbaren titel, en ik wil dien, zoo ik bij mijne zinnen blijf, in mijn leven tegen eene majesteit niet verruilen.” Doch de hertog, die daar bij stond, viel haar om den hals en zeide: „Weg met den titel: vorstelijk gemaal, ik wil u voortaan niet anders, dan lieve DOORTJE noemen (*).” „En er was eene groote beweging (voegt de ooggetuige er bij) bij de rondom staande aanzienlijke personaadjen; doch ik heb op zijde moeten gaan, daar ik mij van tranen niet onthouden konde over zulk eene vrome vrouw.” Deze ooggetuige, een gering leertouwer van dien tijd, VALENTIJN GIERTH heeft ons een dagboek nagelaten, waarin nog vele schoone en verheven trekken van deze waarlijk hoogbeschaafde, Christelijk gezinde vorstin zich bevinden (†), waaruit ik gaarne nog het een en ander zoude mededeelen, wanneer de tijd niet gebood te eindigen. Alleen nog moge haar einde herdacht worden. Zij stierf den 19^{den} Maart 1625, eer zij haar 35ste levensjaar bereikt had. „Mijn JESUS opent zijne gouden poorten,” — dit was de uitroep der stervende. De tranen harer onderda-

ligchaamszwakte en ook de gevaarlijke tijdsomstandigheden iets anders medebragten, en de vrouw hertogin tot aflegging der wereldsche vermakken en tot betrachtting der laatste dingen gedwongen en gedrongen werd.” Alles ter regter tijd en plaats. Dat is de ware Christelijke wijsheid.

(*) Een schoone tegenhanger tot den boven aangehaalden hertog HENDRIK VAN LIEGNITZ en de muilpeer, waarop hij zijne echtgenoot onthaalde. — Ook den titel van Doorluchtigheid versmaadde zij, daar het bij menig vorstelijk personaadje zeer kwalijk zoude uitzien, wanneer zij doorzigtig waren.

(†) Verg. het *Monatschrift* t. a. p. inzonderheid ook S. 572—584.

nen, welke haar baarkleed bevochtigden, waren, gelijk haar levensbeschrijver zegt, met regt „hare voortreffelijkste lofspraak (*).” Maar ook dit strekt haar tot den besten lof, dat een braaf Catholijk geestelijke, die mede tot de ingezetenen van het vorstendom *Brieg* behoorde, zich bij haar graf dus uitliet, „dat, wanneer de heeren Calvinisten een' paus hadden, deze niets spoediger doen konde, dan de zalige vrouw hertogin onder de heiligen te plaatsen,” en daarop zijnen biechtkinderen een heilig Onzevader voor de afgescheiden ziel beval te bidden. Maar ook dit en het vorige voorbeeld bewijst ons, dat het ook de Protestantsche Kerk nimmer aan *barmhartige zusters* ontbroken heeft, schoon zij ook dadelijk geene zichtbare orden uitmaakten (†).

Zoo hebben wij dan de zedelijke werkingen van het Christendom in een tijd leeren kennen, welke voorzeker nog menigvuldige sporen van ruwheid met zich bragt. Wij kunnen, wanneer wij onpartijdig zijn willen, niet zeggen, dat de betere vruchten alleen en uitsluitend op den stam van het Protestantismus gegroeid zijn; ook de plant der oude Kerk bragt hier en daar schoone bloesems voort. Maar wanneer wij de beide *beginselen* naast elkander plaatsen, zoo zullen wij toch bevinden, dat het echte, Evangelische beginsel, zoo als het de Hervormers voorstelden, ten laatste in *beide* Kerken de drijfveer en de beweegreden was. Niet het Catholicismus, maar ook het daarin weder opgewekte *Chris-*

(*) GIERTH bij KOCH, S. 65.

(†) Voor het overige schrijft de levensbeschrijver de vorstin het oogmerk toe, om inderdaad eene weldadige vrouwen-orde te stichten.

tendom was het , dat ook daar goede vruchten voortbragt. Ook was het niet het Lutheranismus en het Calvinismus, maar wel de reformatorisch Evangelische gezindheid , welke het Protestantismus in dezen tijd deszelfs belangrijkheid verzekerde. Hoeveel onzuivers , gedwongen en aanstootelijks zich ook (tegen het beginsel der Hervorming) binnen de Protestantische Kerk vertoonde , zoo ging toch dit beginsel zelfs niet in haar onder , maar werkte zelfs op de Catholijke Kerk levendig terug. De langdurige druk van den dertigjarigen oorlog werd dan in het gevolg eene merkwaardige louterings-school , en nieuwe rigtingen deden zich van toen af op , welke wij , helaas ! voor diemaal niet meer binnen den kring onzer beschouwingen kunnen opnemen. Of het mij vergund zal zijn , in een' lateren cursus mijne taak zoover te volbrengen , dat ik de ontwikkeling van het Protestantismus tot op onze tijden vervolge , zal van omstandigheden en betrekkingen afhangen , welke niet in mijne magt zijn te voorzien. Ik hoop en wensch het.

Eer ik echter voor *dezen* winter van U afscheid neem , veroorloof ik mij nog eene toepassing van het tot hiertoe behandelde op den tegenwoordigen tijd. Liggen er ook tusschen den behandelde tijd en den onzen meer dan twee eeuwen , welke den brug vormen van daar tot ons , zoo mogen wij echter , ook zonder dezen brug zelven met onze schreden bereids doorloopen te hebben , eenige vergelijkende blikken hier en daarheen wagen uit de XVIde en XVIIde eeuw in de XIXde en uit *deze* in gene.

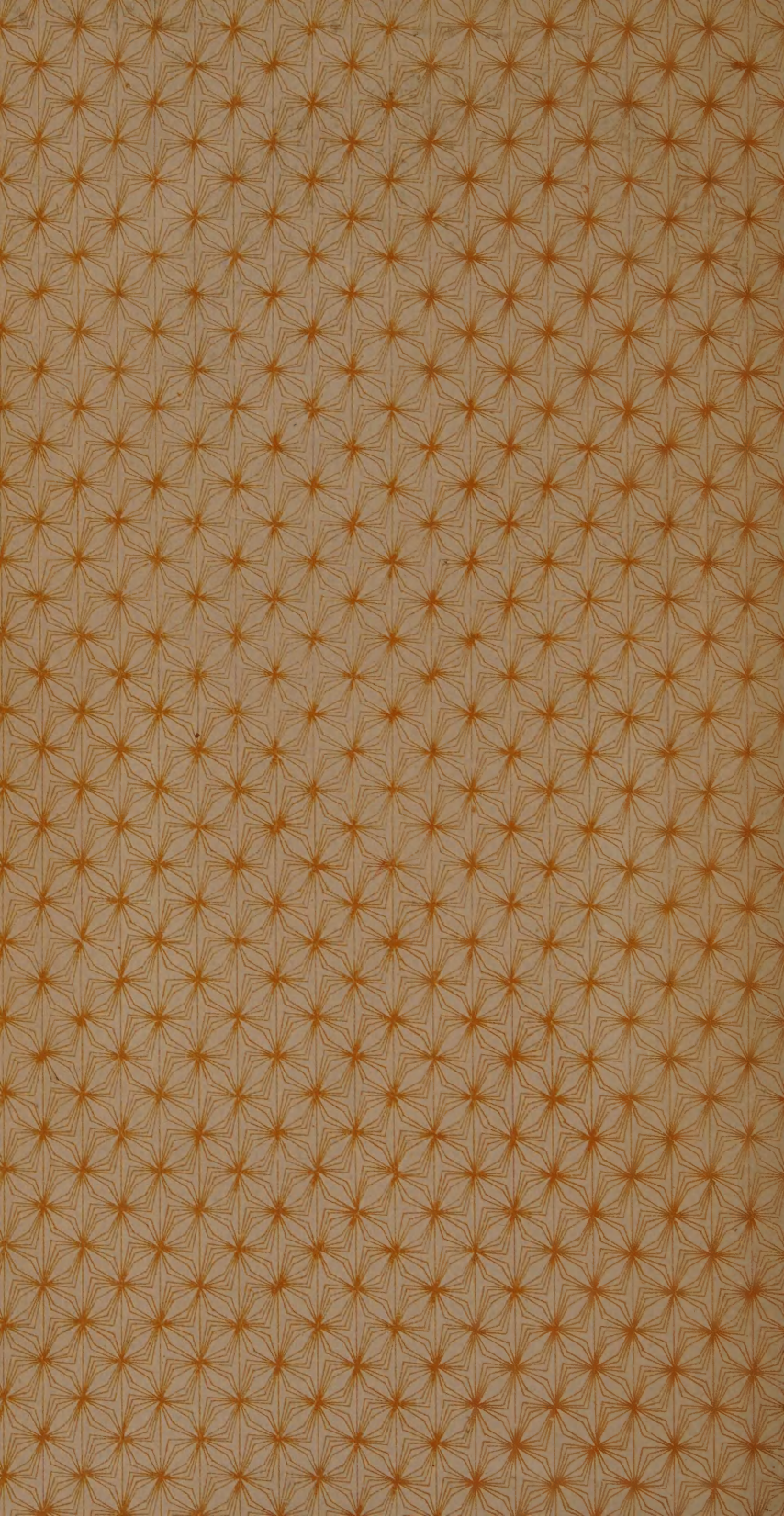
Veelligt heeft zich aan menig uwer gedurende de verschillende voordragten de vraag opgedrongen , welke tijd de beste geweest zij , de toenmalige of

de tegenwoordige? en of wij zeggen kunnen, dat wij vooruit of achteruit gegaan zijn? — „Goddank, dat deze tijden voorbij zijn,” zeiden veelligt eenigen — toen zij hoorden, hoe menschen om hun geloof, ja dikwijls om een bloot *geloofsbegrip* verdreven, in de gevangenis geworpen, gefolterd en dood gemarteld werden; terwijl anderen het veelligt beklaagden, dat er onder ons wekelijk geslacht zulke martelaars naauwelijks meer gevonden zouden worden, die zich voor hunne overtuiging zouden laten verbranden of in armoede laten dompelen. Wederom mogten wij ligt gereed zijn bij de toegenomen beschaving ons zelven geluk te wenschen, wanneer wij de onbeschaafdheid gedachten, waarvan ik nog heden eenige voorbeelden gegeven heb, of wanneer wij den staat onzer scholen met dien der toenmalige, het bestuur der openbare aangelegenheden in zoovele punten met dat der vroegere tijden vergelijken. Maar anderen heeft veelligt weder de hartelijkheid en innigheid bekoord in zoo menige betrekkingen der menschen tot elkander in vergelijking met de tegenwoordige wereldburgerlijke grootschheid, waarmede men zulke betrekkingen in onzen tijd gemeenlijk behandelt. En zoo liet zich veel op de eene en op de andere weegschaal leggen, zonder dat het gewigt der eene dat der andere volkomen nederdrukte. Eer wij daarom iets beslissen kunnen, moet ons eerst de vraag zelve duidelijk zijn geworden, wat het zegt, dat een tijd vooruitgegaan is in het zedelijke. Denken wij ons onder een tijdperk eene meer van *buiten* dan van *binnen* bepaalde menigte, zoo zal ons ook de zedelijkheid van een geheel tijdperk, gelijk zij zich aan het oog van den waar-

nemer vertoont, meer als een *voortbrengsel der natuur*, d. i. als het voortbrengsel van uitwendige invloeden en betrekkingen verschijnen, waaraan de bijzondere persoon meer onbewust dan bewust deelneemt; de tijd is dan het kleed, waarin de *tijdgeest* verschijnt, en zoo mag dan ook altijd het *kleed* zijne kleur en zijne snede veranderen met de jaargetijden, d. i. hier met de eeuwen. Maar dit gemeenzaam zedelijk karakter van een' tijd behoort in der daad nog niet tot het eigenlijk gebied der zedelijkheid, hetwelk slechts daar begint, waar een zelfbewust handelen plaats grijpt. Het ware voorzeker nuttig, wanneer de bijzondere persoon in zijne zedelijkheid „*met den tijd voortgaan*” konde, genoegzaam op dezelfde wijze als hij, die zich op een stoomschip plaatst en door hetzelfde voortgedreven tot het doel geraakt. Maar zoo is het niet. Ieder moet met eigen roer sturen met eigen zeilen de haven binnenloopen. Hij moet den weg *zelven* gaan, *hem* aan' zich ervaren, hem in zich *zelven* afleggen. En daar zullen wij bevinden, dat te *allen* tijde dezelfde regel gegolden heeft. „De weg is smal en de poort is eng, die ten leven leidt, en weinigen zijn er, die denzelven bewandelen.” Doch deze weinigen zijn het alleen, die zich boven de onbewuste, werktuigelijke zedelijkheid der menigte verheffen, welke een tijd als het ware van zelf met zich brengt; zij zijn het, die den zedelijken geest weder eene nieuwe wending geven en den tijd waarlijk voorwaarts brengen, de *een* in dit, de *ander* in dat stuk. Zij zijn daarom ook de hervormingsgezinde geesten, evenveel, of zij in de Catholijke of in de Protestantsche Kerk of ook wel in eene sekte hunnen wortel schieten;

zoo de wortel zelf maar gezond is. De wortel des levens, het beginsel der echte zedelijkheid en alzoo ook der echte *Hervorming* is te allen tijde hetzelfde, en wel laat dit beginsel zelf geen voortgang, geene vermeerdering en verbetering in zich toe, maar alleen eene steeds betere, meer volkomen toepassing van den kant des wils en eene steeds klaarder en zuiverder opvatting van den kant des verstands. Het voordeel der betrekkingen kan de heerschappij van het goede verligten, maar haar nooit vergoeden, waar zij niet van binnen komt. Het heil der wereld is eenmaal verschenen, *CHRISTUS* eenmaal geopenbaard in het vleesch, en wij zullen voortaan geen anderen verwachten. Slechts in de wijze, waarop de zijnen hem aannemen, heeft voorzeker een onderscheid plaats, een meer en minder; echter niet zoo, dat wij zeggen kunnen, de geschiedenis vertoont ons een' *gestadigen* voortgang. Er bestaat ook teruggang, en wanneer reeds dikwijls opgemerkt is geworden, dat men zich den voortgang der menschheid niet in eene regte lijn, maar in de velerlei wendingen en krommingen eener spiraallijn voor te stellen heeft, zoo mag veelligt het afgelegde tijdperk een doorslaand bewijs daarvan opleveren. Alleen aan *dat* troostelooze gevoelen mogen wij ons niet overgeven, alsöf het steeds erger worde met de wereld. Dat heet de kracht der Verlossing even zoozeer loochenen, als het tegenovergestelde gevoelen de bedwelming van den hoogmoed voortbrengt. De stroom der geschiedenis voert goud met zich en slijk; zoeken wij dan het goud uit, en laten wij het slijk daar; maar vergeten we ook niet, ons gedurig weder tot de bron te wenden, waaruit ieder putten kan,

die het ernstig wil. *Deze bron weder geopend te hebben, is en blijft de hoofdverdiensie der Hervorming.* Uit haar ontspringt voor alle tijden de zegen der menschheid, en alleen hij, die door *haar* verfrist en gesterkt de hand aan het werk slaat, treedt in de voetstappen der Hervormers. Dat heeft ons ook *deze* tijd geleerd; dat zal iedere tijd ons leeren. Mogten wij ons slechts altijd laten onderwerpen, zoo zal iedere geschiedenis door Gods zegen hare vrucht medehrengen. Dat ook deze geschiedkundige voordragten, hoe onvolkomen ook derzelver oogmerk bereikt worde, echter deze wezentlijke vrucht mogen voortgebracht, of dat zij ten minste tot een vruchtbaar nadenken mogen opgewekt en aanleiding gegeven hebben, dat, geëerde vrienden! is mijn innigste wensch, waarmede ik dezelve besluite, en wanneer ik tevens daarmede den dank vereenig voor uwe toegevendheid en het mij bewezen vertrouwen, zoo geschiedt het in de overtuiging, dat de kracht der ideën, de kracht van het ware en goede, welke God zelf in de geschiedenis, zoowel als in ieder menschenhart gelegd heeft, veel grooter is, dan de zwakke proef des stervelings, welke hem tot werktuig dient, en dat datgene wat op zich zelf een droevig stukwerk blijft, in verband met deze geestelijke kracht en door haar gedragen, ook mede eene bepaalde bijdrage geven kan tot de hoogere volmaking, waarnaar wij allen streven.

Hagenbach

Het Wesen en de Geschiedenis..

Vol. 4

BR

305

H3128

v.4.

LIBRARY
SOUTHERN CALIFORNIA SCHOOL
OF THEOLOGY

330305
SACRAMENTO, CALIF.

